

સેતુબંધ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કાપીગરદ વિભાગ |

પ્રત્યક્ષક ૨૪૬૭૧ ક્રિમન ૨-૮-૮૦

ગ્રંથનામ સોગુબંધ

વર્ણક ૬૪૫૭: ૨

परिमल ग्रंथावलि . ६

सेतुबन्ध

★ :

लेखक

श्री शैलानन्द - मुन्नापाध्याय

अनुवादक

श्री नागुलाल नंदलाल शर्मा

गोडीव साहित्य भंडार : सुरत

મુદ્રક : પ્રકાશક :

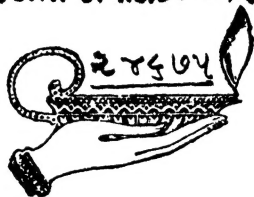
નટવર મૂ. વીર્માવાળા

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર વતી-

ગાંડીવ મુદ્રણાલય,

હવાડિયો ચકલો, સુરત.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

[સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન]

આવૃત્તિ પહેલી

સંવત ૨૦૦૦

સને ૧૯૪૪

કિંમત ૨-૮-૦

સેતુબંધ તદ્દન નવી જ શૈલીની નવલકથા છે એમ પ્રત્યેક વાંચકે કબૂલવું પડશે.

નવલકથાનો પાયો બે ઝગડતાં કુટુંબોનો. પેઢીધરપેઢીનો ઝગડો છે. એ ઝગડો કેટલી ય પેઢીઓ સુધી જલ્યા કરે છે, અને જાને ખાનદાનને કેવાં અદાલતે ચઢાવે છે, કેવાં પ્રબળ છે, જાનેની કેવી ખરાબી કરે છે, અને તેમાંથી આખા ગામમાં કેવી પક્ષાપક્ષી ઊભી થાય છે તેનું અતિ રસપ્રદ અને ભારે વેધક ચિત્ર દોરાયું છે.

નવલકથાનું મુખ્ય ને સૌથી આકર્ષક તત્વ છે એનો વેગ. અને ખીન્નું એવું જ તત્વ છે અત્યંત ચોટદાર વાતાવરણ ઝમાવવાની લેખકની કુશળતા. આ બે તત્વો વડે લેખકે વાર્તાને એવી સરસ ઝમાવી છે કે કોઈ પણ સામાન્ય વાચનાર એને હાથમાં લીધા પછી મૂકી શકે તેમ નથી.

આ વાર્તાની સાંગોપાંગ નિર્દોષતા પણ લક્ષ બેંચે તેવી છે. કોઈ પણ જાતના લહેકાલટકા શિવાય, કોઈ પણ જાતની કુસંસ્કારી પ્રસંગ-રચના શિવાય એ એકધારી વહી જાય છે, અને છેવટે વાંચનારના મન પર સંપ અને સહકારની શ્રેષ્ઠતા હસાવી રહે છે.

હિન્દુસ્તાનનાં અનેક ગામડાં આ જાતના-કુસંપ ને કડવાશના-રોગમાં ફસાઈ ગયેલાં છે. તેમાંથી એકાદબેમાં પણ આ ચોપડી સંપ ને એખલાસ સ્થાપવામાં સહાયબૂત થશે તો એનું પ્રકાશન સાર્થક થયું મણાશે.

શ્રી નાજુકભાઈએ આ અનુવાદ સરસ રીતે અને વખતસર કરી આપ્યો તે માટે તેમના ઓશિંગણ છીએ; અને મૂળ લેખકના તો ખરા જ.

ન. વી.

પરિમત્ર ગ્રંથાવલિ

- ૧ રૂપાનો ઘંટ
- ૨ પ્રણય અને પરિણય
- ૩ જગતના અરણ્યમાં
- ૪ ભસ્મરેખા
- ૫ પરાધીન
- ૬ સેતુબંધ

સેતુબંધ

પુરન્દરપુર ગામ તો નાનકડું, પણ એમાં જમીનદાર એ. એકની અટક રાય અને ખીજની ચોધરી.

એઉ કુટુંબો પ્રાચીન તેમજ આબરૂદાર હતાં. છતાં મોટાઇમાં કોણ ચઢે એ બાબત બન્ને કુટુંબો વચ્ચે ચડસાચડસી ચાલ્યા જ કરે. આ અગડો આજનો નહિ, પણ પેઢી દર પેઢીથી વારસામાં ઊતરી આવેલો.

સામાન્ય રીતે બંને છે તેમ, ગામની વસ્તીની અંદર પણ, આ રાય અને ચોધરી કુટુંબો પૈકી ધનદોલત કોની પાસે વધારે એ બાબત બે પક્ષ પડેલા. એક પક્ષ આગ્રહપૂર્વક કહેતો કે રાયની દોલત વધારે, ત્યારે બીજો પક્ષ તેટલા જ ભારપૂર્વક કહેતો કે ચોધરી કુટુંબ વધારે દોલતવાન.

એ ગમે તેમ હોય, પરંતુ જે સમયની વાત આપણે કરીએ છીએ તે સમયે તો બન્ને કુટુંબોની સરખી જાહેજહાલી હતી. નવરાત્રિ-દશેરાના તહેવારોમાં બન્ને જમીનદારોની હવેલીઓ પર ખૂબ ધામધૂમ મચી રહેતી. લાગલાગટ ત્રણચાર દિવસ લગી ગામનાં તેમજ પરગામનાં કેટલાંયે દીન-દુઃખિયાં મનગમતાં ખાનપાનથી ધરાતાં અને પોતપોતાના આશ્રયદાતાઓનાં ગુણગાન ગાતાં.

રાયવાળા વાજતેગાજતે વરઘોડા કાઢવાની વ્યવસ્થા કરે, તો ચોધરી-વાળા નાટ્યપ્રયોગો માટે રંગભૂમિઓ ઊભી કરે. ચોધરીની હવેલીએ આહાણેને બે આના દક્ષિણા અપાય, તો રાયને ઘેરથી ચાર આના દક્ષિણા અપાય. આવી ચડસાચડસી એ કુટુંબો વચ્ચે ચાલ્યા જ કરે.

આ વર્ષે છેક દશેરાને દહાડે જ રાયકુટુંબના વડા પ્રતાપરાયને કાને ખબર પહોંચી કે ચોધરીવાળાની દુર્ગા-પ્રતિમા પોતાના તરફની પ્રતિમા

કરતાં, નહિ નહિ તો એ હાથેક વધારે જિંચી હશે.

ખચર સાંભળી પ્રતાપરાય દાંત કચકચાવી તડૂક્યા: “તો વહેલો ખચર આપવા શેં ન મૂઓ?”

રાયજીનો ગુસ્સો જોઈને જ ખચર આપવા આવનાર બિચારાનાં મોતિયાં મરી ગયાં. છોભીલો પડી તે નીચી મૂડીએ ઊભો થઈ રહ્યો.

થોડી વારે પ્રતાપરાય બોલ્યા: “વારુ, તું તારે જા. એની વ્યવસ્થા હું કરું છું.”

એમ કહી જાતજાતના વિચાર પછી પ્રતાપરાયે ચોધરી કુટુંબને મંહાત કરવાની એક યુક્તિ શોધી કાઢી.

દશેરાની સાંજે ચોધરીવાળાની પ્રતિમાનું વિસર્જન કરવા માટેનો વરઘોડો નીકળ્યો. પ્રતિમાની આગળપાછળ થોકબંધ લોક ઊભરાવા લાગ્યું. સંખ્યાબંધ મશાલોના તેજે ચારે દિશાએ ઝળાંઝળાં થઈ રહી. વાજાં અને નગારાંના તાલબદ્ધ સૂરોથી ગામ આખું ગાજી ઊઠ્યું. ધામ-ધૂમનો કંઈ પાર નહોતો.

પ્રતિમાને નદીમાં પધરાવવા માટે વરઘોડાને રાયની હવેલીવાળા નાકે રહીને નજી જવાનું હતું. નદીએ જવાનો એ જ સહેલો અને સુગમ રસ્તો હતો. દર વર્ષે એ જ રસ્તે પ્રતિમાવિસર્જનનો વરઘોડો પસાર થતો. તે મુજબ આ વર્ષે પણ એ જ રસ્તે વરઘોડો આગળ વધતો હતો.

પરંતુ રાયજીનો દરવાજો આવી પહોંચતાં પ્રતિમાને જિંચકનારા ભોઈ લોકો એકાએક થંભી ગયા. જુએ છે તો દરવાજા પાસેના માર્ગમાં બેઠે પડે ખોટી ખોટી થાંભલીઓ રોપી આસોપાલવ અને દેવદારનાં પાનનું એક શાભીતું તોરણ બાંધ્યું છે. એ તોરણમાંથી પ્રતિમાનું માથું પસાર થઈ શકે તેમ નહોતું. પ્રતિમાને નમાવે તો જ પસાર થઈ શકે.

હવે શું કરવું તેનો વિચાર થઈ પડ્યો.

તોરણને કાપી કાઢ્યા વગર પ્રતિમાને સીધી ને સીધી પસાર કરાવાય તેમ નહોતું.

“શું થયું ? શું થયું ? થંભી કેમ પડ્યા ?” એમ બોલતાં બોલતાં સ્ત્રીકોની દૃષ્ટિ ચીરી ભવાની ચોધરી આગળ આવ્યા.

થોભવાનું કારણ સમજતાં ભવાની ચોધરી ઘડીભર તો ડઘાઈ ગયા. પણ પછી થોડાક વિચારને અંતે એકદમ હુકમ છોડ્યો: “કાપી કાઢો તોરણને ! જોઈ શું રહ્યા છો ? એ વગર બીજો ઉપાય જ ક્યાં છે ?”

ચોધરીના ક્રેટલાક ગુરખા ચપરાશીએ વરથોડામાં હતા. તેમની કમ્મરે ફૂકરીએ જૂલતી હતી. ચોધરીનો હુકમ મળતાં બરાબર એક ચપરાશીએ ફૂકરીને મ્યાન બહાર કાઢીને તોરણ પર ચોટ તારી.

એ જોતાં બરાબર રાયજીની હવેલીમાંથી પચીસેક માણસોનું ધાડું બહાર ધસી આવ્યું, અને ભીડમાં ઘૂસી જઈ પડકાર કર્યો: “બાબર-દાર, તોરણ કાપ્યું છે તો ! કાપનારનાં માથાં ધડ પર નહિ રહે !”

ભવાની ચોધરીએ ધસારો લઈ આવનાર માણસો તરફ નજર કરી તો એકેએક માણસ હથિયારબંધ જણાયો. કોઈના હાથમાં લાડી હતી તો કોઈના હાથમાં બરછી, કોઈના હાથમાં તરવાર હતી તો કોઈના હાથમાં કુહાડી.

પડકાર દેનારને ભવાની ચોધરીએ પૂછ્યું: “તોરણ કાપવાની મના કોણ ફરમાવે છે, ભલા ?”

“હું—હું પ્રતાપરાય મના ફરમાવું છું ! અમારું શુકનનું તોરણ નહિ કપાય !” ઉપર જાગમાં રહ્યા રહ્યા પ્રતાપરાય તડૂક્યા-ઘૂરક્યા.

ચોધરીએ મોં ઊંચું કરીને જોયું તો પ્રતાપરાય પંડે હાથમાં એનાળી બંદૂક પકડીને જાગમાં ઊભા હતા !

ભવાની ચોધરીને સમજઈ ગયું કે થયેલી રૂકાવટ આકસ્મિક નહોતી, પણ અગાઉથી ગોઠવાયલું કાવતરું હતું. છતાં જાગ તરફ ડોક ફેરવીને ભવાની ચોધરીએ પૂછ્યું: “તો પછી પ્રતિમાને અમે લઈ જઈએ શી રીતે ?”

ફર હાસ્ય સહિત પ્રતાપરાયે જવાબ દીધો: “નીચી નમાવીને, ખબેથી ખીચે ઉતારીને !”

એ જ વખતે રાયપક્ષનો કોઈક જણ બોલી ગયો: “એટમજીએ ચડસાચડસી કરીને અમારા કરતાં મોટી પ્રતિમા બનાવરાવી, તો જોઈ શ્યો હવે મઝા !”

ભવાની ચોધરીનો ગુસ્સો તો માતો નહોતો. પરંતુ વખત વિચારી જઈને બોલ્યા: “ઠીક છે, આજે દશેરાનો તહેવાર છે. ખૂનામરફી ચલાવીને લોહી વહેવડાવવું એ શોભાસ્પદ ન ગણાય. ચલાવો, પ્રતિમા પાછી વાળો ! પેલે ફેરવાળે રસ્તે લઇ ચાલો !”

હુકમ મળતાં જ બોઈ લોકોએ પ્રતિમાને ખીજે રસ્તે વાળા.

એ ફળેતો જોઈ પ્રતાપરાય છળમાં ઊભા ઊભા ખડખડ હસવા લાગ્યા. રાખોડામાં ભારેલો અગ્નિ ફૂંકોને ઝપાટે જેમ ભભૂકી ઊઠે છે, તેમ આ બનાવ પછી રાય-ચોધરી કુટુંબો વચ્ચેનો અંટસ એકદમ વધી પડ્યો.

[૨]

એક દહાડે રાયનો કૂતરો ચોધરીના દરવાજા આગળ થઈને પસાર થતો હતો. ભવાની ચોધરીનો છોકરો અતુલ એ કૂતરાને મારી મારીને ધરના આંગણમાં તગેડી ગયો. અતુલ એ ભવાની ચોધરીનો એકનો એક છોકરો હતો. આદેશ વરસતી એની ઉંમર હતી.

કૂતરાને જોઈ ભવાની ચોધરીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “કોનો કૂતરો તગેડી લાવ્યો રે અતુલ ? શી વાત છે ?”

અતુલે કહ્યું: “રાયનો કૂતરો છે, બાપુ ! આપણે ઝાંપે રહીને જતો હતો ! એને વીધી નાખો બંદકથી !”

ભવાની ચોધરીએ નોકરને હાક મારી કહ્યું: “મારી બંદક લઈ આવ તો !”

આજી તરફ તે જ દહાડે પ્રતાપરાયનો છોકરો અશ્વિન લોહીતસ્થોળ

નાગી તરફવાર હાથમાં પકડીને ઘર તરફ આવતો જણાયો. અશ્વિન અતુલના જેટલો છેક નાતો ન હતો. એની વય કંઈ નહિ તો યે ત્રીસ જેટલી હશે. ખુલ્લી તરફવારે તે આગળ આગળ ચાલતો હતો અને તેની પાછળ ખીખ ચાર જણ ચાલ્યા આવતા હતા. એમાંના એકના હાથમાં કાપેલા બકરાનું માથું હતું અને ખીખના હાથમાં બકરાનું ધડ હતું !

ઘરમાં દાખલ થતાં જ પ્રતાપરાયે હસતાં હસતાં અશ્વિનને પૂછ્યું : “અરે ! શું છે રે અશ્વિન ? ઓહો, બકરું કાપ્યું લાગે છે ને ?”

“હા બાપુ ! ચોધરીનો બકરો આપણી વાડીમાં ઘૂસ્યો હતો તે વાઢી નાખ્યો !”

પ્રતાપરાય પુત્રના પરાક્રમથી ખુશ થઈ હસવા લાગ્યા અને પુત્રને શાઆશી આપતાં બોલ્યા : “બહુ સારું કર્યું ! તરફવાર ઠેકાણે મૂકીને હાથપગ ઘેઘ અહીં મારી કને આવ. મારે એક ખીજ વાત તને કહેવી છે.”

અશ્વિન બાપ કને આવી ઊભો એટલે રાયજીએ કહ્યું : “જો, ભવાની ચોધરીને આપણે હલકો પાડવો છે—એવો તો હલકો પાડવો છે કે કાઠની આગળ તે જાંચે મોંએ વાત જ ન કરી શકે !”

અશ્વિન બોલ્યો : “ઓહો ! એમાં તે શી મોટી વાત છે ? કરી દેખાડું.”

“કેવી રીતે કરીશ, તે તો કહે !”

“હમણાં નહિ કહું. વધારે નહિ પણ સાતેક દિવસની રાહ જુઓ, બાપુ ! એટલા વખતમાં જરૂર હું કંઈક કરી દેખાડીશ.”

પુત્રની વાત સાંભળી પ્રતાપરાય હસતાં હસતાં પાકી દાઢી પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા, અને પછી બોલ્યા : “તું તારે કરાય એટલું અપમાન સુખે કરજે ! એ પછી કોરટકચેરીનો મામલો ઊભો થશે, તો હું સાંભળી લઈશ.”

ત્યાર બાદ સાતેક દહાડામાં જ અશ્વિને ગોઠવેલા કારસ્થાનનાં

અક ચાલુ થયાં.

ગામની ભાગેજી તાલસરોવર નામનું એક વિશાળ તળાવ હતું. એ તળાવ દેખાવમાં જેવું રમણીય હતું, તેવું જ માછલાંની પેદાશ માટે ફળદ્રુપ હતું. એમાં પુષ્કળ માછલાં પાકતાં. એ તળાવ ઉપર રાય અને ચોધરી બન્ને કુટુંબોનો દાવો હતો. અસલ એ કોની માલિકીનું હતું એ જાણવાનો રસ્તો નહોતો. લાંબી તકરારને અંતે અદાલતે ચોધરીનો હક્ક બાર આની અને રાયનો હક્ક ચાર આની ઠરાવી આપ્યો હતો. આ ઠરાવથી રાયને પોતાનું અપમાન લાગ્યું. એના ક્રુરબનો પાર ન રહ્યો. નિદાન અડધોઅડધ પણ હક્ક ઠરાવ્યો હોત તો હજી કંઈક ઠીક હતું. પણ આ તો ચાર જ આના ! રાયકુટુંબની માનહાનિ આના કરતાં તે બીજી કંઈ વધારે હોય ?

તાલસરોવરની પાળ પર કપાયેલાં ત્રણનાં ટૂંકાં ઠેર ઠેર દેખાતાં હતાં. તે પરથી સાબિત થતું હતું કે એક વેળા તળાવની ચારે પાળો પર અસંખ્ય તાડવૃક્ષો હોવાં જોઈએ. અત્યારે તો એમાંનું એકે વૃક્ષ જિલ્લું નહોતું, એટલે જિપજવહેંચણીની ભાંજગડ હવે માછલાં પૂરતી જ રહી હતી.

એ મુદ્દા પર જ અશ્વિને પોતાનું કારસ્થાન ગોઠવ્યું. દરેક માછી-એને લઈ તે તાલસરોવર પર જિપડચો અને માછલાં પકડવા જાણો નંખાવી. પકડાતાં માછલાંમાંથી અડધોઅડધ પોતે રાખી લઈ રાયકુટુંબનો અર્ધો ભાગ સાબિત કરવાની એની યોજના હતી. બાકીનો અડધો ભાગ ભવાની ચોધરીને આપવાનો હતો. પણ ચોધરીનો ભાગ ખરી રીતે તો બાર આની ઠરેલો હતો. એટલે ચોધરી ગુસ્સે થઈને લડવા જરૂર આવવાનો.

અશ્વિનને જોઈતું હતું પણ એટલું જ. કારણ કે એક પક્ષ મૂગો રહે તો ઝગડો બરાબર જામે નહિ. એટલે ભવાની ચોધરીનું અપમાન કરવું જ હોય તો તો કોઈ પણ રીતે એને ચીડવીને ઝગડામાં ઉતારવાની

જરૂર હતી. તે માટે જ અશ્વિને આ યુક્તિ ગોઠવી હતી.

ચોધરીને ખચર પહોંચ્યાવ્યા કે તાલસરોવરમાંથી માછલાં પકડવા રાયવાળા જાય છે ને તમને બોલાવે છે. આણી તરફ દખણાદી પાળ નીચે દશેક ચપરાશીઓ હાથમાં લાડીઓ લઈને લપાયા હતા. તેમાંથી ગિરધારી નામના ચપરાશીને પોતાની કને બોલાવીને અશ્વિને કહ્યું : “જેજે ગિરધારી ! અડધાં કરતાં જરાયે વધુ ચોધરીને ભાગે જાય નહિ, સમ-જ્યો ને ? ઝાઝી લપ્પપનછપ્પન કરે ને, તો હડહડતું અપમાન કરી નાખજે ! ગભરાઈશ નહિ, હોં કે ?”

ગિરધારી બોલ્યો : “મને કંઈ શિખવવું પડે તેમ નથી, બાબુજી ! આપ નિરાંતે જોયા કરો ! આપ કહેતા હો તો બેટમજીનો ટોટો પણ પીસી નાખું !”

અશ્વિને કહ્યું : “ના, ના. જન લેવાની હમણાં જરૂર નથી. તો પણ ઝાઝી ધાંધલ કરે ને, તો ચોધરી હોય કે તેનો નાનકડો છોકરો હોય, તેના ટાંગા તો તોડી જ નાખજે, બરડો પણ બેલાશક ખોખરો કરજે !”

“બહુ સારું, બાબુજી !” એમ કહીને ગિરધારી એકી છલંગે પાળ પર ચઢી ગયો અને જોવા લાગ્યો કે ચોધરી તરફથી કોણ આવે છે ? અને તે જ ધડીએ તળાવના ઓતરાતા ઓવારા પાસેથી ભવાની ચોધરી પડે આવતા જણાયા. એકલા નહોતા આવતા, તેમની પાછળ હુક્કો પકડીને સુરેન્દ્ર ચેટરજી પણ આવતો હતો.

ગિરધારી બોલી ગઈયો : “આ આવી ગયા ચોધરી પોતે ! આપ હવે આ ઠેકાણેથી ખસી જાઓ, બાબુજી !”

અશ્વિન ચાલ્યો ગયો. ટોળીના બીજા માણસોને પાળની ઓથે લપાઈ જવાની ઇશારત આંખ વડે કરી ગિરધારી પોતે ભવાની ચોધરીની સામે ગયો.

ચોધરીએ આવતાં બરાબર પૂછ્યું : “કેટલાં પકડાયાં અત્યાર લગીમાં ?”

એક માછીમારે જવાબ આપ્યો : “ચારેક પકડાયાં છે, બાબુજી !”

“અસ ત્યારે, હવે વધારે પકડવાની જરૂર નથી. બહાર નીકળી આવો ! રાયને ઘેર કંઈ અવસરઅવસર તો નથી ને, ગિરધારી ?”

ગિરધારીએ તડાક દેતો ઉત્તર આપ્યો: “ના.”

ચોધરી: “તો પછી વધારે માછલાં પકડવાની જરૂર શી છે ? ચાલો, પકડાયલાં ચારને બહાર લઈ આવો, એટલે ભાગ વહેંચી લઈએ.”

માછીમારો બહાર નીકળ્યા. જળમાં ચાર મોટાં મોટાં માછલાં પકડાયાં હતાં. પણ એ ચારેનું વજન એકસરખું નહોતું. એટલે કાપકૂપ કર્યા વગર ભાગની વહેંચણી થઈ શકે તેમ નહોતું. તેથી ચોધરીએ કહ્યું: “ચાલો મારી હવેલીએ. આ માછીમારો જ કાપીકૂપીને બરાબર ભાગ પાડી આપશે. આવ, ગિરધારી !”

બવાની ચોધરીની હવેલી તળાવથી બહુ છેટી નહોતી.

સુરેન ચેટરજી સાથે વાતોના તડાકા હાંકતાં હાંકતાં ચોધરી આગળ આગળ ચાલતા હતા. માછી લોકો માછલાં ઊંચકીને પાછળ પાછળ આવતા હતા. ગિરધારી રહી રહીને જોઈ લેતો કે પોતાની ટોળીના માણસો ઝાડવાંની એથે એથે લપાઇને પાછળ પાછળ આવે છે કે નહિ ?

એવામાં ચોધરીએ એકાએક પાછા વળીને ખૂસ પાડી: “ગિરધારી !”

ગિરધારી ચોધરીની નજીક ગયો. એટલે ચોધરીએ કહ્યું: “જો, ગિરધારી ! માછલાં માટે તે દહાડાની માફક ટંટોફિસાદ તો નહિ થાય ને ? એટલા માટે તો ખુદ હું હાજર રહ્યો છું.”

ગિરધારીએ જવાબ આપ્યો: “વહેંચણી બરાબર નહિ થાય તો ટંટો થાય પણ ખરો !”

ચોધરીએ પૂછ્યું: “રાયનો ભાગ કેટલો, તે તો તું જાણે છે ને ?”

ગિરધારી બોલ્યો: “હા. આઠ આની—અઘી હિસ્સો !”

બવાની ચોધરી ખડખડ હસી પડ્યા અને બોલ્યા: “ત્યારે તો તને કશી જ ખબર નથી, ગિરધારી ! જોયું ને, સુરેન ? એટલા માટે સ્તો મારે

નતે આવવું પડ્યું છે. જા, ગિરધારી ! તું જમને મોટાં રાયજીને પૂછી-
ગાછી બરાબર નક્કી કરી આવ !”

ગિરધારી તડૂક્યો: “પૂછવુંગાછવું હોય તો તમે પૂછોગાછો,
ચોધરીજી ! હું તો મારે મને જેવો હુકમ મળ્યો છે તેમ જ કરવાનો,
શું સમજ્યા ?”

ગિરધારીની વાત કરવાની છટા અને એના આંખમોંના ચાળા
ચોધરીને ઠીક લાગ્યા નહિ. એટલે ઊભા રહી ગયા અને પૂછ્યું: “તને
કેવી રીતનું કહ્યું છે ?”

ગિરધારી ગળ્યો: “આઠ આની પ્રમાણે અડધોઅડધ ભાગ લેવાનો
મને હુકમ છે.”

“આઠ આની ભાગ તો કબૂ ન મળે. રાયનો ભાગ ચાર આની
ફરેલો જ છે, સમજ્યો ?”

ગિરધારી હસતો હસતો ને હાથના ઇશારા કરતો કરતો બરાડી
ઊઠ્યો: “સાંભળો ! સાંભળો ! એ શુકલ, એ મિહિર, અરે ! એ જગા,
સાંભળો છો કે ?” એ સાદથી તરત જ ઝાડવાંની ઓથેથી લાડીધારી
કેટલાક ચપરાશીઓ ફૂટી નીકળ્યા !

તેમને સંબોધીને ગિરધારી બોલ્યો: “જોયું કે ? ચોધરી કહે છે કે
રાયજીનો ભાગ ચાર આના ! તો પછી ચાલો, લઈ જઈએ ચારે માછલાં
આપણે રાયજીની હવેલીએ !”

માછીઓના હાથમાંથી ચારે માછલાં પડાવી લેવા માટે એ ચપરાશીઓ
આગળ વધ્યા.

બવાની ચોધરી તડૂક્યા: “ખતરદાર માછલાંને હાથ અડકાડ્યો
છે તો ! બોલાવ તારા પ્રતાપરાયને ! માછલાં અહીં જ રહેવા દે !”

સામે જ બવાની ચોધરીની હવેલી આવી રહી હતી. સુરેન ચેટરજીએ
ચોધરીનો હાથ દબાવી ધીમે સ્વરે કહ્યું: “બાણજી, ચાલો હવેલીમાં. અહીંનાં
એ માણસ કંઈ સારા લાગતા નથી”

પણ ભવાની ચોધરીએ ચેટરજીની એ સલાહને ગણુકારી નહિ. ગિરધારીને ઉદ્દેશી તેમણે કહ્યું : “નાહકનો ટંટો શા માટે ઊભો કરે છે, ગિરધારી ? તારા શેકને બોલાવી લાવ. એટલે—”

ચોધરી પોતાનું બોલવું પૂરું કરે તે પહેલાં જ ગિરધારીએ એકદમ ઉછાંછળું પગલું ભર્યું. ચોધરી પર ધસી જઈને તેમના ગાલ પર લાગલી લપડાક ચોડી દીધી અને બરાડ્યો : “જા રે જા ! ચોધરી છે તો તારા ઘરનો ! એમ કંઈ તારાથી કે તારા લાટ સાહેબથી ખીતા નથી. જા, ભાગી જા, થઈ જા ઊભી પૂછડીએ ઘરભેગો !”

ગિરધારીની નફટાઈથી ચોધરી ડઘાઈ ગયા ને અવાક બની ઊભા રહ્યા !

એકે શબ્દ બોલ્યા વગર ધીમે પગલે તેઓ પોતાની હવેલી ભણી ચાલવા લાગ્યા.

સુરેન ચેટરજીએ ગિરધારીને કહ્યું : “છિ : ! છિ : ! આ શું કયું તેં ગિરધારી ? જા જા, બાબુજીને પગે પડીને મારી માગ, નહિ તો સાર નહિ કાઢે !”

રાયના હિંદુસ્તાની ચપરાશીઓમાંથી એ જણા માછીમારોના હાથ-માંથી માછલીઓ ઝૂંટાવી લઈને રાયજીને મકાન તરફ જવા લાગ્યા. આણી તરફ હવેલી આગળ કંઈક ધાંધલ થતી જોઈને ચોધરીની ડેલીએથી ત્રણ ચપરાશીઓ લાડીઓ લઈ બહાર ધસી આવ્યા. પણ શું કરવાનું છે તેનો કંઈ જ ખ્યાલ તેમને નહોતો.

સુરેન ચેટરજીએ ઉતાવળે અવાજે તેમને કહ્યું : “જાઓ જાઓ, પેલા રાયના માણસો માછલાં લઈ જાય છે તે પડાવી લાવો !”

આટલી વાત જેમતેમ સમજાવીને ચેટરજી મહારાય ગિરધારીના ડરથી રકુચકર થઈ ગયા.

ચપરાશીઓની બન્ને ટોળીઓ વચ્ચે મારામારી શરૂ થઈ ગઈ. એ જ વખતે ભવાની ચોધરીનો પુત્ર અતુલ ‘બાપુ ! બાપુ !’ કરતો એ જ સ્થળે

દોડી આવતો દેખાયો.

ગિરધારીએ જોયું કે આ સરસ લાગ છે. ચોધરી બિચારો મારા ખાઇને ઘરમાં ભરાઇ ગયો છે. ભયનો માર્યો એ હવે બહાર આવવાનો નથી. એમ કરવાની એની જિજ્ઞાસા નથી. એમ વિચારી ગિરધારી આગળ વધ્યો અને ટપ દધને છોકરાનું કાંડું પકડ્યું.

તેના મોઢા સામે જોઇ જોઇને અતુલ પૂછવા લાગ્યો: “મારા આપુજી ક્યાં છે? મારા આપુજીને તેં દીધા છે?”

“એ...! દી...દી...છે?! બોલાવ તારા આપને, જેટલું બોલાવાય તેટલું!”

એમ કહીને જાણે એ જ ઠેકાણે છોકરાને પછાડી મારવાનો વિચાર ન હોય તેમ ગિરધારીએ હાથમાંની લાડી ભોંયે નાખી દધને બેઠે હાથે અતુલને પોતાના માથા સુધી અદ્ધર ઊંચક્યો.

અતુલ જોરથી બરાડવા લાગ્યો: “આપુ! આપુ!”

એવામાં એક પ્રચંડ અવાજ સંભળાયો, અને બંદૂકની એક ગોળી આવીને ગિરધારીની છાતીમાં ચોંટી. થર થર કંપતા દેહે અતુલને હેઠે નાખી દધ ગિરધારી ડાચું ફાડીને ઢળી પડ્યો, તે ફરી ઊઠવા જ ન પામ્યો.

બંદૂકનો અવાજ કાને પડતાં જ રાયના માણસો માછલાં ફગાવી દધને પલાયન કરી ગયાં.

તે વેળા ભવાની ચોધરી બેનાળી બંદૂક પકડીને પોતાની હવેલીની છબ્બમાં ગુપચુપ ઊભા હતા!

[૩]

ગામને ખૂણેખાંચરે, ચારે બાજુ ‘ખૂન! ખૂન!’નો શોર મચી રહ્યો.

‘ચોધરીની હવેલી સામે રાયજીના ચપરાશીનું ખૂન થયું છે!’ એ વ્હાત ફેલાતાં લોકોનાં ટાળેટાળાં ચોધરીની હવેલી ભણી બેસી પક્યાં.

નજીકના પોલિસ થાણામાં ખબર કરવામાં આવી. નિલ્દાનાં પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ પાસે પણ લોકો પહોંચી ગયા.

થાણામાંથી ફોજદાર ઘોડે ચઢીને સિપાઈ-સંત્રીઓ સાથે આવી પહોંચ્યો. મોટરસાઇકલે ચઢીને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ પણ આવી પહોંચ્યા. ભવાની ચોધરીની હવેલી સામે મસમોટો મેળો ભરાયા જેવું થઈ રહ્યું.

આમ પ્રતાપરાયના દીવાનખાનામાં પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ, ફોજદાર સાહેબ, જમાદાર વગેરેની ભેઠક જમી છે. અશ્વિન જમાદાર સાહેબ સાથે કાનડુસી કરી પૂછે છે: “બોલો સાહેબ! શું લેશો, શરખત કે ચા ? ખૂબ થાકી ગયા હશે...”

જમાદાર સાહેબે ડોકી હલાવીને સૂચવ્યું: “કંઈ જ નહિ.”

ફોજદાર સાહેબ ખિસાપોથી ઉઘાડીને તેમાં કંઈક ટપકાવતા હતા. સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ એક ખુરસી પર એક પગ ટેકવીને બિભા બિભા ચીરટ પીતા હતા. પાસે બિભા બિભા પ્રતાપરાય સાહેબની કાનભંભેરણી કરતા હતા: “ભારે માથાફરેલ છે, સાહેબ! ખટપટિયો પણ જખરો છે. આપ જાતે આવી પહોંચ્યા ન હોત ને, તો તો આપને પણ કંઈક બંધા પાટા બંધાવી દેત ! ચાલો, ઠીક થયું આપ આવ્યા તે. ખૂનનો મામલો છે. માણસ માથાભારે છે. એટલે આપનું કામ ચાંપતી કાળજીથી ઉકેલવું રહ્યું. હાથકડી ચડાવીને, કેડે દોરડું બાંધીને—સમજ્યા ને, સાહેબ! Killing a man with a gun—ઘોળે દહાડે બંદૂકની ગોળાથી ખૂન ! આપ રે ! શી છાતી ! આપનો શો મત છે, સાહેબ ?”

પ્રતાપરાયના બકવાદનો કંઈ પણ જવાબ ન વાળતાં સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબે આંખને ધશિરે ફોજદારને એ ટેકાણું છોડી જવાનું સૂચવ્યું.

ગિરધારીની લાશ હજી ચોધરીની હવેલી સામે જ પડેલી હતી. પોલિસો લોકોના ટાળાંને હડસેલી કાઢતા હતા.

એ વખતે ભવાની ચોધરી પોતાની હવેલીના દીવાનખાનામાં આમ તેમ ટહેલતા હતા. વૃદ્ધ કારભારી વનમાળી સરકાર અદ્ય વાળીને દીવાનખાનાના આરણમાં ઊભો હતો.

તેને સંબોધી ભવાની ચોધરી એકાએક બોલી ઊઠ્યા: “હું જાણું છું, વનમાળી! અચ્છી રીતે જાણું છું કે પોલિસ તો આવશે જ. ખૂન કર્યું છે, એટલે પોલિસ તો આવે જ ને?”

વનમાળી બોલ્યો: “પણ આપ એમ કહેજો, સાહેબ-પોલિસ આગળ એમ કહેજો કે ખૂન મેં કર્યું છે.”

ભવાની ચોધરીએ પૂર્વવત ટહેલતાં ટહેલતાં જ જવાબ દીધો : “હાં, તે તો હું કહેવાનો જ છું. મેં પોતે ખૂન કર્યું છે, એમ જ કહેવાનો છું!”

“ના સાહેબ, એમ નહિ. આપે નહિ; પણ મેં કર્યું છે એમ કહેવાનું. કહેજો કે ગુસ્સાના માર્યા મારા કારભારી વનમાળીએ મારી બંદૂક ઉપાડી લઇને ખૂન કરી નાખ્યું છે!”

વફાદાર કારભારીની આત્મસમર્પણની તૈયારી જોઈ ચોધરીજી ચકિત બની ગયા, ને કહેવા લાગ્યા : “શા માટે એમ કહું? તેં ક્યાં ખૂન કર્યું છે? તારું નામ ફોગટનું શાને દઉં?”

વનમાળી બોલ્યો : “ખૂનનો મામલો છે. શું થાય તે કંઈ કહેવાય સાહેબ! મેં આપનું નમક ખૂબ ખાધું છે. વળી મારી પાછળ મારું નહિ, નિકટનું સંબંધી કેમ જ નથી, એટલે હું જઈશ તો કેમને કશી હાનિ થવાની નથી. ત્યારે સાહેબ, આપ જાઓ તો—”

વનમાળીથી પૂરું બોલી શકાયું નહિ. એની બન્ને આંખોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઇ આવ્યાં.

ચોધરીએ કહ્યું: “આ શી છોકરવાદી તેં માંડી છે, વનમાળી? જા, જા, અહીંથી જતો રહે!”

પણ વનમાળી ડગ્યો નહિ. ‘જાઉં છું’ એમ કહીને આંખો લૂછતો

લૂછતો ફરી બોલ્યો: “તો પછી એક કામ કરો, બાબુજી! પોલિસ આવીને આપને, આપના જેવા પ્રતિષ્ઠિત જમીનદારને પંકડી હાથકડી પહેરાવી આટઆટલા લોકની વચ્ચેથી અને તે વળી રાયહવેલીના દરવાજા પાસે રહીને લઈ જાય, તેના કરતાં તો બહેતર છે કે આપ કલકત્તા ઊપડી જાઓ અને ત્યાં પંડે જ કાલે પોલિસ કચેરીમાં હાજર થઈ જાઓ. આપને જમીન પર છોડાવી લાવવાને જે કંઈ તજવીજ કરવી ઘટશે તે હું કરી લઈશ.”

‘હમ્’ બોલી ચોધરી ખમચાઇને ઊભા રહ્યા, અને કારભારીના મોઢા સામે ટગર ટગર નેઠ્ઠે રહી બોલ્યા: “તારી એ વાત ઠીક છે. જા, ગાડી નેહીને કંઈ પણ ધાંધલ વગર આ બાબુને દરવાજે લઈ આવ !”

વનમાળી: “હાં, બાબુજી! ગાડી ચોક્કતળાવતો ચકાવો આઇને મહારાજાંગા રોડેને આપને પહોંચાડી દેશે. પોલિસને કંઈ જ ખજર પડશે નહિ.”

એટલું કહી વનમાળી ગાડી તૈયાર કરાવવા ચાલી ગયો.

ડગલો ચઢાવી, પગરખાં પહેરી તથા પૈસાટકા ખિરસામાં નાખી કલકત્તા ઊપડી જવાની પૂરેપૂરી તૈયારી કરીને ચોધરી પોતાની સ્ત્રી મહામાયાની વિદાય લેવાને ઘરમાં ગયા. આજનો આખો દિવસ મહામાયાનો કેવો ખરાબ ગયો હતો તે તો એક માત્ર અન્ટર્યામી જ જાણે ! આજે આખો દિવસ એણે મનમાં ને મનમાં ભગવાનને પોકાર્યાં કર્યાં છે અને આંખમાંથી આંસુ સાર્યાં છે. અતુલથી પોતાનું રૂદન છુપાવવા કાજે એને કેવા કેવા પ્રયત્નો કરવા પડ્યા છે ! અતુલ કંઈ છેક અખૂદ નહોતો. તે બધું સમજતો હતો. તેથી તે પોતે જ માની આમળથી ખસતો જ ન હતો.

ચોધરીને જોતાં જ મહામાયા બોલી ઊઠી: “હવે? હવે શું થશે, બલ્લા ભગવાન !”

ચોધરીએ ભારપૂર્વક જવાબ વાળ્યો: “થવાનું શું છે જે? મુકદ્દમો ચાલશે. તે પછી—તે પછી બીજું શું થવાનું છે? કંઈ નહિ થાય, તું જરાય ખીશ નહિ. ભગવાન છે ને !”

મહામાયા ફરી રડવા લાગી. રડતી રડતી બોલી: “મને તો માત્ર એ ભગવાનનો જ ભરોસો છે. એ જ ધણીરણી છે. હે ભગવાન ! હે પ્રભુ ! કોઈ દહાડો મેં તારો કશો અપરાધ કર્યો નથી !”

એટલું કહી બંને હાથ કપાળે ફેરવી, આંખો લૂછીને પૂછ્યું: “આપ તો ભાગી જશો, પણ પછી અહીં.....અહીં.....”

બોલવાનું પૂરું કર્યા વગર મહામાયાએ જિજ્ઞાસાપૂર્વક સ્વામીના મુખ સામે મીટ માંડી.

ચોધરી પત્નીનો ભાવાર્થ સમજી જઈ બોલ્યા: “ના રે ના, નાસી શા માટે જાઉં ? અહીં આટલા બધા લોકોની વચ્ચે નહિ પકડાઉં એટલું જ. કાલે હું મારી મેળે જ જઈને સાહેબની કને હાજર થઈ જઈશ. અતુલ ક્યાં ગયો ?”

“બોલાવું ?”

“ના, રહેવા દે !”

બહારથી વનમાળી કારભારી ધીરે સાદે બોલાવતો સંભળાયો.

“ઠીક ત્યારે ! જોજો બીશ ના !” એમ કહી ભવાની ચોધરી બહાર નીકળવા જતા હતા ત્યાં મહામાયા બોલી બિડી: “જરા બિભા રહે !”

એમ કહી પતિના ચરણોમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી તેની પદરજ મહામાયાએ માથે ચઢાવી.

ચોધરી બહાર આવી પહોંચતાં વનમાળી બોલ્યો: “કાળા ઘોડાનું ટમટમ જોડી લાવ્યો છું. જોતજોતામાં પહોંચાડી દેશે. આવતી જ કાલે હું આપણા શરદ વડીલને લઈને વખતસર કચેરીમાં હાજર રહીશ.”

ચોધરીએ સૂચવ્યું: “નાણાંની ઠીકઠીક જોગવાઈ કરતો આવજો. શું કહેવાય ? ખૂનનો મામલો છે—”

વનમાળી બોલ્યો: “બંને તો આજ રાતે જ એક વાર આપણા બંકિમબાણીની સાથે—”

“ક્યા બંકિમબાણી ?”

“હાઇકોર્ટના વકીલ—”

“અરે હાં રે હા, ઠીક કહ્યું. તેને હું મારી સાથે જ લેતો જમશ.”

“એમ જ કરવું સારું છે. તેને આપની સાથે જ કચેરીમાં લેતા આવજો !”

આમ વાતો કરતાં કરતાં બેઉ જણ દીવાનખાનું વટાવીને દાદરે ગિતરી નીચે આવ્યા. તે પછી જરૂરી બીજી વાતો કરતાં કરતાં આંગણું વટાવી ભવાની ચોધરી જેવા દરવાજા બહાર નીકળ્યા કે—સામે જ બે સિપાઇઓ સાથે ફોજદાર બેઠેલો જણાયો !

[૪]

પોતાના દરવાજા આગળથી કમરે દોરડું બાંધીને અને હાથે હાથકડી પહેરાવીને ભવાની ચોધરીને લઈ જશે એ સમજે પ્રતાપરાય અને અશ્વિનરાયના આનંદનો કંઈ પાર નહોતો રહ્યો. રાયની હવેલીમાં જાણે કે મહામોટો ઉત્સવ ન હોય તેવી ધમાલ મચી રહી. સ્ત્રીઓ જાળીઓમાંથી ને બારીઓના પડદામાંથી બેઠી ડોકે ને આતુર નયને રસ્તા બણી તાકી રહી હતી.

ફળિયાનાં છોકરાંઓને ભેગાં કરીને અશ્વિને તેમની મારફત એક કાવતરું ગોઠવ્યું. રસ્તાની બાજુએ એક ભાંગેલી દીવાલની આડમાં તેમને ગોઠવી દઇ કેટલાક જૂતાપુરાણા દીનના ડબ્બા ભેગા કરી તેમની આગળ મૂકી દીધા. ભવાની ચોધરીને પકડીને એ રસ્તેથી પોલિસપાર્ટી પસાર થાય તે જ વખતે બધાં છોકરાંએ એકીસાથે ડબ્બા બગવવા એકું શિખવવામાં આવ્યું.

અશ્વિને વળી એમ પણ શિખાવી દીધું કે : “જો કોઈ ટોકે કરે તો કહેવું કે અમે તો વાંદરાંને હાંકી કાઢીએ છીએ !”

આણી તરફ ફોજદાર સાહેબને સ્વપ્નામાં પણ ખ્યાલ નહોતો કે ભવાની ચોધરીને એની હવેલીના દરવાજામાં જ પકડી શકાશે. ખૂતી

આસામીની ધરપકડ કરવા માટે તેના મકાનને ઘેરે ધાલવાની સાધારણ રીત હતી. તે મુજબ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબને આગલે દરવાજે રાખી ફેજદાર પોતે મકાનની આસપાસ આંટાફેરો કરી જોવા નીકળેલો. તે જ સમયે મકાનને પાછલે દરવાજે ટમટમ ગાડીને આવે કવખતે તૈયાર બિભેલી જોઈને તેના મનમાં સંદેહ બિપજ્યો.

ફેજદારને જોતાં ભવાની ચોધરી વનમાળીના મુખ સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યા.

ફેજદાર સાહેબ આંખો પટપટાવતાં સરિમત વદને બોલ્યા : “ટગર ટગર એના મોઢા સામું શું જુઓ છો, ચોધરી ? ચાલો, ધ્વિછા હોય તો ગાડીમાં બેસીને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ આગળ રજૂ થઈ જાઓ. હાથકડી પકી ત્યાં રૂબરૂ જ ચઢાવીશું.”

વનમાળીએ છાનામાના ભવાની ચોધરીના હાથ પર ચીમટી ખણીને ભલાભોળા માણસની પેઠે કોચમેનની પડખે પોતાની બેઠક લીધી.

“આવો, આપ પણ આવો.” એમ કહી ભવાની ચોધરી પણ ગાડીમાં ચઢી ગયા.

ગાડીમાં ચઢવા માટે ફેજદાર ગાડીના પગથિયા પર પગ મૂકવા જાય છે, ત્યાં જ વનમાળીની ઈશારતથી યાદવ કોચમેને ઘોડાની લગામ ખેંચી ટાંગો ઉપાડ્યો. ફેજદાર સાહેબ પડતાં પડતાં માંડ બચ્યા. સાથેના બે પોલીસ બાવલાની માફક જોઈ રહ્યા. કાળા ઘોડાનો એ ટાંગો વીજળીની ઝડપે માર્ગ કાપતો આગળ ને આગળ વધતો ગયો !

ભવાની ચોધરીએ પૂછ્યું : “આ શું કયું રે, વનમાળી ?”

વનમાળી : “ડીક જ થયું છે, બાબુજી ! એક વાર આપ કલકત્તા ભેગા થઈ જાઓ !”

ગામની ભાગોળ છોડી ગાડી પાછી સડક પર દોડવા લાગી.

અંહી ધરપકડ કરવા આવેલા પોલીસ દળમાં ધમાલ મચી રહી.

ફોનદાર હાંકતો હાંકતો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ પાસે પહોંચ્યો અને જાહેર કર્યું :
“આરોપી ભાગી છૂટ્યો !”

સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબની મોટરસાઇકલ રાયજના આંગણામાં હતી,
એટલે તે તરફ દોડ્યા.

મોટરસાઇકલ પર ચઢીને ભાગેડુને પકડી કાઢતાં શી વાર !
મોટા સાહેબ ચઢ્યા મોટરસાઇકલ પર ને ફોનદારે પલાણ્યો ધોડો !

આટલી વારમાં ટાંગો તો ચકતળાવને પાર કરી જઈને મલ્હારડાંગા
સ્ટેશનને રસ્તે ચઢી ગયો હતો.

મોટરસાઇકલને ચાલુ કરી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબે ફોનદાર ભણી
નજર કરી ફરમાવ્યું : “મારી પૂઠે પૂઠે તમે આવી પહોંચજો. ટાંગાને
તો આમ જોતજોતાંમાં પકડી પાડું છું !”

ખૂબ આઘે નીકળી ગયેલી ધોડાગાડીને નજરમાં રાખી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ
સાહેબની મોટરસાઇકલ છૂટી અને તેમની પાછળ ફોનદારસાહેબનો
ધોડો દોડવા લાગ્યો !

થોડી વાર પછી ટાંગો મલ્હારડાંગા સ્ટેશનનો રસ્તો છોડીને ગામભણી
પાછો આવતો જણાયો. પોલિસના સાહેબોએ ધાયુ કે ગાડી પાછી ફરીને
ગામના સ્ટેશને જ જઈ થોભશે. ગમે ત્યાં થોભે, આરોપી હવે ક્યાં
છટકવાનો છે ?

એમ વિચારી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબે ગાડીને નજરમાં રાખી મોટરસાઇ-
કલ વધારે વેગથી ચલાવવા માંડી.

પરંતુ ટાંગો તો ગામના સ્ટેશને પણ થોભ્યો નહિ. સડકે સડકે
ટાંગો ખૂબ ધૂમ્યો, અને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ અને ફોનદાર સાહેબોને પણ ખૂબ
ધુમાવ્યા. તે પછી કેટલીક વારે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટસાહેબની મોટરસાઇકલ
ટાંગાને આંખી ગઈ.

ટાંગો થોભ્યો. સાહેબની મોટરસાઇકલ પણ થંભી.

ખૂની આદમી, એનો શો બરોસો ? એક તો ખૂની તે તેમાં વળી

ભાગેડું. એટલે ન કરવાનું કરીયે એસે ! તેથી સાહેબે એક હાથે પિસ્તોલ ખેંચી કાઢીને હુકમ છોડયો : “ચાલ, હેંઠે ઊતરી આવ ! જલદી ઊતરી આવ !”

ઘોડે ચઢેલા ફોજદારસાહેબ પણ હાંફતા હાંફતા આવી પહોંચ્યા. પણ હેંઠે ઊતરેલા આસામીને જોઈને ડઘાઈ જ ગયા ! સાહેબે આ કોને પૂછયો છે ?

સાહેબ બોલ્યા : “ગાડીમાં તો આ જ બેઠેલો હતો. એ કોણ છે ત્યારે ?”

ફોજદાર કહે : “એ તો ચોધરીનો કારભારી વનમાળી છે, સાહેબ !”

“તો પછી ચોધરી ક્યાં ગયો ? ગુનેગાર જેમ થયો શું ?”

મલ્દારડાંગા સ્ટેશનની નજદીકમાં જ રસ્તાની ધાર પર વનમાળીએ ચોધરીજીને ગાડીમાંથી ઉતારી મૂક્યા હતા.

પહેલાં પહેલાં તો ચોધરીએ એમ ઊતરી પડવાની ના પાડી હતી. પરંતુ વનમાળીએ એમની કોઈ વાત કાને ન ધરતાં કહેલું : “કલકત્તાથી બંકિમ વક્રીલની મદદ મેળવ્યા વગર જનમીન પર છૂટકારો મળવો મુશ્કેલ છે. માટે અત્યારે તો આપ આંખો મીંચીને કલકત્તા ભેગા જ થઈ જાઓ !”

ચોધરીએ કહ્યું : “ઊતરતાં કદાચ દેખી જશે તો ? પકડી લેશે તો ? ના, ના, એમ કરવા જેવું નથી, તારી સમજણફેર થાય છે, વનમાળી !”

વનમાળીએ જણાવ્યું : “અરે ! ઝાડોની ઓથે ઓથે પસાર થતી આ પગવાટે રહી આપાદ છટકી જવાશે. આ રહ્યું સામું સ્ટેશન, ઝાડું હીંડવાનું પણ નથી. આપ નીકળી જાઓ, તે પછીની વાત હું જોઈ લઈશ. ઊતરી પડો, બસ ઊતરી પડો ! યાદવ, ગાડીને જરા ધીરી પાડ તો, ભાઈ !”

ગાડીને યાદવે એકદમ ન થંભાવી દેતાં આસ્તે આસ્તે ચલાવવા માંડી, અને ચોધરી જેવા ઊતરી પડ્યા કે મારી ઘોડાની પીઠ પર ચાબુક !

વનમાળીના સૂચનથી ગાડીએ હવે ગામના સ્ટેશનનો રસ્તો લીધો !

યાદવે તો ઘોડાની લગામ માત્ર ઝાલી જ રાખી હતી. ખરી રીતે તો વનમાળી જ હાંકતો હતો .

બાબત આમ બની ગઈ હતી.

પરંતુ ‘તારો શેઠ ક્યાં ગયો ? એને ક્યાં ઉતારી મૂક્યો ?’ એ પ્રશ્નોના જવાબમાં એકે અક્ષર નહોતો બોલતો વનમાળી સરકાર કે નહોતો બોલતો યાદવ કોચમેન !

ચોધરીની ચાલાકીથી ફોજદાર ગુસ્સે તો ભરાયેલો જ હતો. તેમાં વળી ચોધરીને ગાડીમાંથી ગેબ થયેલો જોઈને એનો પારો એટલો બધો વધી ગયો કે ખુદ્દા વનમાળીના બંને ગાલ પર એકેકી ઘોલ ચોઢી દીધી પછી બોલ્યો: “બેટમજી, ઘરડોખખ થઈને મરણને આરે આવી જિભો છે, તો પણ તારી સેતાની ખુદ્દિ ગઈ નથી, ખરું ને ? તું ધારતો હઈશ કે નસાડી દેવાથી તારો શેઠ બચી જશે. પણ ખાંડ ખાય છે બેટમજી, ખાંડ ! બોલ, ક્યાં ઉતારી મૂક્યો ?”

વનમાળીએ કહ્યું: “મને મારવાથી શું લાભ, સાહેબ ? હું તો સાચું જ કહું છું કે શેઠજીને મેં ગામમાં જ પાછા ઉતારી દીધા છે. આપની પડખે રહીને જ તેઓ પસાર થયા છે.”

ફોજદાર કહે “ના, મારી પાસેથી ગયો જ નથી.”

“તો પછી ક્યાં ગયા ?” એમ કહી વનમાળી પોતે પણ જાણે મહા-ચિંતામાં દૂખી ગયો.

ફોજદારે ફરીથી તેને મારવા માટે હાથ ઉગામ્યો અને તડૂક્યો: “જાણે કંઈ જ જાણતો નથી, એમ ને ? ઘરડો ધુવડ ! હરામજીદો ! બોલ, બોલે છે કે નહિ ? નીકર આજ તારો જીગરવા વારો નથી.”

પણ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબે તેને વધુ માર ખાવા દીધો નહિ. ફોજદારને મના ફરમાવતાં કહ્યું: “ Old man—ઘરડો માણસ છે, જવા દો !”

“સાહેબ, આપ એને ખરાબર જાણતા નથી ! હરામખોરનું પૂતળું છે—સેતાનનું ખોળિયું છે !”

સાહેબે કહ્યું: “એમ હોય પણ શકે કે આપણા આવી પહોંચ્યા પછી તે આપણી કનેથી સટકી ગયો હોય !”

સાહેબના બોલવાને પુષ્ટિ આપતાં વનમાળી બોલ્યો: “ખરાબર છે, સાહેબ ! હકીકત એમ જ છે.”

ફરી વાર ગામમાં જવા સારુ સાહેબ મોટરસાઇકલ પર સવાર થઈ બોલ્યો: “ચાલો, તપાસ કરી જોઈએ.”

ફોજદારે કહ્યું: “જરા સખૂર ! તો પછી બેટમજી, તું ગાડી લઈને ક્યાં જતો હતો ?”

વનમાળી બોલ્યો: “હું કલકત્તા જવા સારુ નીકળ્યો હતો, સાહેબ ! કોઈ સારો વફીલ રોકી લેવાને.”

“ઠીક ! તો પછી ટળ્યો કેમ નહિ ?”

“આપની ધાકથી, સાહેબ ! આપ કદાચ એમ ધારી લો કે—”

“અમારી ધાકથી ? તો પછી ગાડી થોભાવી કાં નહિ ?”

વનમાળીએ ચટ દેતોકને જવાબ વાળ્યો કે: “પાછળ આવતી મોટર—સાઈકલના ફટફટ અવાજથી ભડકેલો ઘોડો કેમે કયો થોભ્યો નહિ, સાહેબ ! જોયું ને સાહેબ, રસ્તા ઉપર કેવી બેફામ દોડાદોડી કરી મૂકીને આપને હેરાનપરેશાન કરી મૂક્યા, ને મારો પણ દમ કાઢી નાખ્યો તે ! ભડકેલો ઘોડો, શું થાય ?”

સાહેબની સવારી ગામમાં જ પાછી આવી પહોંચી.

પણ ચોધરીનો પત્તો ક્યાંય ન મળે ! રાયની ડેલીએ લોક વાતો કરવા લાગ્યા: “એ તો ખૂની આસામી ! સહેજે પકડાય ખરો કે ? સટકી ગયો ક્યાંક !”

કોક કહે: “સટકી સટકી ને ક્યાં જવાનો છે ?”

“પણ દહાડા તો ભાંગશે ને ?”

પ્રતાપરાય બોલનારના ભાવ સમજી ગયો. થોડીક વાર ચૂપ રહ્યા પછી તે બોલી ઊઠ્યો : “જોઈ લઈશ કે એ કેવો હાજર નથી થતો ! આ ઠેકાણે, આ ગામની વચ્ચે રહીને આપણા સૌની આંખો સમક્ષ—”

આટલું બોલીને ફોજદારની આંખો સાથે આંખો મિલાવી પ્રતાપરાયે મુખ મલકાવ્યું ને સહાસ્ય કહ્યું : “કેવળ એટલા જ ખાતર નાકો !”

રાયના પક્ષવાળા સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા : “ભાગી ભાગીને ને ક્યાં જશે ? ખૂનીનો એ ગુનેગાર ફાંસીને લાકડે લટકશે. જોજો તો ખરા !”

કેશવ ભટ્ટાચાર્ય છીંકણીનો ચપટો નસકોરામાં ઠાંસતો હતો. તેમાંથી પરવારતાં હુકકો હાથ ચઢી ગયો. એટલે બોલવાને અત્યાર લગી તેમને નવરાશ નહોતી. હુકકાના એ દમ ઘૂંટી લઈ હુકકાને ખીજના હાથમાં પધરાવી દબને પોતાની વાણીને એણે હવે વહેતી કરી : “કાંડું ! ફાંસી નહિ થાય, ફાંસી નહિ થાય ! ફાંસીની સજા તો આજકાલ નીકળી ગઈ છે. જીવતાં લગીની કાળાપાણીની સજા ઠોકારો, જોઈ લેજો ને—કહી રાખું છું. ‘આત્મ-જ્ઞાનાં વેણુ છે : બ્રહ્મવચનં વેદવાક્ય પ્રમાણમ્ । સમજ્યા, મારા મહેરબાન ?”

[૫]

કોરટકચેરીનાં કામોની દેખરેખ રાખનાર અતં ખચરઅંતર પહોંચાડનાર નોકર સાતેક દહાડા પછી ગામમાં આવ્યો. તે ખચર લાવ્યો કે ભવાની ચોધરી હાથ કોર્ટના એક વકીલને સાથે રાખીને માજિસ્ટ્રેટ કચેરીમાં હાજર તો થઈ ગયો છે, પરંતુ જામીન પર છૂટકારો મેળવવામાં નથી ફાવ્યો.

આ ખચર સાંભળી અશ્વિન બહુ હરખાઈ ગયો. ઉલ્લાસમાં ને ઉલ્લાસમાં તે આપની કને દોડી ગયો.

પ્રતાપરાયે તેની સામે જોઈ પૂછ્યું : “કેમ, શી ખચર છે ?”

અશ્વિને કહ્યું : “આપે કહ્યું હતું તેવું જ બન્યું છે. ચોધરી

પોતે જ કચેરીમાં હાજર થઇ ગયો છે.”

મલકાતે મુખે રાચે કહ્યું: “એની તો મને પહેલેથી જ ખાતરી હતી.”

અશ્વિને ઉમેયું: “પણ જમીન માટેની ચરણ મંજૂર નથી રખાઈ. કડક જાપ્તા સાથે કોટડીમાં પૂરી રાખ્યો છે. સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ અને ફોજદાર બંને સાહેબો એવા તો રીસે ભરાયા છે કે ન પૂછો વાત !”

પ્રતાપરાયે પૂછ્યું: “કાણુ કચેરીમાંથી ખબર લઇ આવ્યું? આપણો વિષય પાછો ફર્યો ?”

અશ્વિને કહ્યું: “ના જી. વિષય તો હજી નથી આવી પહોંચ્યો. હરિપદ ગયો હતો પેલા ઝાડ કાપવાના કામને માટે, તે જોઈને આવ્યો છે. એ હરિપદ પણ અહીં આવ્યો છે મારી સાથે. હરિપદ! ચરે એ હરિપદ !”

“આવ્યો જ !” કહેતોક ને હરિપદ ખડો થઇ ગયો.

રાચે તેને પૂછ્યું: “આપણા વિષયને તે ત્યાં દોઢો હતો કે નહિ ?”

હરિપદ બોલ્યો: “હાજી, દોઢો તો ને ! ખૂબ ધમાલમાં જણાતો હતો.”

“વનમાળી સરકાર જોવામાં આવ્યો હતો ?”

“હા જી. એ બુઢાની સાથે તો આજે મારે ખરી તડાતડી ઊડી ગઈ.”

શી બાબત તડાતડી ઊડી એ સંબંધમાં પ્રતાપરાયે કંઈ જ ન પૂછ્યું. છતાં હરિપદે પોતાની મેળે જ કહી નાખ્યું કે બુઢાને મેં પૂછ્યું કે ‘આણુને જમીન મળ્યા ખરા ?’ તે પર બુઢો ચિઢાઈને મને મારવા ધસી આવ્યો, ને બોલ્યો: ‘મઝા જોવા આવ્યો છે, ખરું ને ? જા, તારા રાયને મોકલી આપજે, જા !’ મેં પણ તેને એવું પરખાવી દીધું, કે બેઠમજીનું મોઢું જ લેવાઈ ગયું !

પ્રતાપરાય ઊઠીને ક્યાંક જવા લાગ્યા. અશ્વિને તેમની પાછળ પાછળ થોડેક દૂર જઈને બૂમ પાડી: “બાપુ !”

પ્રતાપરાય મોઢું ફેરવી ઊભા રહ્યા.

અશ્વિને કહ્યું : “ગામમાં એક ભજનમંડળી આવે છે, એને રોકી લઉં, બાપુ ? ગરીબ લોકો સાંભળીને આપણા પર રાજ થશે અને આપણી તરફેણમાં સાક્ષી પૂરશે.”

પ્રતાપરાય : “ભજનમંડળી ? ભલે રોકી લે. ચોધરીનો નિકાલ થયા બાદ આવી હોત તો સારું થાત !”

અશ્વિન : “એનો નિકાલ આવવાને તો હજી બહુ વાર લાગશે.”

“વાર લાગશે, તેટલું વધારે સારું. ખૂનનો મુકદ્દમો છે, એટલે ચૈસાટકાનું તો રાયતું જ થઇ જશે.”

“આપણને પણ થશે જ ને ?”

હસતાં હસતાં રાયે જવાબ આપ્યો : “જ રે જ ગાંડિયા ! પોલિસ તરફનો કેસ, તેમાં આપણને ખરચ કેવો ? ખરચ તો થશે ભવાની ચોધરીને અને નામદાર સરકાર બહાદુરને. આપણે ખરચ કરીએ ડામ ! આપણા માણસનું ખૂન થયું છે એટલે પોલિસને જરૂરી સહાય આપણે કરવાની, બસ એટલું જ ! હાં, જો ! ગરીબ લોકોને ભજનો સાંભળવા હોય તો ભલે સાંભળે. એમને કહી દેજે કે ચોધરીને જેલ ઠોકારો તે દહાડે——”

રાયજીનું બોલવું પૂરું થાય તે પહેલાં તો હો હો કરી હસતા હસતા કેશવ ભટ્ટાચાર્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ખંડમાં પગ મુકતાં જ બોલ્યા : “રાયજી ! સાંભળીને ખબર તે તરફની ? એટો જાતે જઈને હાજર થયો છે ! આપે કહ્યું હતું તેમજ ખરાખર થયું ! જમીન મળ્યો નથી. શાનો છોડે જમીન પર ? ખૂનનો આરોપી ! આ વાર જોઇ લેજો આપ, જિંદગીપર્યંત કાળાપાણીની જ સજા ! હા હા હા ! !”

ભટ્ટાચાર્યનું હસવું હજી પણ રોકાતું નહોતું. એવામાં બીજો માણસ આવી પહોંચ્યો. તે ખબર લાવ્યો : “ચોધરીની જમીનઅરજ હાઇકોર્ટ મંજૂર રાખી છે !”

ભટ્ટાચાર્ય હસવાનું બંધ કરીને આવનારનું મોઢું જ તાકી રહ્યા અને બોલ્યા: “જા, રે દફતરે જા ! જામીનની અરજ તો દફતરે નંખાઈ ગઈ ! દફતરે ખૂનના આરોપીનો જામીન પર છૂટકારો કેવો ?”

આવનાર બોલ્યો: “હું મારી નજરે જોઈને આવ્યો છું, ને તમે કહો છો ના !”

“શું જોઈને આવ્યો છે ?”

“એ જ કે કાળા ઘોડાના ટમટમમાં બેસીને વનમાળી સરકાર અને તેનો શેફ ભવાની ચોધરી બન્ને હસતા હસતા ગામમાં આવીને પોતાની હવેલી ભેગા થઈ ગયા તે ! વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો જાઓ, જોઈ આવો તમારી આંખોએ !”

ભટ્ટાચાર્ય હાથ દબાવે જિભા થઈ ગયા ને બોલ્યા: “ના રે, બાવા ! નજરે જોયા વગર મને વિશ્વાસ પડે નહિ. હું ચટ દેતોકને જોઈ આવું છું.”

એમ કહી કેશવ ભટ્ટાચાર્ય તીરની ઝડપે ધર બહાર નીકળી ગયા.

પ્રતાપરાય ધીમું ધીમું હસવા લાગ્યા, ને બોલ્યા: “જામીન મળે પણ ખરા ! એમાં તે શી મોટી વાત છે ? ફાંસીની સજાવાળાને ય જામીન તો મળી શકે ! તારીખ ક્યારની પડી એ મુદ્દાની વાત છે. ઠીક છે, વિષયને આવવા દો. હું બધું જ ઠીક કરી દમશ—જોજો ને !”

માછીવાડમાં નાચગાનનો જલસો જામ્યો હતો. લાઠીધારી માછીઓની એક ટોળી નશાથી ચકચૂર બનીને હુલ્લડે ચઢી હતી. તેવામાં અશ્વિન ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. અશ્વિનને જોઈ એક દારૂડિયો તેના ચરણોમાં આળોટી પડ્યો ને ધૂસકે ધૂસકે રડવા લાગ્યો. પછી હાથ જોડીને બોલ્યો: “કહે છે કે ચોધરી તો છૂટીને આવી પણ ગયો ! હેં સાહેબ, ખરી વાત ?”

અશ્વિને તેને સમજાવ્યું કે: “ગુનામાંથી છૂટી ગયો નથી. એ તો જામીન પર છૂટી આવ્યો છે: જામીન પર તો ફાંસીની સજાવાળો પણ છૂટી શકે.”

“ઓતારી ! એમ બાબત છે કે ?” એટલું બોલતાંબોલતાંમાં તો એ દારૂડિયાનું મુખ હસતું બની ગયું. લથડિયાં ખાતે ખાતે ઊભા થઈ જઈને સાંભળવા બેઠેલાં સૌકાંઈને મોટે સાદે કહેવા લાગ્યો : “છૂટી ગયો નથી ! જમીન પર ! જમીન પર !”

ચોમેર ‘જમીન’, ‘જમીન’તો ગુંજાવ મચી રહ્યો.

[૬]

નાચગાન અને આનંદઉદ્ઘાસમાં માઝીવાડો ગાંડોતૂર બની ગયો હતો, તેવે વખતે કેશવ ભટ્ટાચાર્ય ભવાની ચોધરીની હવેલીનાં પગથિયાં ધીરે ડગલે ચઢતા જણાયા.

ભવાની ચોધરી દેવડીની સામેના બહારના દીવાનખાનામાં બેઠા બેઠા આડાંઅવળાં ગપ્પાં મારતા હતા. એમની સામે વનમાળી સરકાર બેઠો હતો.

નજીક આવી પહોંચતાં જ કેશવ ભટ્ટાચાર્ય બોલ્યા : “જમીન થઈ ગયા દેખું, બાબુજી ?”

ચોધરીએ તેમના તરફ મોઢું ફેરવીને આપ્યો : “હા જી, પધારો !”

ભટ્ટાચાર્યે બેઠક લીધી એટલે ચોધરીએ નોકરને હુકમ છોડ્યો : “અરે કાણુ છે રે ? હુકકોપાણી આપી જા !”

ભટ્ટાચાર્યને નિરાંત જીવે બેસતાં જોઈ વનમાળી સરકાર લાગલો ઊભો થઈ ગયો ને બોલ્યો : “મોકલી આપું છું, બાબુજી !”

ભટ્ટાચાર્યજી કહેવા લાગ્યા : “જુઓ બાબુજી ! આજ તો એક ભારે બની ગઈ.”

ચોધરી ભટ્ટાચાર્યના મુખ ભણી તાકી રહ્યા.

ભટ્ટાચાર્ય કહેવા લાગ્યા : “મકું પ્રતાપરાયને ત્યાં ગયો હતો. એટો ખૂબ ગાજતો હતો અને કહેતો હતો કે ‘જમીન કોઈ હિસાબે મળવાનો નથી. મેં કહ્યું કે મળશે જ. એટલા ખાતર તો મારે એની સાથે કંઈક

ખોલાચાલી પણ થઇ અને આખરે ઝગડા જેવું પણ થઇ ગયું. ફીક એ તો. મને એની ચિંતા નથી. ચિંતા માત્ર એટલી જ છે કે આ પ્રકરણ ક્યાં જઇ અટકશે ?”

ભવાની ચોધરીએ એક લાંબો નિઃશ્વાસ છોડી હોઠને ખૂણેથી સહેજ હસી જવાખ આપ્યો : “ભગવાનની મરજી હશે તેમ થશે. ચિંતા કર્યે શું વળે ?”

ભટ્ટાચાર્યને માટે પાનસોપારીની તાસક આવી, હુકકો આવ્યો. પાનનું બીડું મુખમાં સરકાવી દમ ભટ્ટાચાર્ય આનંદપૂર્વક હુકકાના દમ મારવા લાગ્યા.

ચોધરીજી ગુપચુપ બેઠા હતા. ભટ્ટાચાર્ય હુકકો ગડગડાવવામાં મશગૂલ હતા, એટલે એમના મુખમાંથી કાંઈ વાતચીત નીકળતી નહોતી. દીવાનખાનાની શાંતિનો માત્ર ગડગડાટથી ભંગ થતો હતો. આમ ચુપચાપ બેસી રહેવું એ ફીક નહિ, તેથી ઝટપટ ચત્રમ પૂરી કરી નાંખીને મોઢેથી ધુમાડાના ગોટા ઉડાડતાં ઉડાડતાં ભટ્ટાચાર્યે બોલવા માંડ્યું : “જીઓ, બાણજી ! એક વાત કહેવા હું આજે ખાસ આવ્યો છું. તમારે સાક્ષી જીઆનીની જરૂર પડશે. એ લોકોએ તો સાક્ષી દીઠ પાંચ રૂપિયા દેવાના કહ્યા છે. પણ આપને હું કંઈક ફાયદો કરી આપીશ.”

જવાબમાં ભવાની ચોધરી બોલ્યો : “મુકદ્દમાની બાબતમાં હું કંઈ જ જાણતો નથી કે માથાફોડ નથી કરતો. એ બધું જાણે અને નવેડે અમારો કારભારી વનમાળી અને મારો સાળો રાધારમણ.”

રાધારમણનાં ઘરઆર પાંચપોતા ગામમાં હતાં. એ ગામ પુરન્દર-પુરથી પાંચ માઇલ દૂર આવેલું. અનેવીને માથે જિતરેલી આફતના સમાચાર મળતાં બરાબર રાધારમણ મુકદ્દમા અંગેની તજવીજ માટે પુરન્દરપુર આવી પહોંચ્યો હતો. દીવાનખાનાની નજીકમાં જ એ ક્યાંક બિભો હતો. ચોધરીજીને મોઢેથી પોતાનું નામ સાંભળી તે સામે આવી બિભો રહ્યો અને પૂછવા લાગ્યો : “મને કંઈ કહેતા હતા, બાણજી ?”

ભવાની ચોધરીએ કહ્યું: “ના ના. તને મેં કાંઈ નથી કહ્યું. એ તો આમને—”

ચોધરીજીની વાતને પૂરી થવા ન દેતાં રાધારમણની સામે જોઈ બટ્ટાચાર્ય બોલ્યા: “બંનેવી સામેના મુકદ્દમાની તજવીજ માટે આવી પહોંચ્યા છો ને? ચાલો, બહુ સારું ક્યું! અચ્છી રીતે તજવીજ કરતા રહેજો. સામે પક્ષ દૂટે હાથે પાણીની માફક પૈસા ખરચે છે, સમજ્યા કે બાબુ? અને હાં, સાક્ષીપુરાવા મેળવવાની કે ઊભા કરવાની જરૂર હોય, તો મને કહેવું. ખરચખૂટણમાં હું ઠીક ઠીક ફાયદો કરી આપીશ.”

રાધારમણે વિવેક પૂરતા નમસ્કાર કરી કહ્યું: “ના જી. હાલ તો કંઈ જરૂર નથી, ભવિષ્યમાં ય જરૂર પડે એમ લાગતું નથી.”

વાતચીત વખતના રાધારમણના ચેનચાળા બટ્ટાચાર્યજીને ઠીક જણાયા નહિ. થોડીક વાર તેના મોઢા સામે તાકી રહ્યા બાદ પૂછ્યું: “એટલે?”

“એટલે એમ,.....કે હું તમને સારી પેઠે પિછાનું છું.”

ભવાની ચોધરી પણ આ જવાબથી જરાક ચકિત થઈ જઈ રાધારમણના મોઢા સામું ટગરટગર જોઈ રહ્યા.

[૭]

પુરન્દરપુરમાં જાણે કે કોઈને બીજું કશું જ કામકાજ નહોતું. જ્યાં ને ત્યાં મુકદ્દમાની જ વાતો ચાલતી હતી. અહીં ટોળું મળતું, તહીં ટોળું જમતું—છટા છટા લોકો એકત્ર થતાં જ મુકદ્દમાની ચાત છણાવા માંડતી. એવો આ ખૂનના મુકદ્દમાએ રસ પેદા કર્યો હતો.

“સાંભળ રે, વિપિન ! તારો ભત્રીજો તે દહાડે કેવી સરસ સાક્ષી આપી આવ્યો તે ! વકીલે પૂછ્યું: ‘બંદૂકમાંથી ગોળા છોડતાં ભવાની ચોધરીને તેં નજરે જોયો હતો?’ જવાબમાં એણે કહ્યું કે ‘હા, જોયો હતો !’ ‘બંદૂક કેવી હતી, કહે જોઈએ.’ એ પ્રશ્નના જવાબમાં એણે કહ્યું કે ‘નાનકડી, અડધોક હાથ લાંબી, ઘોળી, ચકચકતી’.”

એમ કહીને અવિનાશ હો હો કરીને હસી પડ્યો.

વિપિને કહ્યું: “એની વાત જ જવા દે ને ભાઈ ! એ તો ગાંડો છે.”

અવિનાશે કહ્યું: “અશ્વિન તો કહે છે કે એણે ભવાની ચોધરી પાસેથી લાંચ ખાધી છે. હવે તારો વારો છે. જોજો, ખરી વાત ભરખી ન દેતો !”

વિપિનબોલ્યો: “આપણાથી એ ન બને, ભાઈ ! એક વરસથી મારે કાર્ટે ખટલો ચાલે છે. ખેતરપાધર બધું સફાવટ થઈ ગયું છે. પચીસ પહોળિયા હાથમાં પડ્યા વગર આપણે સાક્ષીના પિંજરામાં ઊભા રહેવાના નથી, શું સમજ્યો અવિનાશ ? તારે કહેવું હોય તો કહી દેજો !”

અવિનાશે કહ્યું: “કંઈ થાપણુઆપણુ મૂકી છે ? હવે તો એ કંઈ પહોળિયાંબહોળિયાં અગાઉથી પરખાવે એમ નથી. કહે છે કે પહેલી જુબાની, પછી ચૈસા. જુબાની પૂરેપૂરી અપાયા વગર ચૈસાની વાત નહિ !”

વિપિન બોલ્યો: “અરે ! રહેવા દે એ વાત. મોઢે તો બધા જ એમ બોલે. આપણે કાતરની ચાલે ચાલ ચાલવી. જવું પ્રતાપરાયને ખર્ચે, ખાવું પીવું પ્રતાપરાયને ખર્ચે અને સાક્ષી પૂરવી ભવાની ચોધરીના લાભની !”

“મારો પણ એ જ વિચાર છે, સમજ્યો ?” એમ કહીને બન્ને જણ સામસામું ભાળી ખડખડ હસવા લાગ્યા.

શિવતળાવ પર જમેલી પંચાત સૌથી ભારે હતી. એનાં મોઢાની જીભાજોડી પરથી મારામારી પર મામલો પહોંચ્યો હતો અને મારામારી પરથી લોહીના રેલા વહેવા લગી વાત જઈ પહોંચી હતી.

મારામારી અને લોહીની ધારાઓ વહેવાનું કારણ નજીકમાં પાંડેવાડો આવેલો હતો, એ હતું. પાંડે લોકો કનોજિયા ભૈયા જાતિના હતા. તેમનું ફધિર સ્વભાવ થકી જ ગરમ. વાતવાતમાં તપી જાય. આજ ગામમાં ત્રણ પેઢી પર આ લોકો એક ખૂનનો ખટલો ઊભો કરી તેમાં પાયમાલ થઈ

ગયા હતા. એટલે એમની કામનો સાત વર્ષનો નાનો છોકરો પણ ખૂન-ખટલાને લગતી તમામ ફોજદારી આખત જોટલી જાણતો તેટલી ખીજું કોઈ જ જાણતું નહિ. અને તેથીરો તો કોઈ વાત તેમાંની વિરુદ્ધ બોલનારનું આવી બનતું.

તે દહાડે ગિરજો પાંડે ઊભો ઊભો હસતો હતો. તેને જોઈ પરેશ શકરો બોલી ઊઠ્યો: “પ્રણામ પાંડેજી ! કેમ કંઈ ખૂબ હસવા માંડ્યું છે ?”

ગિરજાની આંખમાં હરિહર ઊભો હતો. એ હરિહરની ભણી આંગળી કરીને ગિરજો હસતો હસતો બોલ્યો: “આ કહે છે કે ભવાની ચોધરી કેટલે વિલાયત લગી લડી લેવાના છે. ચોધરીની પાસે પુષ્કળ પૈસો છે !”

પરેશ બોલ્યો: “તો ! પુષ્કળ પૈસો છે !”

ગિરજો શિંગડા શી મોટી મોટી મૂંછાના છેડા આમળતો બોલ્યો: “બોલ્યા કે ‘પુષ્કળ છે !’ ખચર છે તને કે ખૂનના ખટલામાં તો રાજમહારાજના ખમના પણ ખલાસ થઈ જાય ? હું પણ ખૂનનો ખટલો લજ્જો છું. મને એનો પૂરો અનુભવ છે.”

હરિહર અત્યાર લગી ચુપચાપ ઊભો હતો તે હવે ફફડી ઊઠ્યો: હવે “બસ કર તારી લવરી ! ખૂનનો ખટલો તું ક્યાં લજ્જો હતો ? લજ્જો હતો તારો દાદો ! અને એ તો કેદહાડાનો મરીને ભૂત થઈ ગયો !”

ગિરજો આ સાંભળી ખૂબ ગુસ્સે ભરાયો ને હાથ ડોચકી બોલ્યો: “ફરી પાછો ? ફરી પાછો મારા મોઢા પર એ પોપડો ઉખેડવાની ધૂષ્ટતા કરે છે તું ?”

હરિહર બોલ્યો: “હા, હા, તું શું કરી નાંખવાનો છે ? મને મારીશ, એમ ?”

ગિરજો ધૂરકયો: “મારીશ, નક્કી મારીશ. તને મારતાં શું મને કોઈના આપનો ડર લાગે તેમ છે ?”

હરિહર આગળ આવી બોલ્યો: “મારે જોઈ, કેવોકે મારે છે ?”

“આ ને ત્યારે, માર્યો ! કર હવે, તારે ને કરવું હોય તે !” એમ કહેતાંકને હરિહરના ગાલ ઉપર ફડાક દઇને એક લપડાક ચોડી દીધી.

“નેઈ લે ત્યારે, આ મારેા પણ સપાટો !” એમ કહીને હરિહરે પણ ગિરજના ડાચા પર ધડ દઇને ઠોકી દીધી : “ચાખ્યો ને સ્વાદ ?”

એ રીતે બન્ને વચ્ચે હાથોહાથની મારામારી શરૂ થઈ ગઇ.

પછી હાથોહાથમાંથી એકે છંટ ઉપાડી, ત્યારે બીજાએ ભાંગેલો વાંસડો ઝડપી લીધો.

હરિહરનું માથું ફૂટ્યું અને તેમાંથી દડદડ લોહી વહેવા લાગ્યું. વાંસડો ફેંકી દઇને ગિરજે ગળ્યો : “ન હવે, તારે ને કરવું હોય તે ખુશીથી કરી લેજે ! નેઉં છું, કેવોક કચેરીઆજ છે તે !”

[૮]

ગામના નાના નાના પોરિયાઓ સુદ્ધાં આ મુકદ્દમાને નામે મળ ઉડાવતા હતા. અત્યારે તેમની રમતનો વિષય જ એ મામલો થઇ પડ્યો હતો.

એક જણ ગિરધારી બનતો અને એક જણ ભવાની ચોધરી બનતો, ગિરધારી બનેલાના હાથમાં નાનકડી લાકડી, કે વાંસડાનો ટુકડો એવું કશું લાડી તરીકે રહેતું. બીજાના એટલે કે ભવાની ચોધરી બનનારના હાથમાં ખંઢૂક તરીકે ઝાડની ડાખળી રહેતી.

એક જણ કહેતો : “ને, હું ‘દૂમ’ ખોલી ગાળીઆર કરું એટલે તારે મરી જવાનું, હોં કે !”

તે પર ગિરધારી બનનારો કહેતો : “પણ તારે પછીની વારીએ ગિરધારી બનવું પડશે, હોં !”

... મોઢેથી ‘દૂમ’ એવો અવાજ નીકળતો. તેની સાથે જ મોઢામાં રાખેલી કાંકરી છૂટીને ગિરધારી બનેલાની છાતીમાં વાગતી. એટલે તરત જ

ગિરધારી અનેલો ધન દહને ભોંયે પટકાઈ પડતો અને હાથપગ ઢીલા કરી દેતો.

[૯]

ભવાની ચોધરી કહેતો: “ખૂન મેં જ સાચેસાચ કયું છે, વન-માળી ! તો પછી હું કયે મોઢે કહી શકું કે મેં નથી કયું ?”

વનમાળી કહેતો : “એ ગમે તેમ હોય, પણ તમારે એમ કહેવું જ પડશે કે તમે ખૂન નથી કયું.”

રાધારમણ ટાપશી પૂરતો કે “હાં રે, હાં, તમે તમારે ચૂપ રહેજો ને ! જિંદગીમાં કદાચ એકાદ વાર જૂઠું બોલવું ચે પડે !”

ભવાની ચોધરી આવી શિખામણો દેનારના મુખ ભણી ગાંડાની માફક તાકી રહેતા.

એટલે રાધારમણ પૂછતો: “આમ ઘેલાની માફક તાકી શું રહેો છો ? પાણીની પેરે પૈસા વેરીને મામલો આટલે લગી રાહ પર લઇ આવ્યો છું. તેને જોજો, તમે જીદ કરીને કથળાવી ન દેતો !”

ભવાની ચોધરી ગિડીને ગિભા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા: “ના, ના ને ના ! આટલા બધા લોકોની સામે આ ભવાની ચોધરીને મુખે તારે જૂઠું બોલાવવું છે, એમ ? શા માટે ? સાચી વાત કહેવાથી છૂટવાની ખારી નહિ રહે ? છૂટી નહિ શકાય, એમ ? કહીશ કે મને એણે લપડાક મારી અને મારા નાનકડા દીકરાને બાવડેથી ઉડાવીને ભોંયે પછાડી મારી નાખવા જતો હતો. એ પ્રસંગે હું એને ન મારી નાખત તો મારો છોકરો અતુલ ખચિત માર્યો જાત. એ બધી સાચી વાત તારે કહેવા દેવી નથી, તે એમ માનીને કે ન્યાયાધીશ તે ધ્યાનમાં ન લે, એમ ને ? પણ મારી ખાતરી છે કે મારી સાચી વાત તે લક્ષ પર લેશે જ. નહિ, નહિ, વનમાળી ! મારી કને જૂઠું બોલાવવાનો પ્રયાસ તું કરીશ નહિ. અને તે ચ વળી આ ધરડાપામાં ? છિ: છિ: છિ: !”

ચોધરીનો આ નિશ્ચય જોઈ વનમાળી મહામાયા શેઠાણીની પાસે પહોંચ્યો ને બોલ્યો: “તમે એક વાર કહી જુઓ ને, મા ! તમે કંઈ નહિ કહોકરો તો પછી બાબુજીને ઉગારવા વારો નથી.”

“કહેવાનું શું છે, સરકાર ?”

વનમાળીએ કહ્યું : “શેઠને સમજવો કે જિંદગીમાં એકાદ વાર તો જૂઠું બોલવું થે પડે. ન્યાયાધીશ પૂછે કે ‘દોષિત કે નિર્દોષ ?’ ત્યારે એટલું જ બોલે કે ‘નિર્દોષ.’ અસ, વધારે એક અક્ષર પણ નહિ.”

દીવાનખાનામાં ચોધરીજી હજી થે આંટાફેરા કરતા હતા અને રાધારમજી તેમને સમજાવતા હતા: “તમારો સર્વનાશ તમારે હાથે જ ન કરી નાખો, સમજ્યા ? આટઆટલા પૈસાનો ખરચ કર્યો તે શા સારુ, કહેશો ?”

ભવાની ચોધરીએ મોં જોયું કરીને જોયું તો અતુલનો હાથ પકડીને મહામાયા દીવાનખાનામાં પ્રવેશતી હતી. પૂરું વનમાળી હતો.

ચોધરીએ પૂછ્યું: “આમને શા સારુ બોલાવી લાવ્યો, વનમાળી ?”

પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું ગળી જઈ વનમાળી ત્યાંથી સટકી ગયો. રાધારમજી પણ આસ્તે રહીને ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો.

મહામાયા ચોધરીજીની નજીક જઈને બોલી: “અરે ! આ હું શું સાંભળું છું ?”

“શું સાંભળો છો ?”

“સાંભળું છું કે તમે—”

મહામાયાનું બોલવાનું પૂરું થાય તે પહેલાં જ ચોધરીજી બોલી બહા: “હા, હું કહીશ-કહીશ કે ખૂન મેં કર્યું છે. એમ નહિ કહું તો મારું મગજ ફટકી જશે !”

“પણ તેનું પરિણામ શું આવશે, તેનો કંઈ વિચાર કર્યો છે ?”

ચોધરીએ પૂછ્યું: “શું થવાનું છે બીજું? ન્યાય બરાબર છણાશે તો તો મને છોડી જ મૂકવો પડશે.”

મહામાયાએ કહ્યું: “ના. એમ નહિ થાય. આટલા દિવસ તો ખૂબ જોશમાં હતા, અને એકાએક આ તમને શું થઈ ગયું? કેમ આમ ઢીલા પડી ગયા?”

“મને થવાનું શું હતું? કંઈ જ નથી થયું. જાઓ, તમે તમારે નિરાંત રાખો. અતુલને કેમ લેતાં આવ્યાં છો? જા, બેટા! તું તારે આનંદે રમ્યા કર!”

એમ કહીને ચોધરીજીએ અતુલને હાથ અડકાડીને તેને એ ઠેકાણેથી વિદાય કરી દેવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. એટલે મહામાયા બોલી ઊઠી: “ના, ના, છો રહ્યો એ અહીં જ. આજે હું તમને એમ સહેજે છોડનાર નથી. કહો, આ અતુલને માથે હાથ મૂકીને કહો જોઈએ, કે હું તમને કહું તે પ્રમાણે તમે કરશો જ.”

“ના, એ વાત મારાથી નહિ બને.” એમ કહીને ભવાની ચોધરી પંડે એ ખંડમાંથી બહાર નીકળી ગયા. મહામાયા તેમની પછવાડે દોડતી બરાડવા લાગી: “અરે! સાંભળો, જરા સાંભળતા તો જાઓ!”

ભવાની ચોધરીએ ડોકું હલાવીને કહ્યું: “ના. મારે કંઈ જ સાંભળવું નથી. તારે શું કહેવું છે તે હું સારી પેઠે જાણી ગયો છું.”

એટલું કહીને ચોધરી સાચે જ તે સ્થાન છોડી ચાલ્યા ગયા !

મહામાયા અતુલનો હાથ પકડીને બારણા પાસે જ ઊભી રહી ગઈ. આજે હવે છોકરાની શરમ કે સંકોચ જેવું તેને ન રહ્યું. તેની આંખો-માંથી દડદડ આંસુ નીગળવા લાગ્યાં. હાથ જોડીને તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગી: “હે પ્રભો! તું જ રક્ષણ કરવાવાળો છે. તારા સિવાય હવે મને કોઈનો જ આધાર નથી.”

અતુલ દિગ્મૂઢ બનીને માતાના મુખ સામે જોઈ રહ્યો.

[૧૦]

આણી તરફ કાલિતળાવ પર કાળકામાતાના ચાચરમાં ઊભા રહી કેશવ ભટ્ટાચાર્યજી હાથ જોડીને બોલતા હતા: “જેજે મહાકાલિ, હું તને કહી રાખું છું કે તારે જ એ બધી વ્યવસ્થા કરી આપવાની છે. ભવાની ચોધરીને ફાંસીની સજા ન થાય તો છેવટે કાળાપાણીએ તો એ જવો જ જોઈએ. મારું એણે ખૂબ જ અપમાન કરેલું છે. એ બેટાનું ધનોતપનોત નીકળી જવું જોઈએ.”

પણ આટલો ઊભરો કાઢવા છતાં તેના અંતરને ટાઢક વળી નહિ. તેથી કંઠમાંનું જનોઈ ઉતારી કાઢી બેઠે હાથે તાણીને ફટાક દેતું તોડી નાખ્યું. અને પછી તે તોડેલા જનોઈનો ગોટાપીડો વાળીને માતાજીના ગભારમાં ફેંકી બોલ્યો : “બ્રાહ્મણનું જનોઈ તારા ચરણોમાં મૂકતો જઈ છું, મા ! ધાર્યા પ્રમાણે આ પાર કે પેલી પાર થશે-ભવાની ચોધરીને ફાંસીની કે કાળાપાણીની સજા ઠોકારો તો જ ફરીને હું જનોઈ પહેરીશ, નીકર બસ, રામરામ !”

એમ કહીને ત્યાં જ-માતાજીના સિંહાસન આગળ ઘૂંટણમંડીએ મડીને તે ઠક્કઠ્ક માથું પછાડવા લાગ્યો !

મુકદ્દમો પૂરો ચાલી રહેતાં પંચ-જયૂરીના અભિપ્રાય માટે સુપ્રત થયો.

આજે છેલ્લી જુઆની થઈ ગઈ. પંચ ઊડીને પાસેના મસલતઘરમાં ગયું. ફેંસલો સાંભળવાને લોકોની ઠઠ જામી હતી. ગજબનો ઘોંવાટ મચ્યો હતો. ન્યાયાધીશ સાહેબ ટેમ્પલ પરની ઘંટડી ઉપરાછાપરી વગાડી લોકોને શાંત રહેવાનું સૂચવતા હતા.

બીજી તરફ તાર પર તાર છૂટતા હતા. વિજ્યએ પ્રતાપરાય ઉપર

તાર કયો કે ફેંસલો આજે અપાશે નહિ.

તે દહાડે પુરન્દરપુરને ચારે ખૂણે નાયગાન અને આનંદઉત્સાહની છોળો ઊડી રહી હતી. કવિઓના ડાયરા અને નૃત્યના જલસાની મોજ માછીવાડમાં ઊડતી હતી. શેઠ ફળિયામાં રાત્રે ભજનમંડળીનો જલસો હતો. એ પ્રસંગ સારુ એક ભવ્ય મંડપ રચવામાં આવ્યો હતો. મંડપની શોભા વધારવા માટે નાનાં નાનાં બાળકો લાલ-લીલા-પીળા-રંગીન કાગળોનાં તોરણો તૈયાર કરતાં હતાં.

આટલે દહાડે પ્રતાપરાયના મનોરથ ફળવાના હતા. ભવાની ચોધરીના ખટલાનો આજે છેલ્લો દહાડો હતો.

આવેલો તાર વાંચી અશ્વિન બોલ્યો: “ના, આજ તો મને લાગે છે કે જ્યૂરી પાછી ફરશે નહિ. છતાં છેવટે તો ‘યુનેગાર’નો અભિપ્રાય ઉચ્ચારશે એમ લાગે છે.”

પ્રતાપરાયના મનમાં એ વખતે કંઈ ખીજ જ વિચારો ઘોરાતા હતા. તેથી એમણે માત્ર ‘હું’કારો ભણીને સહેજ ઊંચું જોયું.

તારનું પાકીટ લઇને અશ્વિન ઘરની અંદર ઘૂસ્યો તેને આવતો જોઇને ચારપાંચ વર્ષની એક નાનકડી છોકરી તેની કને દોડી ગઇ ને પૂછવા લાગી. “ભજનમંડળી ક્યારે શરૂ થશે, બાપુ !”

“રાત્રે” એમ કહીને અશ્વિન ધબધબ કરતો દાદરો ચઢીને ઉપલે માથે પહોંચ્યો. પાસેના ઓરડામાંથી એની પત્ની જાગ્રતી બહાર આવી પૂછવા લાગી : “આટલી ઘાડાઘાડ કરતા ક્યાં જાઓ છો? કંઈ ખબરઅંતર આવ્યા ?”

“ના.”

“ત્યારે ક્યાં જાઓ છો ?”

“અગાશીમાં. ભજનમંડળી હજી લગી કેમ ન આવી તેનો વિચાર કરું છું. અગાશીમાંથી જોઈ કે આવે છે કે નહિ.”

જહવી પણ તેની પાછળ પાછળ દાદરો ચઢીને અગાશીમાં જતાં બોલી: “ચાલો, હું પણ જોઉં.”

“તું પણ ભજન સાંભળવા જઈશ ખરી ને?”

હસતે મુખે જહવીએ જવાબ આપ્યો: “કાં ન જાઉં? તમે બધા આનંદ કરો ને હું ન કરું?”

અશ્વિને કહ્યું: “જરૂર! જેણે એક વાર ઠોકાઈ તો જવા દે, પછી જોઈ લેજો હું શું કરું છું તે? જેમણે આપણા તરફથી સાક્ષી પૂરી છે તે બધાની એક વર્ષની દાણ માફ કરી દઈશ, અને જેમણે એના તરફનો પુરાવો આપ્યો હશે તેમને ઘેરઘેર ફરીને ચાખુકથી ફટકારીશ, અને બ્રીજું શું કરીશ તે જાણે છે? કલકતાથી નાટકમંડળીને તેડાવી મંગાવીશ—”

અશ્વિનનું બોલવું હજી પૂરું થયું નહોતું. એટલામાં જહવીએ પૂછ્યું: “ડીક, એ તો! ચોધરીને શું થશે, એ કહો ને! સાંભળ્યું છે કે એને કાળાપાણીએ મોકલી દેશે. એમ થાય તો તો પછી એનો પગ આ ગામમાંથી સદાયનો ટળી જ જવાનો ને?”

અશ્વિન કહે: “હા. કાળાપાણીએ નહિ જાય તો ફાંસીને માંચડે તો ચઢવું જ પડશે.”

ફાંસીનું નામ સાંભળી જહવી ચમકી ઊઠી. તે બોલી: “એમ થાય તો તો ભારે અન્યાય થયો ગણાય.”

એમ વાતો કરતાં કરતાં બન્ને જણાં અગાશીમાં આવી પહોંચ્યાં.

શેઠ ફળિયાની દિશામાં નજર કરી અશ્વિન બોલી ઊઠ્યો: “જો પેલી મંડળીઓ આવે છે! આ જો! કેવી સરસ શણગારેલી ગાડીઓ જાત-જાતની મંડળીઓને લઈને આવે છે! દેખાય છે ને?”

જહવી મંડળીઓની દિશામાં આંગળી ચીંધતી બોલી: “આ ને? હા, દેખાય છે.”

પાછળથી અવાજ સાંભળાયો: “બા!”

બન્ને જણે પાછળ ફરી જોયું તો તેમની છોકરી નાનકડી વિમળા પાછળ પાછળ દાદરે ચઢીને ઉપર આવી હતી. બહુવિધે પૂછ્યું: “તું અહીં કેમ આવી રે, વિમળા?”

પેલી તરફ બરાબર એ જ સમયે ભવાની ચોધરીની અગાશીમાં મહામાયા રેશનની દિશા તરફ તાકતી ઊભી હતી. એકીટસે રેશનની દિશામાં એ શું જોતી હતી તેની તો એને પોતાને પણ ખબર નહોતી. એવામાં નમણે મુખે અતુલ આવીને ઊભો રહ્યો ને બોલ્યો: “બા!”

મહામાયાએ પૂછ્યું: “કેમ, બેટા?”

“તું અહીં ઊભી ઊભી શું જોયા કરે છે?”

“કંઈ નથી જોતી. ચાલો નીચે જતાં રહીએ!”

અતુલે કહ્યું: “આજે રાત્રે શેઠ કૃણિયામાં ભજનમંડળી ખેસવાની છે. તેમાં તું આવીશ કે, એમ નેહુએ મને પૂછ્યું.”

“તેં એને શું કહ્યું, અતુલ?”

“મેં કહ્યું કે ‘ના ભાઈ, મારી બા ના પાડે છે.’ હું નહિ જાઉં, હોં, બા! પણ કહે ને, બાપુ ક્યારે આવશે?”

પ્રશ્ન સાંભળીને મહામાયાની છાતી એકદમ ભરાઈ આવી. બાળકને શો જવાબ દેવો એની કશી જ સમજણ એને પડી નહિ. આંખો ઊભરાવા લાગી. વાતનું વહેણ ફેરવી નાખવાને ધરાદે તેણે પાલવ વડે ઝટપટ આંખો લૂછી નાંખીને અતુલને પૂછ્યું: “આણી તરફ કોનાં વાજાં વાગે છે, અતુલ?”

અતુલે જવાબ આપ્યો: “નેહુ કહેતો હતો ખરો કે માછીવાડમાં નાચનો જલસો છે.”

ભજનમંડળીઓ આવે છે કે નહિ તે જોવા સારુ ગામનાં બૂલકાંઓ ગામ બહારની પાકી સડક પર ખૂબ આધે નીકળી ગયાં હતાં. છેટેથી

આવતી ઝાકઝમાળ ગાડીઓ જોઈને બાળકો હડીભેર ગામમાં પાછાં ફર્યાં. બજનમંડળી આવી પહોંચી. બાળકોના આનંદનો પાર નહોતો.

પેલી તરફ અદાલતમાં એ વખતે લોકમેદની ડોકાં જિંચાં કરી કરીને ન્યૂરીના પાછા આવવાની રાહ જોતી જોતી કંટાળી ગઈ.

છતાં ન્યૂરી પાછી ફરવાનું કંઈ જ ચિહ્ન જણાતું નહોતું. વાત મુદ્દે એમ હતી કે ન્યૂરીના સબ્યો એકમત થઈ શકતા નહોતા. કોઈ કહેતું “ગુનેગાર” તો કોઈ કહેતું “ખીનગુનેગાર”; કોઈ કહેતું કે “જમીનદાર જમીનદાર વચ્ચેનો ઝગડો છે. બધું જ બની શકે. મામલો ખરેખર કંઈ છે.”

ત્યારે કોઈ વળી કહેતું કે “બવાની ચોધરી ગુનેગાર છે. ગોળી છોડીને એણે ખચીત ચપરાશીને મારી નાખ્યો છે.”

અદાલતનો સમય પૂરો થતાં સુધી આ મતભેદનો નિકાલ આવી શક્યો નહિ. અદાલત બંધ પણ થઈ ગઈ. તે દિવસે પણ રાય મહાશય ફાટો ડોળે વિમાસતા જ રહ્યા.

આ ખબરના તાર પુરન્દરપુર આવી પહોંચ્યા. એક તાર રાયને ઘેર આવ્યો ને બીજો ચોધરીને ઘેર આવ્યો.

સાંજની ગાડીને વખતે બવાની ચોધરીનો કાળાધોડાનો ટાંગો લઈને કોચમેન જાદવ રોજ સ્ટેશને હાજર રહેતો. પરંતુ તે દહાડે તેને સ્ટેશને જવું ન પડ્યું. તાર મળતાં જ મહામાયાએ એક ચાકર સાથે તેને સ્ટેશને ન જવાનું કહાવી મોકલ્યું.

સાંજની ગાડીએ જે લોકો વર્ધમાન શહેરથી પાછા ફર્યાં, તેઓ ગામમાં આવી પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા એટલામાં તો લોકોનાં ટોળાં તેમને ઘેરી વળ્યાં ને જતજતના સવાલો પૂછવા લાગ્યા: “કેમનું થયું? કંઈ સમજાયું?”

“પંચ તો ઠીક છે ને?”

“જનસાહેબ ખૂબ વિચાર કરીને ફેંસલો આપવાના હોય એમ લાગે છે, નહિ વારુ?”

“ચોધરીનું મોઢું તો સાવ લેવાઈ ગયું હશે, નહિ?”

“પેલો રાધારમણ અને વનમાળી બેટા શું કરે છે? તે દહાડે તો ખૂબ ખૂબ ઊછળતા હતા ને?”

આવા આવા ઉપરાછાપરી પુછાતા સવાલોના જવાબ આપતાં આપતાં આવનારાનો દમ નીકળી ગયો.

[૧૧]

આજે મુકદ્દમાનો છેલ્લો દિવસ હતો. કેશવ ભટ્ટાચાર્યજી ફેંસલો સાંભળવાને પંડે ગયા હતા! નિરાશ વદને તેઓ પાછા ફર્યા હતા. ઢીલે પગે ચાલીને ગામમાં આવતાં તેમને કંઈક વાર થઈ. એટલે આવ્યા તેવા ઘેર ન જતાં સીધા રાયજીની હવેલીએ પહોંચ્યા. દરવાજો ઊભેલા અશ્વિનને જોતાં જ તેઓ બોલી ઊઠ્યા: “કાલે પાછો જઈશ, સમજ્યો ભાઈ? કાલે તો બેટમજી ગામમાં પાછો ફરી શકશે જ નહિ, અદાલતમાંથી જ પરભારે એને વિદાય દઈ, તે પછી—સમજ્યો? તો પછી આજે આપણે ભજન સાંભળવા જઈશું ને? કેનો પ્રોગ્રામ છે આજે?”

અશ્વિને કહ્યું: “ચાલો સારે, ભજનનો કાર્યક્રમ હમણાં જ શરૂ થશે.”

ભટ્ટાચાર્ય હસતાં હસતાં બોલ્યા: “ઠીક, ઠીક! મારા આવવાની જ રાહ જોતો હતો, એમ ને? ચાલ સારે, ઘેર જઈને આ લાકડી—ઉપરણો મૂકી હાથમોઢું ધોઈને ઝટ આવી પહોંચું છું!”

એમ કહીને ભટ્ટાચાર્યજી ઘર ભણી રવાના થયા.

ભજનમંડળી છેક ખીજે દિને સવારે વિખેરાઈ. આખી રાતનો ઉજાગરો થયેલો હોવાથી તે દહાડે લોકો જલદી સ્નાન ને ખાનપાનથી

પરવારી લાઇને ઊંઘવા મંડી ગયા. બપોરે આખું જ ગામ તે દહાડે ઘોરતું પચું હતું !

તે દહાડે માત્ર કેશવ ભટ્ટાચાર્યજીની આંખમાં ઊંઘ નહોતી. આજે પણ તેમને અદ્વાલતમાં હાજર રહેવું હતું. પણ આખી રાતનો ઉઝગરો હોવાને લીધે સ્ટેશને ગયા છતાં ગાડી પકડી શકાઇ નહિ.

ભવાની ચોધરીના ખટલાની ખાતમી સૌથી પ્રથમ રાયજીને ઘેર આવતી. તેથી ખાનપાનથી પરવારીને ભટ્ટાચાર્યજી રાયજીને દરવાજે આવી ગુપચુપ ગોઠવાઇ ગયા.

આમ અશ્વિનને પણ ઊંઘ આવી નહિ. તારવાળાની કે કોઈ ખાતમી-દારની આશામાં તે ઘરમાંથી બહાર અને બહારથી ઘરમાં આંટાફેરા કરતો હતો. એવે ટાણે બહારને દરવાજે ભટ્ટાચાર્યજીને એકેલા જોઈને અશ્વિને પૂછ્યું : “આપ તો કંઈ અહીં જ એસી રહ્યા છો ને ? ભજન-મંડળીનો કાર્યક્રમ આજે જરા વહેલો શરૂ કરાવી દેશું. આપ થોડુંક ઊંઘી લેશો તો ઠીક પડશે.”

હસતાં હસતાં ભટ્ટાચાર્યજી બોલ્યા : “વાહ ! આજે હવે આંખમાં નિંદ્રા આવે ખરી કે ? સમાચાર જાણવા માટે અહીં જ એકો છું.”

અશ્વિન કહે : “ખબર આવશે તો ખરી જ ! વિજય કાસનો ઘેર પાછો ફર્યો નથી. તેથી કાં તો એ જાતે આવવો જોઇએ, કે પછી તારથી ખબર મોકલે.”

પણ એમાંનું કંઈ જ ન બન્યું.

ખબર વાગી ગયા. એકનો પણ ટકોરો થઇ ગયો, ને એ પણ વાગી ગયા. પરંતુ ન આવ્યો. વર્ધમાનપુરથી કોઈ તાર કે કોઈ માણસ !

કેશવ ભટ્ટાચાર્ય બોલ્યા : “કહો ના કહો, પણ કંઈક સુદાનું બની ગયું છે ! મારું મન કહે છે કે ફાંસીનો હુકમ છૂટી ચૂક્યો છે !”

અશ્વિને કહ્યું : “એ જ થવાનું છે. તો પછી એક કામ કરો : ભજનમંડળીનો કાર્યક્રમ અત્યારે જ શરૂ કરાવી દો ! આવું સૂમસામ તો નથી સારું લાગતું !”

“ખરાખર છે, ભાઈ ! શરૂ કરાવી દઉં ત્યારે ?” એમ કહેત.-
કને ભટ્ટાચાર્યજી ઊઠીને ઊભા થઈ ગયા.

ચાર વાગતાં વાગતાંમાં તો મંડળી ગોઠવાઈ ગઈ. પાંચ વાગતાં લગીમાં તો ખરેખરો રંગ જામી ગયો. મંડળીની ચારે બાજુ થોકખંધ લોક ઊભરાવા લાગ્યું. એવે વખતે કાલિતળાવની ભાગોળેથી જે રસ્તો સીધો ગામમાં જતો હતો તે રસ્તેથી ભોં ભોં કરતી એક મોટર સડસડાટ ગામમાં દાખલ થઈ. મોટરના ભૂંગળાનો અવાજ સાંભળી સૌ કોઈ ચકિત બની ગયું ને કાલિતળાવની દિશામાં મીટ માંડી જોવા લાગ્યું. અને શું જોયું ? સર્વના આશ્ચર્ય વચ્ચે મોટરમાંથી ઊતરતા જણાયા ભવાની ચોધરી, વૃદ્ધ વનમાળી અને રાધારમણ ! કોઈ અદ્ભુત ચમત્કાર જોઈને માણસ જેમ ચમકી ઊઠે. તેમ-ખરાખર તેમજ, બેયું મળેલું તમામ લોક ચમકી ગયું. મોટરમાં ઊભો ઊભો રાધારમણ હસતે મુખે મોટેથી સૌને સંભળાવવા લાગ્યો : “ખૂબ આનંદ કરો, ખૂબ મોજ માણો ! ભાઈઓ, ભવાની ચોધરીજી નિર્દોષ દરી છૂટી આવ્યા છે !”

સત્યાનાશ !

અશ્વિન ટપ દઈને ઊભો થઈ ગયો ! કેશવ ભટ્ટાચાર્ય પણ ઊભા થઈ ગયા. બન્નેનાં મુખ કરમાઈને વીણાં બની ગયાં !

તેજ ધડીએ ભાડાની બીજી મોટર પણ આવીને ઊભી રહી.

એ મોટરમાંથી વિષ્ણુ ઊતર્યો.

“શી ખબર, વિષ્ણુ ?”

વિષ્ણુએ જવાબ આપ્યો : “જાંધું વેતરાઈ ગયું બધું ! છૂટી ગયો !”

પુરન્દરપુરમાં ચાલી રહેલાં નાચ-ગાન ને આનંદના જલસા એકાએક મંદ પડી ગયા.

વિષ્ણુને વઢતો વઢતો અશ્વિન હવેલીમાં પેઠો: “હતારીની! આટઆટલા વખતથી તું જમીનદારીનો કારભાર ડહોળે છે, છતાં ખટલા કેમ લડવા ને તે જીતવા માટે કેવી કેવી તજવીજ કરવાની તે ન આવડયું!”

વિષ્ણુ હાથ જોડીને કરગરવા લાગ્યો: “જી!—”

અશ્વિન તંડૂક્યો: “હવે ‘જી જી’ કરે શું વળે? મુકદ્દમો જીતવાની ખરાબ તજવીજ કરી હોત તો તો ખૂનનો ગુનેગાર આવી રીતે કદાપિ છૂટી જત નહિ!”

ઘરની અંદર રહ્યા રહ્યા પ્રતાપરાય બધું જ સાંભળતા હતા. તેઓ બોલી ઊઠ્યા: “જય, જય! ખૂનનો આસામી એમ જ છૂટી જાય!”

અશ્વિન અને વિષ્ણુ બન્ને એરડામાં દાખલ થયા.

પ્રતાપરાય બેઠા બેઠા હુકકો ગગડાવતા હતા. તે હુકકાની નેળ મુખમાંથી કાઢીને હસતાં હસતાં બોલ્યા: “આવા ખટલામાં બીજો વચલો રસ્તો જ નહિ. ક્યાં તો ફાંસી મળે કે ક્યાં છૂટી જાય! આપણા સરકારી સાક્ષીઓએ જ બધું ધૂળમાં મેળવી દીધું છે!”

વિષ્ણુ હાથ જોડતો બોલ્યો: “મને લાગે છે કે જ્યારીને પણ હાથ કરી લીધેલી!”

પ્રતાપરાયે કહ્યું: “હું તો ત્યારે જ કહેતો હતો કે ખૂન થતું જેમણે સ્વનજરે નિહાળેલું નહિ તેવા સાક્ષી કામના નહિ. પણ ત્યારે વળી લાગેલું કે જેટલા વધારે સાક્ષીપુરાવા તેટલું સારું.”

વિષ્ણુ બોલ્યો: “પણ સાહેબ, આ તો મને અન્યાય થાય છે.”

રાયે પૂછ્યું: “તને વળી શી વાતનો અન્યાય થાય છે?”

વિષ્ણુએ કહ્યું: “ચોધરી તળિયાઝાટક સાફ થઈ ગયો છે!”

અશ્વિન બોલ્યો: “પણ છૂટી તો ગયો જ ને? ઠીક છે—”

છેવટના હુદૂગાર સાથે જાણે બીજું કંઈક કારસ્તાન ગોઠવવાની એણે મનમાં ગાંઠ વાળી લીધી.

[૧૨]

નિર્દોષ ઠરી છૂટી આવેલા ભવાની ચોધરીએ કુટુંબીજનો આગળ હૈયું ખાલી કરતાં કહ્યું: “છૂટી આવ્યો છું, એ બદલ આનંદોત્સવ કરવાની તમારી મરજી હોય તો ભલે કરો. બાકી મારા મનમાં તો આનંદ જેવું કંઈ જ નથી.”

તે પર રાધારમણ બોલ્યો: “ત્યારે શું જેલ ઠોકાઈ હોત તો આનંદ કરત, એમ કહો છો?”

ભવાની ચોધરી બોલ્યા: “ખૂન તો મેં પોતાને હાથે જ ક્યું છે ને?”

રાધારમણ કહે: “હા, ક્યું છે. પણ એ નાલાયકે લપડાક કંઈ મને ચોડી નહોતી, તમને જ ચોડી હતી ને?”

ચોધરી કહે: “પણ એક લપડાકના બદલામાં કંઈ કાઢીનો જન લેવાય ખરો?”

રાધારમણે જવાબ આપ્યો: “કાણ જાણે આપુ? તમારા વિચારની તમને ખબર! બાકી મને એણે લપડાક મારી હોત અને હું એનો જીવ લઈ શક્યો ન હોત, તો નિંદર જ ન આવત! તમારી આગતમાં સાવ ઊલટી જ ગંગા વહેતી જોઈ છે.”

ચોધરીજી ઊઠીને ઊભા થઈ ગયા અને બોલ્યા: “મેં જે કહ્યું હતું તેનું શું થયું?”

વનમાળીએ જવાબ આપ્યો: “કંઈ પત્તો ન મળ્યો. કોઈ જ કશું કહી શક્યું નહિ.”

રાધારમણે પૂછ્યું: “શેનો પત્તો ન મળ્યો?”

વનમાળીએ જવાબ દીધો: “એ તો ગિરધારીના ઘરમાં કાણ કાણ છે, અને એનું ઘર કયાં આવ્યું એની માહિતી બાણજીને જોઈતી હતી.

એ બાબતમાં મેં ખૂબ તપાસ કરી જોઈ, પણ રાયવાળાઓમાંથી ય કોઈને એ સંબંધી કશી જ ખબર નથી.”

રાધારમણ ભવાની ચોધરીના મુખ સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો ને પછી બોલ્યો: “સમજ્યો. ત્યારે તમે એના પરિવારને સહાય કરવા માગો છો, એમ ને ?”

ચોધરી કહે: “હા, સહાય કરવી એ મારી ફરજ ગણું છું. બાકી આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તો મારાથી કોઈ રીતે થઈ શકે એમ છે જ નહિ.”

રાધારમણ કહે: “પાપ શેનું ? પાપ તમે કયું જ નથી. તો પછી શાને સારુ આવા ખોટા ખોટા વિચાર મનમાં આણીને અમસ્થા હેરાન થાઓ છો ?”

ભવાની ચોધરી સહેજ હસ્યા ને બોલ્યા: “નરહત્યા એ પાપ નહિ એમ તું મને શિખવવા માગે છે, રાધારમણ ? ચાલ, જવા દે એ વાત ! હાં, વનમાળી ! તું ફરીથી એક વાર બરાબર તપાસ કરી જોજે. રાયના બીજા પણ જે ચપરાશીઓ છે તે બધાઓને પૂછી વળીશ તો કોકની પાસેથી તો પત્તો મળી રહેશે જ.”

વનમાળીએ કહ્યું: “એ બધી તજવીજ મેં કરી જોઈ છે. છતાં આપનો હજી આગ્રહ છે તો ફરી એક વાર નહિ પણ—”

વનમાળીનું બોલવાનું પૂરું થાય તે પહેલાં જ રાધારમણ બોલી બોલ્યો: “ગિરધારીના મૃત્યુ બાદ રાયવાળાએ એને ઘેર ખબર તો નક્કી આપ્યા જ હોવા જોઈએ. એટલે એના વંશવારસ કોઈ આવ્યા વગર રહે ખરા ? હોત તો તો જરૂર આવત. એટલી સાદી વાત પણ તમે નથી સમજી શકતા ?”

ચોધરીએ એના ખુલાસામાં કહ્યું: “બદલાના પૈસા દેવા પડશે એવી બીકને લીધે રાયવાળાઓએ કશી જ ખબર ન મોકલાવી હોય, એટલું તમે પણ સમજતા નથી ?”

રાધારમણ હો હો કરતો હસી પડ્યો ને બોલ્યો: “તો તો ભાઈ રાય અને ચોધરી: રાયની સાથે તમારો અતલગનો સંબંધ ખરો ને કે તમે એમનું સારું દેખાડવાની ઇચ્છા રાખો છો?”

એજ વખતે ક્યાંકથી દોડતો દોડતો અતુલ આવીને ચોધરીજીની પાસે ઊભો રહ્યો, ને ધીમે સાદે બોલ્યો: “બાપુ! તમે એક વાર અંદર આવી જાઓ.”

અતુલનો હાથ પકડીને ચોધરી અંદર ગયા તો ત્યાં તેમની રાહ જોતી જ મહામાયા ઉંજરા પર ઊભી હતી. ચોધરી નજીક આવી પહોંચતાં જ તે હસતી હસતી કહેવા લાગી: “આ પાગલ છોકરાએ હા લીધી છે કે ગામમાં આવેલી ભજનમંડળી તો ચાલી ગઈ છે, પણ આપણા નાટ્ય મંદિરમાં એક વાર આપણે ભજનમંડળી બેસાડીએ. મારે ભજન સાંભળવાં છે.”

ભવાની ચોધરી બોલ્યા: “હું છૂટી આવ્યો તે બદલ આનંદોત્સવ કરાવવો છે?”

મહામાયા બોલી: “કરાવીએસ્તો! તમને જેલ મળશે જ એમ માનીને કેટલા બધા દહાડા કેટલી બધી ધમાલ એ લોકોએ મચાવી મૂકી હતી?”

ચોધરી કહે: “એ લોકો ભલે એમ કરે, આપણે એમ નથી કરવું.”

મહામાયા કહે: “એ તો આપનો ઊલટો જ વિચાર કહેવાય!”

ચોધરી બોલ્યા: “ઊલટો હોય કે સૂઝટો. હું તમને ઉત્સવ ઉજવવાની ખરવાનગી નહિ આપી શકું.”

મહામાયા બોલી: “એ ખરું! તમને જે ન રુચે તે મેં કદી ક્યું નથી. પણ મેં કંઈ ખૂન ક્યું નથી. હું તો મારા સ્વામીને, માથે ઝૂંમતા સંકટમાંથી સહીસલામત છોડાવી લાવી છું. એટલે હું આનંદોત્સવ કરું કે ઊજવું એ તો સ્વાભાવિક ગણાય ને?”

ચોધરીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “તેં મને છોડાવી આપ્યો છે કે?”

મહામાયા કહે: “હા, મેં છોડાવી આપ્યા છે. તમે કદાચ કહેશો કે ‘ના, ભગવાને છોડાવ્યો છે.’ પણ તેના રદિયા તરીકે હું કહીશ કે ‘મારી પ્રાર્થના મંજૂર કરવાની ભગવાનને ફરજ પડી. એટલે જ મરણના મુખમાંથી હું તમને પાછા મેળવી શકી છું.’”

પત્નીની દલીલખાજી સાંભળી ચોધરી ખડખડ હસવા હસવા લાગ્યા, ને બોલ્યા: “શો સુંદર વિશ્વાસ ? હીક ! હીક ! આપણા નાટ્યમંડપમાં એક દહાડો ભજનકીર્તન કરાવવાની તમારી ઇચ્છા છે. એમ જ ને ? તો પછી રાયવાળી મંડળી શાને જોઈએ ? એ તો રાયે આણેલી. એના કરતાં એમ કરો કે વનમાળીને કલકત્તા મોકલી આપો અને બીજી કોઈ સારી મંડળીને બોલાવી મંગાવો !”

મહામાયા બોલી: “ના, એમ કરવાની હવે કંઈ જરૂર નથી. આપની ઇચ્છામરજી વિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય મેં કદાપિ કયું નથી ને આજ પણ તેમ કરવાની નથી. આ રજા તો આપે ઢેવળ મારી ખાતર જ આપેલી છે.”

છૂટકારા સંબંધમાં આ જાતની મીઠી રકઝક પ્રેમાળ દંપતી વચ્ચે ચાલવા લાગી.

મહામાયા રોજ ને રોજ જોવા લાગી કે પતિદેવ ભારે ચિંતાતુર સ્થિતિમાં જીવન ગુજારે છે. ખરી રીતે તો આવી ભારે આક્રમક માંથી છૂટી આવનાર માણસે ખૂબ આનંદઉત્સવ કરવા જોઈએ. એ બાબતમાં મહામાયાએ કેટલાય દહાડા ચોધરીજી આગળ દલીલો ચાલુ રાખી. સ્વામીના મુખ પર કેમે કરતાં હાસ્યની લહરી સ્ફુરાવવા માટેની તેની કોશિષ પણ કંઈ કમ નહોતી, તો પણ ભવાની ચોધરીના મુખમાંથી તો બસ એ એકની એક જ વાત નીકળતી રહી :
“ભગવાન્ની શી મરજી છે તે મારાથી નથી સમજી શકાતું, મહામાયા !”

આમ ને આમ વિચારમાં તરફડતા રહી એક દહાડો તે છેક જ પટકાઈ પડ્યા. એક દહાડો રાત્રે ટાઢ વાઈને તાવ ભરાયો. પછી તો તે પથારીવશ જ બની ગયા.

મહામાયા કહેવા લાગી : “હજી પણ એક જ વિચાર કરતા રહે એ શુ સાચું છે ? ચિન્તા એજ માણસના માથાનો ભારેમાં ભારે રોગ છે. વનમાળી, જ દાકતરને તેડી લાવ, આપુ !”

ભવાની ચોધરી હાથ હલાવી બોલ્યા : “ના રે, ના ! એવું તે મને શું થયું છે કે દાકતરને તેડાવવો પડે ?”

મહામાયા બોલી : “ના વનમાળી ! એમની વાત તું બિલકુલ સાંભળીશ નહિ. એમના આ દેહાર જોઈને હું બધું સમજી શકું છું ને ?”

ગામમાંજ દવાખાનું હતું. વનમાળી દાકતરને બોલાવી લાવ્યો.

દાકતરે તપાસીને અભિપ્રાય આપ્યો : “ખાસ બીવા જેવું કંઈ નથી. સાધારણ તાવ છે.”

દાકતરની દવાથી કંઈજ ફેર પડ્યો નહિ.

રાધારમણ થોડાક દહાડા ઘેર ગયો હતો. તે પાછો આવીને જુએ તો ભવાની ચોધરી પથારીવશ બનેલા હતા. આંખો લાલધૂમ હતી, છાતીમાં પણ દરદ થતું હતું અને કદી કદી તો લવરી પણ કરતા હતા. દાકતરની દવાથી કશો ફાયદો જણાતો નહોતો. એટલે એ પોતે જ મોટા દાકતરને બોલાવી લાવવા તરત શહેર તરફ બેપડી ગયો.

આ વખત દાકતરે આવીને સૌને ચિંતાતુર કરી મૂક્યા. રોગીની ખરાબર સંભાળ રાખવાનું સૂચવીને તેમણે ઓકિસજનન-પ્રાણુવાયુ આપવાની તજવીજ કરી.

તે જોઈ મહામાયા બોલી : “હું બધું સમજી ગઈ છું.”

એમ કહીને તે લાગલી દરદીને ઓશીકે જઈ બેઠી અને ત્યાંથી બહી જવાનું સહેજે કબૂલતી નહિ.

હવે તો ધારાફરતી મોટામોટા દાકતરો આવવા લાગ્યા. વનમાળી

છૂટે હાથે પૈસા ખરચવા લાગ્યો.

જે જે દાકતર આવતો તે દરેકનો હાથ પકડીને આંસુ નિગંજતી આંખોએ એ કાકલૂદી કરતો: “બાણુજીને બચાવી દેશો, તો દાકતર સાહેબ, તમે જે માગશો તે હું આપીશ.”

ભવાની ચોધરીની માંદગીની વાત સાંભળીને ગામના ઘણા લોકો તથિયત જોવાને આવવા લાગ્યા. પરંતુ રાધારમણ તેમને બધાને કાઢી મૂકતો અને તેમ કરવાના બહાના તરીકે કહેતો: “દાકતરની મનાઇ છે.”

દશેક દહાડા પછી ભવાની ચોધરી કંઈક ભાનમાં આવેલા જણાયા. એટલે સૌકોઈને આશા પડી કે હવે તથિયત સુધરી જશે.

ભૂખતરસને ભૂલી જઈને મહાતપસ્વિની સાવિત્રીની માફક મહામાયા દરદીને ઓશીકે બેડી છે. આંખમાંનાં ઝળઝળિયાં લૂછી નાખીને દરદીના ચહેરા પર એણે મીઠ માંડી. ચોધરીએ પણ આંખો બોલી મહામાયાની નજર સાથે નજર મેળવીને મોં મલકાવ્યું અને કહ્યું: “દુઃખી ન થઈશ, મહામાયા ! હું જઈ છું.”

મહામાયાની આંખો પાછી આંસુથી ઊભરાઈ ગઈ. તે બોલી: “ના, મારા પહેલાં હું આપને નહિ જવા દઉં.”

“જેવમાંથી છોડાવી આણ્યો તેમ મોતને મોઢેથી પણ છોડાવી આણીશ ?”

“હા, તેમ પાછા લઈ આવીશ.”

ભવાની ચોધરીના ચહેરા પર પત્નીના જવાબથી મંદ હાસ્યની રેખા ફૂટી નીકળી. મંદ અવાજે તે બોલ્યા: “માણસથી કંઈ જ બની શકતું નથી, મહામાયા ! ભગવાન જ બધું કરેકારવે છે. હું જે ઠેકાણે જઈ છું ત્યાંની તો કશી જ વાત હું જાણતો નથી, મહામાયા ! આપણે મેળાપ ફરી થશે કે નહિ તેની પણ મને ખબર નથી. પણ એટલું જાણું છું ખરો કે તારે પણ એક દહાડો એ ઠેકાણે આવવું પડશે.”

મહામાયા બોલી : “મહેરબાની કરી ચૂપ થઈ જાઓ ! આજે તમને

કંઈક સારું લાગે છે. આજે વધારે બોલ બોલ કરવું સારું નહિ. પાપ પડીને કહું છું કે મૂગા રહો !”

ભવાની ચોધરીએ કહ્યું: “વધારે નહિ, પણ એએક બીજી વાત મને કરી લેવા દે !”

આંસુ દદડતી આંખે મહામાયા બોલી: “ઠીક, કહી લો !”

ચોધરીએ કહ્યું: “મારું મોત થાય તો તે સહજ ભાવે તું સ્વીકારી લેજે. જિંદગી જેમ દેવતાના આશીર્વાદ રૂપ છે, તેમ મોત પણ આશીર્વાદ રૂપ જ છે, શાપ રૂપ નથી, હોં !”

મહામાયાથી હવે રહેવાયું નહિ. ડૂસકાં ખાતી તે બોલી: “તત્ત્વજ્ઞાનની એ બધી વાતો હું જાણું છું. તમારી પાસેથી જ હું એ બધું શીખી છું. તમે શાંત થાઓ. મહેરબાની કરી મૂગા રહો !”

ચોધરીજી બોલ્યા: “બીજી એક વાત. રાયવાળા સાથેનો ઝગડો પતાવી લેવાની તક મળે તો તે એળે જવા દેતી નહિ. અતુલ તો હજી બાળક છે. એને તો માત્ર આશીર્વાદ જ દેતો જાઉં છું. ભગવાન પર ભરોસો રાખજે. તે જ તમારી સંભાળ લેવાવાળો છે. હવે હું એક પણ શબ્દ બોલીશ નહિ, મહામાયા !”

એટલું બોલીને ચોધરીજી સાચે જ મૂગા બની ગયા.

મહામાયા પાંચી તેમને આશીર્વાદ બેસી ગઈ અને સજ્જ નયને માનવા લાગી કે તેઓ ભગવાનની જ વાતોનો વિચાર કરી રહ્યા છે.

[૧૩]

રોગીના મોઢાની વાતો સાંભળીને સવારે જે કંઈ આશા નીપજ હતી, તે સાંજે આંધી થઈ ગઈ. દાકતરે આવીને મત ઉચ્ચાર્યો: “સ્થિતિ સારી નથી.”

ભવાની ચોધરી નિર્જીવ જેવા પડ્યા છે.

દાકતરની દવામાં કશી મજા નહોતી, સારવારમાં પણ ખામી નહોતી. છતાં ત્રીજે દિવસે પરોઢિયે ભવાની ચોધરીનું પ્રાણપંખી ઊડી ગયું.

આવા મોટા માણસનું મૃત્યુ ! સારા ગામમાં કોલાહલ મચી રહ્યો. કોઈ કંઈ બોલે ને કોઈ કંઈ.

કોઈ કહે: “બહુ જ ધાર્મિક હતા. ખરા ને, એટલે રાયવાળાનું આ અપમાન જીવે શક્યા નહિ.”

રાયવાળા કહેતા: “મનુષ્યની આંખોમાં ધૂળ નાખીને અદાલતમાંથી તો નિર્દોષ છૂટી આવ્યો બેટા, પણ જોઈ લો ભગવાને કેવી દશા કરી એની ?”

કેશવ ભટ્ટાચાર્યના આનંદનો તો પાર ન રહ્યો. એક નવો જનોઈ-જોટો લઈને તે ગામને રસ્તેરસ્તે ધૂમી વજ્યો ને સૌને બતાવતો કહેવા લાગ્યો: “એ તો બ્રાહ્મણના વેણુ, બાપા ! જોયું કેવું થયું તે ! જોતજોતાંમાં ખલાસ થઈ ગયો ને ?”

આ પ્રસંગે કશું જ ન બોલ્યા માત્ર પ્રતાપરાય.

ફૂલોના ઢગલા વચ્ચે ભવાની ચોધરીના શયને સૂવાડી શય-સરધસ કાઢવાની તૈયારી થઈ. ચોધરીની હવેલીને દરવાજો મોટી માનવ-મેદની જમા થઈ. કીર્તનકારોની મંડળીએ કીર્તન શરૂ કરી દીધાં. ડાધુઓ એક પછી એક બધા જ આવી ગયા.

મહામાયા દોડતી આવીને સ્વામીના ચરણોમાં પછડાઈ પડી.

શયને ઉપાડીને ડાધુઓ ચાલ્યા ગયા.

અતુલ એકલોઅટુલો એક ઠેકાણે ઊભો હતો. રાધારમણ અને વનમાળી તેના હાથ પકડી બોલ્યા: “ચાલ ભાઈ, અમારી સાથે ચાલ, તારે આવવું પડશે.”

એવે વખતે ત્યાં અણુધાર્યા પ્રતાપરાય આવી પહોંચ્યા.

વનમાળી પહેલાં તો તેમના મોઢા સામું જોતો અવાજ ઊભો રહ્યો.

મણુ પછી બોલ્યો: “પધારો! અમારા તો——”

તેનાથી પૂરું બોલી શકાયું નહિ. બન્ને આંખોમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

પરંતુ રાધારમણ ત્રાંસી આંખે એક વાર વનમાળી ભણી તો બીજી વાર રાયજી ભણી નજર કરીને બોલ્યો: “આ ટચરો શું મજા જોવા આવ્યો છો, વનમાળી?”

વનમાળી બોલ્યો: “છટ્ટે! અસારે એક પણ આવો શબ્દ બોલવો ન શીખે, રાધારમણ!”

છતાં રાધારમણે એ વાત ગણુકારી નહિ. ઊલટું પૂછ્યું: “કેમ ન બોલું?”

એમ કહીને તે પ્રતાપરાયની પાસે જઈને કંઈક મહેણું સંભળાવવા જતો હતો. એટલામાં ત્યાં મહામાયા આવી પહોંચી ને બંનેની વચ્ચે જોડવાઈ ગઈ.

જે મહામાયાનું મોહું જોવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રતાપરાયને કદાપિ પ્રાપ્ત થયું નહોતું, એ જ મહામાયા તેની આંખો આગળ પડે આવીને ઊભી રહી! ખુલ્લો ચોટલો, મેલાં કપડાં, અડવા હાથ—એવો તરતની વિધવાનો વેશ! આ જનજરમાન સ્ત્રી બીજી કોઈ જ નહિ, પણ ભવાની ચોધરીની ગૃહિણી—તેની શત્રુપત્ની.

મહામાયાએ મોકળે કંઠે આવકાર આપ્યો: “પધારો!”

પ્રતાપરાયે પૂછ્યું: “તમે મને કેવી રીતે ઓળખી કાઢ્યો. મા, કે આમ આવકાર આપો છો?”

મહામાયા બોલી: “ઓળખું છું.”

એમ કહીને રાધારમણ ભણી નજર ફેરવીને તે બોલી: “તું જ, રાધારમણ! અતુલને લઈને——”

“હા, જઈ છું.” એમ કહી મહામાયાનું બોલવું પૂરું ન થવા

દેતાં રાધારમણ પ્રતાપરાય ભણી આગળ વધીને બોલ્યો: “અમારાં આ હુઝને વખતે તમે મઝા જોવા આવ્યા છો ને?”

આ વાણી જેવી અણુધારી હતી તેવી જ અનળ હતી. પ્રતાપરાયે તેના મોં સામું ભાળી પૂછ્યું: “તમે કોણ? પાંચપોતાવાળા રાધારમણ ને? ભવાનીજીના સાળા, નહિ વારુ?”

“હા જી!” એમ કહી રાધારમણ અતુલને પોતાની સોડમાં દાખલો ઊભો રહ્યો.

મહામાયાને ભાઈની તોછડાઈ પ્રત્યે ચીઠ ચઢેલી લાગી. તે બોલી: “રાધારમણ?!”

પ્રતાપરાયે કહ્યું: “ના, મા! એનો તિરસ્કાર કરવાની જરૂર નથી. હું આ ચાલ્યો. મારે આવવું જ નહોતું જોઈતું. પણ રાધારમણ, તેં આ પ્રતાપરાયને ઝાળખ્યો નથી, હોં!”

એટલું બોલીને પ્રતાપરાય તે સ્થાને વધુ ન થોભતાં તત્કાળ ચાલી ગયા.

મહામાયાની આંખો ફરી પાછી આંસુથી ઊભરાવા લાગી.

રાધારમણે કહ્યું: “તું ઘરમાં ચાલી જા, બેન! હું જઈ છું.”

જવાબમાં મહામાયા એક શબ્દ સરખો બોલી નહિ. એના મનમાં તે જ ક્ષણે મૃત્યુ પહેલાં સ્વામીએ ઉચ્ચારેલાં વેણુ યાદ આવ્યાં કે “રાયવાળા સાથેનો ઝગડો પતાવી દેવાની કોઈ તક મળી જાય તો તે એજે ન જવા દઈશ, મહામાયા!”

અપમાન ખમીને પ્રતાપરાય ચાલ્યા ગયા. મહામાયા પાછી ઘરમાં ભરાઈ મઠી. દૂર દૂરથી ડાહ્યોના “રામ બોલો, ભાઈ રામ”ના શબ્દો કાને અથડાતા હતા.

આ સ્થળે જ આપણી આ નવલકથાના પહેલા અંક પર પડે પડે છે. હવે મૂળ વાતનો આરંભ થાય છે.

દસ વર્ષ પછી.

આ દસ વર્ષ દરમિયાન ઘણી ઘણી નવાજૂની થઇ ગઈ છે. ભવાની ચોધરીના મરણ બાદ સગીર અતુલપ્રસાદની જમીનદારીની સંભાળ એનો મામો રાધારમણ રાખતો હતો. અતુલ છેક નાનો હતો. રાધારમણ ઉપર મહામાયાનો અગાધ વિશ્વાસ હતો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે આ દસ વર્ષના ગાળામાં ચોધરીની પેદાશવાળી જે કંઈ સંપત્તિ હતી તે બધી જ રાધારમણે યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાને ઘેર કરી લીધી.

વૃદ્ધ વનમાળીએ તેમ થતું અટકાવવાના અનેક ઉપાય અજમાવ્યા. પરંતુ મુસદ્દીગીરી લડાવી રાધારમણે વનમાળીના બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ કર્યા. વનમાળી રાધારમણ આગળ મહાત અન્યો. હારેલો વનમાળી રોગ, શોક અને ઘડપણથી નાખાઇ જઇને દેવડી પાસેની એક ખોલીમાં ખેડો રહી તમાકુના ઘૂંટડા ગળતો ગળતો રાધારમણને ભાંડીને મન વાળે છે.

ભવાની ચોધરીજીની જાહોજલાલીના અવશેષ રૂપે રહી છે હવે માત્ર તેની વિશાળ હવેલી જ. તે પણ મરામત વગર છુટ્ટા વનમાળીના દેહ જેવી જીર્ણ બની ગઇ છે.

આનો અર્થ એમ તો કોઇ ન જ સમજે કે પ્રતાપરાયનું ઐશ્વર્ય વધ્યું છે. તેમની ધમક પણ પહેલાં જેવી હવે નથી રહી. ઘરડા ખખ ખતેલા પ્રતાપરાયે જમીનજગીરની દેખરેખનો ભાર હવે પુત્રને માથે નાખી દઈ ધર્મકર્મની અંદર પોતાનું મન પરોવ્યું છે.

અશ્વિન હવે મોટો માણસ બની ગયો છે. જ્યારે જ્યારે તક સાંપડતી ત્યારે ત્યારે લોકો આગળ કહેવાને ચૂકતો નહિ: “જોયું? અધર્મનો માર કેવો? ગેબી હોય તે જોયું ને? ભવાની ચોધરીની આટઆટલી ધનદોલત અને જમીનજગીરી ક્યાં પલાયન કરી ગઇ? ખૂનનો શુનો કરનારની ધનસંપત્તિ સ્થિર રહે જ નહિ!”

કેશવ ભટ્ટાચાર્ય જેવો સ્વાર્થસાધુ અશ્વિનના કથનને ટેકો આપતો. આનંદથી ડોલતો ડોલતો તે કહેતો: “મા કાલિકા પાસે મેં આજા માથાં

પછાડ્યાં હતાં ? માણની કને મેં આવી જ માગણી કરી હતી—આવી જ ધા નાખી હતી.”

ફરી પાછો દુર્ગોત્સવ !

પરંતુ પુરન્દરપુરમાં હવે પહેલાંના જેવી મજા રહી નથી. રાય અને ચોધરી વચ્ચેની એ હોંસાતોંસી પણ હવે રહી નથી.

ચોધરીની હવેલીએ હવે પૂજનો હાઠ સમૂળો બંધ પડી ગયો છે. હવે તો એ હાઠ માત્ર રાયજીની હવેલીએ જ થાય છે. ત્યાં ય પૂજ થાય છે ખરી, પણ પહેલાંના જેવી ધામધૂમ ને ઝાકમઝોળ દેખાતી નથી. પ્રતિમા આણી નહિ એમ ન કહેવાય માટે આણે છે. પૂજ કરવી પડે માટે કરે છે.

નવરાત્રિપૂજનનો છેલ્લો દિવસ હતો. પહેલાંની જાહોજલાલી ચાલુ હોત તો તો તે દિવસે ભજન અને કીર્તનમંડળીઓની ઝડીઓ ઊડતી હોત કે પછી આનંદની એવી જ ખીજ કાઢી ચોજના થઈ હોત. દુર્ગામંદિરનો ચોરો તો કદાપિ ખાલી ન રહેત. પરંતુ એ વર્ષે નહોતી ગોઠવણ ભજનમંડળીની, કવિઓના ડાયરાની કે ભવાઈની. માત્ર ફળિયાના થોડાંક છોકરાંઓ માતાજીના ચોતરા પર ભેગાં થઈને મહુવર (તુંબડીવાદ્ય) વગાડવાની હરીફાઈ કરતા હતા. દહાડે એમ કરવું ઠીક ન લાગે તેથી, તેમજ રાત્રે પૂજની વેળાએ ખીજાં વાદ્યો વાગતાં નહિ એટલે મહુવરની હરીફાઈ રખાઈ હતી. અશ્વિનના મોટા દીકરા સુધીરને નવમીપૂજનનો દિવસ સાવ ખાલી રહે એ ન રૂચું, તેથી એણે જ આ બધી ગોઠવણ કરી હતી.

આ બાળુ ભવાની ચોધરીના દેવધર ભણી નજર ફેરવતાં તો આંખો આંસુથી છલકાઈ જતી. ચોગરદમ નિસ્તબ્ધતા ને નિર્જનતાનું સામ્રાજ્ય હતું. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી તેમના ઘરનો ઉત્સવ બંધ પડ્યો હતો. પ્રતિમાને ઉઠાવી લઈ જવાની ભાંગેલી માંચી આંગણામાં એક પાસ પડી

હતી, ને તેની પાસે બુઢો વનમાળી નીચી મૂડીએ બેસી રહ્યો હતો.

કપોતપક્ષીનું એક ટાળું આંગણમાં બિતરી આવ્યું. એવામાં રાયવાળાના દુર્ગામંદિરના ચોગાનમાંથી એક ટેટાનો ભડાકો થયો. એ ભડાકાથી બીને કપોતપક્ષીએ ફરફર કરતાં એકસામટાં બિડી ગયાં. વનમાળીએ પણ ચમકીને મોઢું ફેરવી લીધું.

મોઢું ફેરવાતાં વનમાળીએ જોયું તો પીઠ પાછળના ખાલી સિંહાસન પાસે જ મહામાયા બિભી હતી ! નાહીકરીને સફેદ રેશમી વસ્ત્ર પહેરીને તે એ ઠેકાણે પ્રણામ કરવા આવી હોય એમ લાગ્યું.

મહામાયાને જોતાં બરાબર વનમાળી બિડીને બિભો થવા લાગ્યો. તે જોઈ મહામાયા બોલી: “રહો, રહો, વનમાળી ! તમારે બિહવાની જરૂર નથી. હું જ તમારી પાસે આવું છું.”

“જુઓ !” એમ કહેતી મહામાયા વનમાળીની પાસે આવીને બોલી: “કાલે આઠમની પૂજા માટે ફૂલ લંછ આવવાને અતુલને મેં રાયજીની હવેલીએ મોકલ્યો હતો. તેની સંગાથે મોટા રાયજીએ સંદેશો કહાવ્યો છે કે ‘વનમાળી મને મળી જાય.’ જઈ શકાશે ?”

વનમાળીએ જવાબ આપ્યો: “નહિ કેમ જવાય, મા ? પરંતુ પ્રતાપરાય મને મળવા માગે છે, એનો અર્થ તો કંઈ એવો—”

મહામાયાએ કહ્યું: “હું કંઈ સમજી શકતી નથી, ભાઈ ! રાયજી તો એમ કહેતા હતા કે ‘હું જ આવી જાત, પરંતુ તમારે ઘેર આવતાં જવ સાલતો નથી.’ ”

વનમાળી મોં મલકાવતો બોલ્યો: “તે વખતે મેં બહુ યે વાર્યો, પણ આપનો ભાઈ રાધારમજી કેમે કયો રોકાયો નહિ. રાયજી જેવા મોટા માણસનું ઉઘાડે છોગ અપમાન કરી દીધું. સમજ્યું ને હવે ?”

મહામાયા બોલી: “સમજું છું, ભાઈ ! હું બધું ય સમજું છું. અત્યારે એ જૂનીપુરાણી વાત બિડેલવાથી કશો જ લાભ નથી. તમારાથી બને તો

આજે જ એક વાર—”

વનમાળીએ તેને પૂરું બોલવા ન દેતાં કહ્યું: “હમણાં જ જાઉં છું, મા ! અને શું કહે છે તે સાંભળી આવું છું. કહો ન કહો, પશુ કંઈ ખાસ અગત્યની વાત હોવી જોઈએ.”

લાડી પકડીને વનમાળી તત્કાળ ઊભો થઈ ગયો.

વૃદ્ધ પ્રતાપરાય વનમાળીનો આદરસત્કાર કરતાં બોલ્યા: “આવો વનમાળી, ખેસો ! મારે તમારી સાથે બહુ બહુ વાતો કરવી છે.”

વનમાળી ખેડો એટલે પ્રતાપરાયે શરૂઆત કરી: “ભવાની ચોધરી જે દહાડે ગુજરી ગયા તે દહાડે હું ચાલીચલાવીને જાતે તમારે આંગણે આવ્યો હતો. તમને એ વાતની ખબર તો છે ને ?”

વનમાળીએ નમસ્કાર કરી કહ્યું: “હા જી, એ પ્રસંગ તો આટલે બધે દિવસે ય શેનો ભૂલાય? રાધારમણની ખ્યાતિ તો આપ જાણો જ છો ને ?”

રાય કહે: “અચ્છી રીતે જાણું છું, વનમાળી ! પાંચપોતાના રાધારમણનાં પગલાં જે દિવસે ચોધરીને ઘેર થયાં, તે જ દિવસે મેં તો ગાંઠ વાળી લીધી કે બસ થઈ રહ્યું, એ ચોધરીને ખાનાખરાય ક્યાં વગર છોડવાનો નથી. પણ જવા દો એ વાત ! હવે આખરે આવી જ રહી છે ત્યારે એક વાત કહું તે સાંભળી લ્યો.”

વનમાળી બોલ્યો: “કહો જી ! એ વાત સાંભળવા માટે જ તો માએ મને મોકલ્યો છે.”

રાયે કહ્યું: “મારી હવે ઉંમર થઈ છે. એટલે હું પણ હવે બહુ દિવસ કાઢવાનો નથી, વનમાળી ! તમારા દહાડા પણ હવે ભરાવા લાગ્યા છે, એટલે તમે પણ હવે થોડા દહાડાના પરોણા.”

“હા જી, હવે તો જવું જ પડશે ને ?”

“પરંતુ જતાં પહેલાં, હું પૂછું છું કે, અમારાં આ રાય-ચોધ-
રીના ઘરો વચ્ચે જે પેઢીઘરપેઢી વેરઝેર ચાલ્યાં આવ્યાં છે, તેનો
ચોગ્ય ઉતાર આપણે શોધી કાઢીએ, એ વાનખી નથી શું?”

પ્રશ્ન થતો વનમાળી બોલ્યો: “બહુ જ સરસ વાત ! આપનો વિચાર
ખિલકુલ વાનખી છે.”

રાયે પૂછ્યું: “પણ તમારાં બાધસાહેબ રાજ છે ખરાં?”

વનમાળીએ જવાબ આપ્યો: “મા વિષે આપ ખોટા ખ્યાલ રાખશો
નહિ, રાયસાહેબ ! તે દહાડે આપનું અપમાન કરવા બદલ રાધારમણને
માએ કંઈ એાછો ખખડાવ્યો નહોતો !”

“તે તો હું જાણું છું. બહુ સારી વાત છે. ત્યારે તમે કહેતા હો
તો ચાલો એક વાર મળી જોઈએ.”

એમ કહેતાંકને રાયજી ઊભા થઈ ગયા અને ચાંદીની મૂઠવાળી
લાકડી લઈને બોલ્યા: “આપણા કરતાં આ વાતમાં અતુલની માને જ
વધારે લાગેવળગે છે. ચાલો ત્યારે, ત્યાં જઈને તેમની આગળ જ વિશેષ
વાતચીત કરીએ.”

વનમાળી આગળ રાયજીએ વિશેષ ભેદ બોલ્યો નહિ. પગે ચાલતાં
ને રસ્તામાં ઇધરઉધરની વાતો કરતા બન્ને જણ ચોધરીજીની હવેલીને
ઝાંપે આવી પહોંચ્યા.

પ્રતાપરાય ત્યાં જ થોભી ગયા ને બોલ્યા: “હું અહીં જ ઊભો રહું
છું. તમે અંદર જઈને માને ખબર કરો.”

વનમાળીએ કહ્યું: “ના જી, એમ કરવાની કશી જરૂર નથી. આપ
મારી સાથે જ અંદર પધારો !”

એમ કહી રાયને સાથે લઈને જ વનમાળી અંદરના ખંડમાં પહોંચ્યો ને
હાક પાડી: “મા ! ક્યાં છો, મા ? આ જુઓ તો ખરાં, કોણ આવ્યું છે
આપણે ઘેર !”

“કોણ ?” કહેતી મહામાયા પોતાના ખંડમાંથી બહાર ધસી આવી અને હિંબરા પાસે જ થંભી રહી, માથા પરનો છેડો આગળ ખેંચતી બોલી : “પધારો !”

જે ખંડમાં પ્રતાપરાયને લઈ જઈને બેસાડ્યા તે ખંડ એક વાર ચોધરીજી પોતે વાપરતા હતા. એ ઝોરડાની સળવટ પ્રથમના જેવી જ હતી. સામેની દીવાલ પર ભવાની ચોધરીનું કુલોની માળાવાળું મોઢું તૈલચિત્ર શોભી રહ્યું હતું. થોડીક વાર એ દિશામાં તાકી પ્રતાપરાયે પોતાની નજર ફેરવી લીધી ને સળળ બનેલી આંખો લૂંછી કાઢી, ખોંખારો ખાઈ ગળું સાફ કરીને બોલવા માંડ્યું : “હું આવ્યો છું—આપ બેસો, બેભાં રહેશો તો—”

મહામાયાએ કહ્યું : “બેસું છું. પરંતુ મને “આપ” શબ્દથી ન સંબોધાય તો સારું.”

પ્રતાપરાયે કહ્યું : “હા, ખરી વાત ! ભવાની ચોધરી મારા કરતાં હિંમરમાં ઘણા નાના હતા. તેથી હું ‘તમે’થી વાત કરીશ. ઠીક ત્યારે. હું શા સારુ આવ્યો છું તે સાંભળી લો, મા ! હું આવ્યો છું એમ કહેવા, કે મારી ઇચ્છા મરતાં પહેલાં આપણાં કુટુંબો વચ્ચે પેઢીજિતાર જે વેરઝેર ચાલ્યાં આવે છે તેને મિટાવી દેવાની છે. તમારી શી મરજી છે તે કહો, મા !”

મહામાયાએ ઉત્તર દીધો : “જી, મારી પણ એ જ ઇચ્છા છે. પોતે પણ અંતકાળે એ જ વાત કહેતા ગયા છે.”

“ઘણું સરસ ત્યારે તો !” એમ કરીને પ્રતાપરાયે પોતાનું મોઢું વનમાળી તરફ ફેરવીને કહ્યું : “હાં રે ! તમાકુબમાકુ.....પણ આ ઘરમાં હવે એ બધું ઠેકાણાસર ક્યાંથી હોય ?”

વનમાળીએ કહ્યું : “ના જી, બધું ઠેકાણે છે.”

એમ કહી વનમાળી બહાર જતો રહ્યો.

પ્રતાપરાયે સહેજ મોં મલકાવીને કહ્યું: “તમારું નામ એ તો માત્ર બહાનું હતું. એ બહાને વનમાળીને મેં અત્રેથી વિદાય કરી દીધો. હવે જે કહ્યું તે સાંભળો ! મારા દીકરા અશ્વિનને એક રૂપયતી કન્યા છે. તેનો વિવાહ હું તમારા અતુલ સાથે કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. મારી પૌત્રી વિમળાને કોઈક વાર તો તમે જોઈ હશે ખરી જ ને?”

મહામાયાએ ડોકું ધૂણાવી કહ્યું: “ના, નથી દીડી. પરંતુ એ વાત કેમ બને? અમારી હાલત હવે—”

રાયજીએ એનો ખુલાસો કર્યો: “તમારે તો અમારા ઘરની કન્યા લઈ જવાની છે, મા ! એમાં નહિ બનવા જેવું શું છે?”

મહામાયાએ નીચી ડોકે થોડોક વિચાર કરી જોઈને કહ્યું: “આજની રાત વિચાર કરી જોવાનો વખત મને આપો. કાલે હું આપને જણાવીશ.”

“સારું, કાલે જણાવજો.” એમ કહીને રાયજીએ ખારણા તરફ નજર કરીને ઉમેયું: “મેં આગલીપાછલી બહુ વિચારી જોઈ, પણ આપણું આ બે કુટુંબ વચ્ચે વરણીપરણીનો સંબંધ એકે વાર હજી લગી નથી—લ્યો ! આ તો લઈ આવ્યા જ ! વારુ, લાવો ત્યારે વનમાળી !”

એમ કહીને વનમાળીના હાથમાંથી હુકકો લઈ રાયજીએ ગગડાવવા માંડ્યો.

“અતુલ ક્યાં છે? એને તો દીકો જ નથી.”

વનમાળીએ કહ્યું: “ગયો હશે ક્યાંક !”

પ્રતાપરાયે ઠપકા રૂપે વનમાળીને પૂછ્યું: “પણ તમારા છતાં ચોધરીજીની જમીનજગીર ને ધનસંપત્તિ આમ શી રીતે ઊડી ગઈ તે કહેશો, વનમાળી !”

વનમાળીનો ગુસ્સો ઊછળી આવ્યો. તે બોલ્યો: “એ બાબતમાં કંઈ જ મને ન પૂછશો, રાયસાહેબ ! હું કશું ન જાણું એ વાતમાં. પૂછવું હોય તો માને જ પૂછી લો !”

મહામાયાએ કહ્યું: “પૂજો મૂકો એ ગધગુંજરી ઉપર ! મારો ભાઈ જ મને ખુવાર કરી ગયો છે, એ હું જાણું છું. પણ શું કરું, કહો જોઈએ ? હશે, જેવું અમારું ભાગ્ય !

વનમાળી તરૂંકયો: “ભાગ્યનો દોષ જરાયે નહિ, હોં કે મા ! પણ જવા દો. હું પણ એ પોપડો હવે નથી ઉખેડવા માગતો.”

રાયજીએ કહ્યું: “ભાઈ સામે કડક પગલાં લેવાની તમારી તૈયારી હોય, તો હજી પણ હું કંઈક પાછું મેળવી આપું ખરો ! છે એવી તૈયારી, મા ?”

મહામાયાએ ઉત્તર આપ્યો: “જવા દો એ વાત ! અમારા નસીબમાં સુખ લખાયું જ હશે, તો મારો દીકરો—” એટલું બોલતાંબોલતાંમાં તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં.

વનમાળી બોલ્યો: “ઘણાંયે ભાઈએન મેં, જોયાં છે રાયજી ! પણ આવું તો ક્યાંય નથી દીકું.”

આખરે પ્રતાપરાયે રજા માગતાં કહ્યું: “ત્યારે આજે તો હું જીદીશ, મા ! મારી વાત મનમાં જ રાખજો !” આમ કહીને રાયજી ઊભા થઈ ગયા.

વનમાળી તેમને ઠેઠ તેમની હવેલી લગી મૂકી આવ્યો.

વનમાળી પાછો આવ્યો ત્યારે મહામાયાએ પૂછ્યું: “રાયજીની પૌત્રી સાથે આપણા અતુલનો વિવાહ કરીશું ? તમારો શો મત છે ?”

આ શબ્દો કાને પડતાં વનમાળી આનંદનો માર્યો જાણે નાચી ઊઠ્યો અને બોલ્યો: “શું એટલા જ સારું એ અહીં લગી આવ્યા હતા ? એમ થતું હોય તો તો એના જેવું રૂકું શું ? બહુ જ સરસ !”

મહામાયા બોલી: “ઘણું સરસ, એમ ? પણ મારું મન કેમે કયું હા પાડતું નથી, ભાઈ ! કાલે એક વાર ફરીથી રાયજીને ઘેર જઈ કહી આવજો કે ‘મરજી નથી થતી’.”

“મરજી નથી થતી ?”

એ શબ્દોથી તો વનમાળીના જાણે હોશકોશ ઊડી ગયા !

મહામાયાએ જવાબ આપ્યો : “ના, મારે તો એકનો એક દીકરો છે.
અગ્નિની લાલ્લ સાથે મારે રમત નથી રમવી.”

તે રાત્રે મહામાયાને એક સ્વપ્ન આપ્યું. સ્વપ્નામાં એણે દીકું કે જાણે તેને ઘેર ફરી પાછો દુર્ગોત્સવ ધામધૂમથી ઉજવાય છે. પ્રતિમા ઢાળવાનું બીજું દેવધરના આંગણમાં આટલા દહાડા એક પાસ પડી રહ્યું હતું તેનો ઉપયોગ કરીને મૂર્તિકારે માટીમાંથી અદ્ભુત મૂર્તિ ઘડી કાઢી છે, અને ચોધરીજીના જીવતાં જેવી ધામધૂમ થતી હતી તેવી જ ધામધૂમ મચી રહી છે. હવેલીમાં જ્યાં જીઓ ત્યાં પહેલાંના જેવી જ ધમાલ, પહેલાંના જેવું જ ઐશ્વર્ય અને પહેલાંના જેવાં જ સુખસંપત્તિ ! જાણે અસલ દિવસો ફરી આવી ગયા છે !

મહામાયા રડવા લાગી. આનંદના ઊભરાથી તેની બન્ને આંખોમાંથી દડદડ આંસુની ધારા વહેવા લાગી.

સ્વપ્નની બધી જ વાત ચમત્કારી હતી. સહસ્રા એણે જોયું કે પોતે દેવધરના ગભારમાં બેઠી છે અને દુર્ગામાતા તેની સાથે વાતો કરે છે.

માતાજીએ કહ્યું : “હું ફરીથી આવી, મહામાયા !”

મહામાયા કહે : “હું એ જ માગતી હતી, મા ! પણ શું કરું ? મારી શક્તિ નહોતી.”

માતાજી કહે : “હું આશીર્વાદ દઉં છું કે તારા પુરાણા દહાડા ફરી પાછા આવશે.”

મહામાયા ફરી પાછી રડી ઊડી ને પૂછ્યું : “કેવી રીતે આવશે, મા ?”

માતાજી કહે: “તારો દીકરો અતુલ બધું જ પાછું મેળવશે.”

બાળકનું નામ સાંભળી મહામાયા કાવરીબાવરી બની ગઈ. હાથ લંબાવીને તે માતાજીનો ચરણસ્પર્શ કરવા ગઈ. એવામાં તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ. મનમાં તો ઘણું યે થયું કે ઊંઘ ઊડી ગઈ ન હોત તો સારું થાત. હજી તો ઘણીક વાતો માતાજીને પૂછી લેવી હતી; પણ તેમાંનું કંઈજ પૂછી શકાયું નહિ. જે કોયડો આજે તેની આગળ સૌથી ભારેમાં ભારે કોયડો બન્યો છે, પ્રતાપરાય જેને સારુ આજે ખુદ આવ્યા હતા તે દરખાસ્ત સ્વીકારી લેવી કે પાછી ઠેલવી, તેનો ખુલાસો હવે તેને ક્યાંથી મળશે ?

મહામાયાએ ફરીથી ઊંઘવાનાં ફાંફાં મારવા માંડ્યા, જેથી ફરીને પાછું સ્વપ્ન આવે !

પરંતુ ઊંઘ આવી: સ્વપ્ન ના આવ્યું.

બીજે દહાડે દશેરાનો તહેવાર હતો. મળસ્કે ઊડીને તેણે નાહી-ધોઈ લીધું. પછી દેવધરમાં જઈને ઊભતાં વેંત જ તેની છાતી ભરાઈ આવી, અને ખાલી સિંહાસન સામે પલાઠો વાળીને તે ‘મા ! મા !’ કરી રડવા લાગી.

ક્યાં લગી તે આમ બેસી રહી એ તો કોણ જાણે પણ પછી આંખો લૂછીને તે બહાર આવી અને બોલી: “સરકાર મહાશય ?”

હાક સાંભળી વનમાળી બહારના ઘરમાંથી લાકડી ઠોકતો ઠોકતો ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો.

મહામાયાએ પૂછ્યું: “આજે ફરી એક વાર રાયજીને ઘેર જઈ આવવાનું તેમને કહ્યું છે, તે યાદ છે ને ?”

વનમાળીએ જવાબ દીધો: “યાદ તો છે, મા ! પરંતુ આજે વિજયાદશમીનો તહેવાર—”

“તેથી શું ? જતી વખતે મને એક વાર મળતા જાણે. અતુલ ક્યાં છે ?”
દેવધરની બાજુમાં અતુલ પોતાને હાથે એક પુષ્પગીચો તૈયાર

કરતો હતો. બગીચાનાં છોડવા તેને અત્યંત પ્રિય હતા. દિવસનો મોટો ભાગ તે આ ઠેકાણે જ ગાળતો.

વનમાળીએ જવાબ આપ્યો કે “એ તો ત્યાં જ—બગીચામાંજ—”

વિજયાદશમીને દિવસે સહુએ અપરાજિતા લતાનો તોરો ધારણ કરવો જ જોઈએ. અતુલ તેના બગીચામાં તે વખતે છરી વતી અપરાજિતા લતા કાપવા ગયો હતો. એને કાને માતા અને વનમાળી વચ્ચેની વાત-ચીતનો અણસારો જતાં જ તે બોલી બહુચો: “કાં સરકાર મહાશય ! મને કંઈ કહો છો ?”

માને તે દેખાતો નહોતો.

મહામાયાએ કહ્યું: “એ તો હું બોલાવું છું, બાઈ ! આમ આવ, સાંભળ.”

અતુલ ઝટપટ માની પાસે આવીને બેઠો રહ્યો ને પૂછ્યું: “શું છે ?”

મહામાયા તેને દેવધરની અંદર લઈ જઈને બોલી: “માતાજીને એક વાર પ્રણામ કરી લે, પછી કહું છું.”

અતુલે હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “ક્યાં માતાજીને ?”

એમ કહેતાં કહેતાં જ તેણે મહામાયાને પ્રથમ પ્રણામ કરીને પછી માતાજીની ખાલી બેઠક સામે શિર ઝુકાવી કહ્યું: “બોલ, હવે શું કહે છે ?”

મહામાયા પણ હસી, ને મનમાં ગણગણી: “ધેલા છોકરાનો અપરાધ માફ કરજો, માજી !”

“હજી પણ તને કશી અક્કલ ન આવી, બાપા ! પહેલાં ત્યાં જ પ્રણામ કરવા જોઈએ.”

અતુલ બોલ્યો: “પહેલાં મેં જનેતાને પ્રણામ કર્યું, એ તો એકનું એક જ. ઠીક, હવે જે કહેવું હોય તે કહી દે !”

“અહીં હેઠો બેસ, પછી કહું.” એમ કહેતી તે પોતે પણ બેસી ગઈ, ને અતુલને ય બેસાર્યો. તે પછી કહેવા લાગી: “કાલે રાત્રે મને

એક સુંદર સ્વપ્ન આપ્યું, ભાઈ! તેમાં મેં જોયું કે આપણી આ હવેલીમાં પાછો દુર્ગોત્સવ જળવાય છે. પહેલાંના જેવી જ ધામધૂમ, ને પહેલાંના જેવો જ બધો હાઠમાઠ! ખરાબર આ જ ઠેકાણે, જ્યાં આપણે બેઠાં છીએ ત્યાં જ, માજીએ જાણે મારી સાથે વાતો પણ કરી. જો તો ખરો! આ મારા શરીરનાં રૂંવાડાં પણ આટલું કહેતાં કહેતાંમાં તો બિનાં થઈ ગયાં! માજીએ સ્વપ્નએ મને કહ્યું કે ‘હું ફરીથી આવી છું, મહામાયા! મારા તને આશીર્વાદ છે કે તારો પુરાણો વૈભવ તારે ઘેર પાછો ફરશે. અતુલને હાથે જ એ વાત બનશે.’ બોલ, તારાથી આપણો દિ ફેરવી શકાશે?”

અતુલ હોઠને ખૂણેથી સહેજ અમસ્તું હસ્યો.

મહામાયાને સમજ પડી ગઈ કે આવો પ્રશ્ન જ નિરર્થક છે. પુરાણો દહાડા પાછા ફરશે તો તે માત્ર માતાજીના અનુગ્રહથી જ. અતુલ તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ હશે.

“વારુ, એ વાત જવા દે! બીજી વાત સાંભળ! મોટા રાયજી કાલે આપણે ઘેર આવ્યા હતા. તેઓ પોતાની પૌત્રી વિમળાનું લગ્ન તારી સાથે કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. શું કહું? તું રાજી છે? કે પછી માગું પાછું ઠેલી દઉં? બોલ, શું કહે છે?”

લગ્નની વાત સાંભળીને અતુલ શરમાઈ ગયો અને બોલ્યો: “એ બધું હું ન જાણું, મા! હું તો મારે આ ચાલ્યો.”

એમ કહીને અતુલ બીંદીને બિભો થઈ ગયો.

મહામાયાએ કહ્યું: “એમાં શરમ કેવી ભાઈ? હવે તો ખાસ્સો મોટો થયો. તને ન પૂછું તો બીજા કોને પૂછું?”

એટલું કહેતાંકહેતાંમાં તો તેની બન્ને આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી.

અતુલે કહ્યું: “તમને ઠીક લાગે તેમ કરો, બા! મારે હવે—આપણા સરકાર મહાશય પૂછવા જેવા છે ને—?”

એમ કહેતો તે સાચેસાચ ચાલ્યો ગયો.

મહામાયાએ શાંત બની આંખો મીંચી લીધી ને વિચારવા લાગી કે ત્યારે આમાં પણ શું ગઈ રાતના સ્વપ્નાનો કંઈક સંબંધ હશે ખરો ?

“હવે તું જ મારો નોધારાનો આધાર છે, મા દુર્ગા ! જે થવા યોગ્ય હોય તે થાઓ !”

એમ કહીને તે લાગલી માતાની વેદીની સામે ફરી એક વાર પ્રણામ કરી બિડીને બિભી થઈ ગઈ. બહાર આવી ને જુએ છે તો ઘરડો વનમાળી હજી લગી ત્યાં જ આંગણમાં ચૂપચાપ બિભો રહ્યો છે. તેને સંબોધી મહામાયા બોલી : “તો પછી તમે આજે જ મોટા રાયજી પાસે પહોંચી જાઓ અને જણાવી આવો કે અમારી સંમતિ છે. વિમળાની સાથે અતુલને પરણાવવા રાજી છીએ.”

વનમાળીને તો એ જ ભાવતું હતું. હસીને તે બોલ્યો : “આ અબધડી જ ચાલ્યો, મા !”

અતુલની સાથે જ વિમળાના લગ્ન ઠર્યાં. પ્રતાપરાય પંડે આવીને રિવાજ મુજબ અતુલને આશીર્વાદ દઈ ગયા. વિમળાને વળતા આશીર્વાદ દેવા મહામાયાને પોતાને જવું ન પડ્યું. સુંદર સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ સજ્જીને પ્રતાપરાય પોતે જ ગાડીમાં બેસાડીને વિમળાને મહામાયા પાસે લઈ ગયા. મહામાયાએ અતુલને પડખે વિમળાને બિભી રાખીને સરખાવી બોધ, ને પછી બંનેને દેવઘરમાં લઈ જઈને દેવસાક્ષીએ આશીર્વાદ દીધા : “આજ થકી તું જ મારા ઘરની લક્ષ્મી બની છે એ યાદ રાખજે, બેટા !”

અતુલ અને વિમળાની જોડીનો મેળ બહુ સારો મળી ગયો. જેવી તંદુરસ્તી તેવો જ બાંધો !

વનમાળી રાજ થતો બોલ્યો : “અહા ! લગવાને જાણે એકબીજાં માટે જ ધડી કાઢ્યાં છે ! ચાલો, બહુ જ સારું થઈ ગયું. પરંતુ આજે જો—”

એટલું કહેતાં કહેતાં એને ડૂમો ભરાઈ આવ્યો. વસ્ત્રને છેડે આંખો લૂછી કાઢી તેણે રાયજીને પૂછ્યું : “લગ્ન ક્યારે ?”

પ્રતાપરાયે ઉત્તર આપ્યો : “ફાગણ વદ છેડે. એટલા મહિના તો જોતજોતાંમાં વહી જશે.”

પૂજા તે વર્ષે કારતક માસમાં હતી. લગ્નને હજી ત્રણચાર માસનો ગાળો હતો. એટલો વિલંબ સહેવા જેટલી સખૂરી વનમાળીમાં નહોતી. તેનો વિચાર તો તરતમાં જ પતાવી લેવાનો હતો. પણ શું કરે ? બે હાથે કપાળ ઠોકતો તે ભગવાનને વિનવવા લાગ્યો : “આ ત્રણચાર માસ મને જીવતો રાખવાની કૃપા કરજે, પ્રભો !”

આ સગપણથી સહુ કોઈ રાજ થયું. ન થયો એક કેશવ ભટ્ટાચાર્ય. એ જ્યાં ત્યાં ધૂમતો કહેવા લાગ્યો : “ઘડપણમાં રાયજીએ આ શું કર્યું ? સાઠી બુદ્ધિ નાહી જેવું નહિ તો બીજું શું ? મને તો લાગે છે કે એમાં પણ બુદ્ધાની કંઈક મતલબ હશે.”

કન્યાના બાપ અશ્વિનને પણ આ સંબંધ ન રુચ્યો.

બાપને તરત તો કંઈ કહેવા તે ન ગયો. પણ—

પ્રતાપરાયને એક દહાડો એકલા જોઈને જરા કરડાકીથી અશ્વિન બોલ્યો : “સગપણ સારું ઉકેલાયું બાપુ !”

રાયે જવાબ આપ્યો : “સારું કર્યું છે કે ખોટું તે તો પાછળથી સમજાશે. અત્યારે તારું લોહી ગરમ છે, તારી ઉમ્મર સારું નરસું સમજવાને લાયક નથી.”

તેનાથી મોઢામોઢ ઝાઝું કંઈ કહી શકાયું નહિ, પણ મનમાં ને મનમાં તે બળા ગઈયો. થોડોક વિચાર કરીને બોલ્યો : “લગ્ન આ ફાગણમાં કરવાનું રાખ્યું છે, તેને બદલે આવતે વરસે કરવાનું રાખીએ તો કેમ ?”

“શા માટે ?”

જેઝેફે કરતો અશ્વિન બોલ્યો: “વિમળાની માનું કહેવું એવું છે કે ફાગણ માસમાં એના નાના ભાઈને જનોઈ દેવાનું છે. આપણે ત્યાં એ જ માસમાં લગ્ન રખાય તો તેનાથી ત્યાં—”

રાયે અશ્વિનને વધુ ન બોલવા દેતાં કહ્યું: “એ બધી વાહિયાત વાતો છે, અશ્વિન! વહુને કહેજે કે હવે હું કોઈની વાત કાને ધરવાનો નથી. ફાગણ માસમાં હું વિમળાને પરણાવી દેવાનો જ.”

અશ્વિનની ધારણા હતી કે બાપાજી હજી ખપ્પડી ગયા છે. ઉંમર પણ થઇ ગઇ છે. એટલે હવે એકાદ વર્ષ જીવે કે ન ય જીવે. લગ્નનો પ્રસંગ કોઈ પણ રીતે આધો ઠેલી શકાય તો વખતે એ જગાએ કરવા વખત ન થે આવે!

કારતક માસ તો કોઈ પણ રીતે પૂરો થઇ ગયો. માગશરમાં પુષ્કળ ઠંડી પડવા લાગી. તે કારણે વૃદ્ધ પ્રતાપરાય એકાએક માંદગીથી પટકાઇ પડ્યા. તબિયત ખૂબ લથડી ગઇ.

વૈદ દવા કરવા આવ્યા. અશ્વિને તેમને એકાંતમાં લઇ જઇને પૂછ્યું: “કેમ જણાય છે, વૈદરાજ?”

વૈદરાજ બોલ્યા: “ઘરડું પાન છે. જરા સાવધ રહેવા જેવું છે. ક્યારે શું થાય—”

પુત્રને મોઢે વધુ કહેવાનું વૈદરાજને ઉચિત લાગ્યું નહિ.

અશ્વિનને લાગ્યું કે એના મનોરથ પાર પડી ગયા!

બાપની તબિયત આવીને આવી જ રહ્યા કરે તો તો ફાગણમાં લેવાયલા લગ્ન બંધ જ રહેવાનાં. અશ્વિનના મનોભાવ ચતુર પ્રતાપરાય કળી ગયા. લગ્ન ફાગણમાં ઠપ્પાં હતા છતાં પ્રતાપરાયે તે વિચાર ફેરવીને મરતાં પહેલાં પોતાની નજરે લગ્ન જોતા જવાની જીદ લીધી.

માંદગીની પથારીમાં રહ્યા રહ્યા જ એમણે બ્રાહ્મણને બોલાવી મંગાવ્યો અને કહ્યું: “પંચાંગ કાઢીને જુઓ તો, આ માગશરમાં જ

વહેલામાં વહેલી કંઈ તિથિએ લગ્ન કરી શકાય તેમ છે ?”

બ્રાહ્મણે ટીપણું કાઢી જોવા માંડ્યું. પ્રતાપરાય કોઈનું જ માને તેમ નહોતું તેથી જેમતેમ કરી તેણે માગશરની એક તિથિ નક્કી કરી આપી.

[૧૪]

સુદ ચૌદશનાં લગ્ન થયાં. માત્ર ચાર જ દહાડા બાકી !

મક્કમપણે પ્રતાપરાય બોલ્યા: “એ જ મિતિએ લગ્ન થવાના !”

પ્રતાપરાય બોલે તે થાય જ. પ્રતાપરાયના જીવતાં છતાં કોઈની ગુંજશ નહોતી કે તેમની વિરુદ્ધ કોઈથી કંઈ થઈ શકે.

એટલે રાયજીને ઘેર લગ્નની તૈયારીઓ તે જ દિવસથી ચાલવા લાગી.

અશ્વિનની પત્ની જાહ્નવીએ તે જ દહાડે સ્વામીને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું: “નાહકનો જીવઉકાળો કરશે નહિ. બાપાજી હવે કોઈનું જ સાંભળવાના નથી. ભલે, એ ઠેકાણે થવા દો ! છોકરો કંઈ ખોટો નથી.”

અશ્વિને પૂછ્યું: “તેં પોતે અતુલને જોયો છે ખરો ?”

જાહ્નવીએ કહ્યું: “અગાઉ ઘણા દિવસ પર એક વાર દોઠો હતો. સૌ રૂડાં વાનાં થશે, તમે બીઓ નહિ.”

સહેજ મોઢું મલકાવતાં અશ્વિને કહ્યું: “બીજું હવે શું કરવું ? જેવી પ્રભુની મરજી !”

વિમળા તે દહાડે બારણા પાસે મૂગી મૂગી જાલી હતી. એનો મોટો બાઈ સુધીર તેને જોતાં જ ખડખડ હસી પડ્યો.

વિમળાએ પૂછ્યું: “હસો છો કેમ, મોટાભાઈ ?”

સુધીરે જવાબ આપ્યો: “મોટે ઘેર તારા લગ્ન થાય છે. ચોધરીના ધરની તું વહુ થઈશ. તારે હવે શી વાતની ખોટ ? વારુ, વારુ, તારી હવેલીમાં મને પેસવા દઈશ તો ખરી ને ?”

વિમળાએ જૂમ પાડી : “જેને, મા ! મોટાભાઈ મને ખીજવે છે !”

હસતી હસતી જાહવી સુધીરને તે ઠેકાણેથી ધસડી ગઈ ને બોલી :
“એને આમ ચીડવે છે શું કરવા, બેટા ? ચાલ તું મારી સાથે !”

પ્રતાપરાયને તે દહાડે કંઈક ઠીક લાગ્યું. હવેલીના આંગણમાં જ લગ્નમંડપ ઊભો કરવાની તૈયારી ચાલી. જમીનદારને ઘેર લગ્ન એટલે માણસોનો તોટો શો ? મંડપને એક પડખે એક આરામખુરસીમાં રાયજી સૂતા છે. પગથી છાતી લગીના ભાગ પર ગરમ શાલ ઓઢેલી છે. એવી રીતે સૂતાં સૂતાં તેઓ જે હુકમ આપતા તે જ પ્રમાણે કામ ચાલતું.

અતુલને લાવવા માટે રાયજીએ પોતાની ઘોડાગાડી મોકલી આપી. રંગબેરંગી ફૂલોથી શણગારેલી ગાડીમાં બેસી અતુલ કન્યાને માંડવે આવી પહોંચ્યો. તેની સાથે વનમાળી આવ્યો હતો અને સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે રાધારમણ પણ આવી પહોંચ્યો હતો !

આજના આ આનંદપ્રસંગે, વનમાળીએ પોતાનો પુરાણો સુંદર પોષાક બહાર કાઢ્યો હતો. હીરકોરી ઘોતી, ઘૂંટણ લગી પહોંચતો રેશમી જામો, ખાંધે વેલચુટ્ટાદાર ખેસ અને હાથમાં ચાંદીની મૂઠંતી લાકડી—એવા ઠાઠમાઠથી વનમાળી આવ્યો હતો. રાધારમણનો પોશાક બિલકુલ સાદો હતો. જાણે પહેરવા ખાતર જ પહેર્યો હતો. નિમંત્રણ મોકલીને એને કોઈએ બોલાવ્યો નહોતો. છતાં પોતાની સગી બેનનો એકનો એક છોકરો પરણે ને એ ન આવે તે કેમ બને ? એટલે વિના આમંત્રણે જ એ દોડી આવ્યો હતો !

પરંતુ પ્રતાપરાયની નજરે એ પડતાં જ એમનું મુખ જરા બગડી ગયું અને થોડીક વારની ચૂપકીદી પછી કંઈક વિચાર કરીને બોલ્યા : “ત્યારે હવે લગ્નવિધિનો આરંભ થવા દો ! અશ્વિન, જા ભાઈ, વરરાજને તેડી લાવ !”

વનમાળીને બહુ આદરપૂર્વક રાયજીએ પોતાને પડખે બેસવાની ઇશારત કરી.

બેસતાં બેસતાં વનમાળીએ પૂછ્યું: “આપની તબિયત હવે—”

રાયજીએ તેને પૂરું બોલવા ન દેતાં હસતાં હસતાં જવાબ દીધો: “જીએને ભાઈ, આ લગનનું કામ પતી જાય કે આપણે ઊપડયા સમજે ! આપણે બંને સાથે જ જઈશું, નહિ ? તમારો વખત પણ ભરાઈ જ ગયો છે ને ?”

વનમાળીની આંખોમાં એકાએક આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે બોલ્યો: “હું તો માત્ર આ લગન નજરોનજર જોવા ખાતર જ જીવ્યો છું, રાયસાહેબ !”

રાયજીની પૌત્રીનાં આજે લગન ! ખુશીઆનંદનો દિવસ ! રાયજીના મનમાં આજે જે આનંદ થતો હતો, તે તેમની વાતચીતમાં શબ્દેશબ્દે ટપકી નીકળતો હતો. વનમાળીના કાન પાસે મોઢું લઈ જઈને આંખને ઇશારે આધે ઊભેલા રાધારમણને બતાવી રાયજી બોલ્યા: “આને પણ આપણી સાથે જ સ્વર્ગમાં લઈ જવાય તો સારું ખરું, નહિ વનમાળી ?”

એમ કહીને રાયજી હસી પડ્યા ને પછી પૂછ્યું: “આને કાણે બોલાવ્યો ?”

વનમાળીએ જવાબ આપ્યો: “એ વાત મને ન પૂછશો, રાયસાહેબ ! અમે તો કોઈએ એને તેડાવ્યો નથી, એ એની મેજે જ આવી પહોંચ્યો લાગે છે.”

આ પ્રમાણે અહીં રાયજીની બેઠકમાં હાસ્યવિનોદ અને વાતચીત ચાલવા લાગી, અને ત્યાં લગનમંડપમાં લગનવિધિની શરૂઆત થઈ ગઈ.

ભારે ધામધૂમથી લગનવિધિ પૂરો થઈ ગયો. બીજે દિવસે માંડવો વધાવી લેવાની ક્રિયા પણ થઈ ગઈ. કન્યાને વિદાય કરવાની વારી આવી પહોંચી.

વિમળા જાહ્નવીની એકની એક પુત્રી હતી. એ લાડકી વિમળાને આજે આંખો આગળથી દૂર કરી દેવી પડશે એ વિચારથી જાહ્નવીની આંખો આજે આંખો દહાડો રહી રહીને છલકાઈ જતી હતી.

સાંજે ઝાંપા પર ગાડી આવીને ઊભી રહી. વિમળાને કીમતી વસ્ત્રા-ભૂષણથી શણગારી જાહ્નવી રડી પડી. વિમળા પણ રડી પડી.

અશ્વિન બોલ્યો: “ચાલો બેટા, બાપાજીને પ્રણામ કરી લખને ગાડીમાં બેસી જાઓ ! રડાય ના. છિ: !”

પ્રતાપરાયણએ વરકન્યાને આશીર્વાદ આપી આંખો મીચીને ભગવાનનું સ્મરણ કરી મનમાં ને મનમાં કહેવા માંડ્યું: “ભગવાન ! મને જે સારું લાગ્યું તે કરી નાંખ્યું છે. હવે તો બધી બાજુ તારે હાથ છે. આમને તારા હાથમાં સોંપીને હું તો હવે વિદાય થઈ જઈશ.”

દાયજનો બધો સરંજામ ચાકરમાણસો સાથે અગાઉથી વિદાય કરી દેવામાં આવ્યો હતો. એટલે હવે તો વરકન્યા જ વિદાય થવાનાં બાકી હતાં. અતુલે સાસુસસરાને પ્રણામ કરીને ગાડીમાં બેઠક લીધી. તેની પાછળ વિમળા પણ તેની જોડે બેસી ગઈ. ગાડી ચાલવા લાગી.

જાહ્નવીની આંખોમાંથી શ્રાવણભાદરવો દહડવા માંડ્યો. દોડીને તે ઘરમાં ચાલી ગઈ અને ખૂણામાં ભરાઈ મોટેથી રડી પડી.

અશ્વિને તેને શાંત પાડતાં કહ્યું: “રડ ના ! છોકરીને હું એ ઘેર રહેવા દેવાનો નથી.”

રડતી જાહ્નવીએ મોઢું ઊંચું કરી પૂછ્યું: “એટલે ?”

“એટલે એ જ કે દીકરીજમાઈ બંને આપણે ઘેર જ રહેશે.”

“જમાઈ એમ કરવા ખુશી ન હોય તો ?”

“ખુશી નહિ હોય તો તેમ થવું પડશે. એની પાસે છે શું ?”

જાહ્નવીએ વિનંતિ કરી: “એમ કરી ઝગડો ઊભો ન કરશો.”

“લે, આ પણ જાણે તારી આગળ ઝગડાની વાત થઈ?”
એમ બોલી હસતો હસતો અશ્વિન બહાર જતો-રહ્યો.

પ્રતાપરાય મોઢેથી જે બોલ્યા છે તે છેવટ લગી સાંગોપાંગ પાર
ગતરી જશે એવું કાંઈ જ ધારતું નહોતું.

સાસરે ગયે વિમળાને પાંચ દિવસ થયા.

સુધીર રોજ રોજ ચોધરીજીની હવેલીએ જઈ વિમળાની ખબર
કાઢી આવતો.

જાહવી તેને પૂછતી: “વિમળાને ત્યાં ગોઠે છે ખરું કે?”

હસીને સુધીર જવાબ આપતો : “અરે, ખરેખરું ગોઠી ગયું છે ને!
વિમળાની સાસુ તો એને ચોવીસે કલાક પોતાની સોડમાં ઘાલી લાડ
લાડાવે છે! તારી વિમળ તો, બા, મારી સાથે છૂટથી વાત પણ
કરતી નથી.”

પણ સુધીરની વાતમાં જાહવીને વિશ્વાસ ન પડતો. તેથી રોજ
પોતાની દાસીને મોકલી જાહવી ખબર કઢાવતી.

દાસી પણ આવીને કહેતી કે “ખૂબ મઝામાં છે, મા ! હોય જ ને?
રાયજીના ઘરની છોકરી ચોધરીને ઘેર ગઈ એ શું એ લોકનું આજીવન
નસીય ગણાય !”

થોડી વાર થોભી જઈને ફરી દાસી બોલી: “ચોધરાણીજીને મેં
પૂછ્યું—‘તમારી વહુ હવે એને પિયરે ક્યારે જશે?’ તે પર એમણે પહેલાં
તો મનમાં વિચાર કરી જોયો ને પછી હસતાં હસતાં જવાબ દીધો કે
હવે હું એને પિયર નહિ મોકલું. મારે છોકરી નહોતી તે મને મળી
ગઈ. રાયજીએ મારા પર કેવો ભારે ઉપકાર કર્યો છે તે હું શી રીતે
કહી બતાવું?”

આવી વાતો સાંભળીને માના મનમાં આનંદ ઊપજે જ. જાહવી

બેલી: “એના જેવું રૂકું શું? ધણી અને સાસુજીની માનીતી થઈને છોકરી કાયમ સાસરે જ રહેતી હોય, તો બલે ને રહેતી! હું એક પણ દિવસ મારે ઘેર રાખવા ઇચ્છતી નથી.”

દાસીએ ઉમેયું: “વેવણે વળી એમ કહ્યું કે ‘દુર્ગાજીએ એક વાર આવવું પડશે તે આવશે. તે પછી દીકરા-વહુને હું સળેડે પાછાં તેડી લાવીશ. તે પછી મોકલીશ નહિ.’”

એ દિવસ બાદ દુર્ગાજીની આવતી હતી. તે દિવસે વિમળાને આવવાનું હતું. પરંતુ તેને આવવું પડ્યું તે પહેલાં જ.

સાતમને દહાડે સુધીર ગાડી લઈને ચોધરીજીને ઘેર ગયો, ને બેઠો: “દાદાજીની તબિયત ખૂબ બગડી ગઈ છે. બચે એમ લાગતું નથી. બેચેની વધતી જાય છે. વિમળાને તેડી જવા હું ગાડી લઈને આવ્યો છું.”

મહામાયાએ તરત જ વિમળાને તૈયાર કરી દીધી. પછી અતુલને કહ્યું: “તું પણ જા, બાઈ!” વનમાળીને પણ કહ્યું કે “તમે પણ જાઓ, વનમાળી!”

[૧૫]

પ્રતાપરાયને બેચેની વધતી હતી એ સાચું, પરંતુ એટલા પહેલાં એ કંઈ મરે એમ નહોતું. દુર્ગાજીની તો દિવસ આવ્યો. અજીમીક્રિયા નજરો-નજર નિરખી. રાત્રે પૌત્રી અને જમાઈ સાથે હસીખુશીની વાતો કરી. તે પછી બીજો દિવસે પણ પોતે સૂતા રહી એક પડખે અતુલ અને બીજો પડખે વિમળાને બેસાડી કંઈ કંઈ આનંદની વાતો કરી અને કેટલુંય હસ્યા. આ બધું જોઈને જોનારાંને તો એમ જ લાગ્યું કે આ વર્ષ તો એ ખેંચી જ કાઢવાના. પરંતુ દશમને દિવસે એકાએક એમની વાચા બંધ થઈ ગઈ. આંખો બાવરી બની ગઈ. દાકતર આવ્યો, વૈદ આવ્યો, બ્રાહ્મણ આવ્યો, વૈતરણી પ્રાયશ્ચિત (ગોદાન)નો વિધિ પણ થઈ ગયો. તે પછી છેક મળસકે વહુ-દીકરાને, પૌત્રી-જમાઈને સ્થિર દષ્ટિએ અને પ્રફુલ્લ વદને નિરખતાં નિરખતાં રાચજીતું પ્રાણપંખેરું એકાએક ઊડી ગયું!

પુરન્દરપુરમાં એકાએક વળી પાછો ઉલ્કાપાત મચી રહ્યો.

લખનો ઉત્સવ પૂરો થયો ન થયો એટલામાં જ રાયજીને ઘેર મરણક્રિયા ઉજવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. અશ્વિને બાપની ઉત્તરક્રિયા બહુ ઠાઠથી ઉજવી. છૂટે હાથે ખર્ચ કરીને તેણે પિતાની ઉત્તરક્રિયા ઉઘળી.

બળમે મોટા સમારંભો પછી પુરન્દરપુરમાં ફરી પાછી પૂર્વવત શાંતિ સ્થપાઈ ગઈ. હવે વિમળાને સાસરવાસ જવાની વાતો થવા લાગી.

મહામાયાએ અતુલને બોલાવીને કહ્યું: “તારી સાસુ પાસે જઈને કહી આવ કે પરમ દહાડે સારું મુહૂર્ત છે.”

અતુલે જવાબ દીધો: “મારાથી એ નહિ બને. મને તો શરમ આવે.”

અતુલ આમ છૂટી પડ્યો. એટલે મહામાયાએ આખરે વનમાળીને પકડ્યો ને કહ્યું: “તમે જ જઈ આવો ત્યારે એક વાર વેવાણુને ઘેર, અને કહો કે મને હવે વહુ વગર ઘરમાં ગોઠતું નથી.”

વનમાળી બનીદનીને વિમળાને આણે ગયો.

એ વાત રાયના ઘરમાં તરત જ પહોંચી ગઈ.

વનમાળી વિમળાનું આણું કરવા આવ્યો છે, એ સાંભળતાં જ અશ્વિન એકદમ ઊભો થઈ ગયો ને બોલ્યો: “આજે તો હું જ એને જવાબ દઉં છું.”

એમ કહીને તે ઝડપભેર બહાર ધસી આવ્યો ને દાદરા ગિતરી નીચે જવા લાગ્યો.

જાલવી તેની પાછળ દોડી આવી ને કહેવા લાગી: “અરે! જરા સાંભળતા તો જાઓ!”

“ના, ના, હું કશું સાંભળવા માંગતો નથી.”

ઠેઠ દાદરા નીચે જાલવીએ અશ્વિનને પકડી પાડ્યો ને આજીજી કરી: “તમારે પગે પડું છું. તમે આમ એકની એક છોડીને ભવ બાળો. નહિ—સારું પરિણામ નહિ આવે.”

અશ્વિને તેને ધૂતકારી કાઢતાં કહ્યું: “છદ્દ! તું યૈરું માણસ શું સમજે? જા, જતી રહે તું તારે!”

એમ કહીને તેને હડસેલો મારી દૂર કાઢી. પછી પોતે બહારના ખંડમાં ગયો.

પરંતુ જાન્યેની અટકી નહિ. લાજશરમને નેવે મૂકી તે પણ બહારના ખંડમાં જઈ પહોંચી.

અશ્વિનને આવતો જોઈ વનમાળી બિડીને બિભો થઈ ગયો.

અશ્વિન બોલ્યો: “સાંભળો—”

એ જ વખતે જાન્યેની પણ ત્યાં આવી પહોંચી! આવી રીતે વનમાળીની સામે અગાઉ તે કદી બહાર આવેલી નહિ. પણ આજે તે વગર સંકોચે વનમાળીની સામે બિભી રહીને હાંફતી હાંફતી કહેવા લાગી: “વેવાણુને આપ કહેજો કે.....કે અમારી આ એકની એક છોકરી છે, થોડાક દહાડા હજી વધારે રહેવા દો. તે પછી તેઓ કહેશે સારે—ક્યાં આઘી છે? અહીં ગામમાં ને ગામમાં જ—”

આમ અચકાઈ અચકાઈને એ વાત કરવા લાગી. પૂરું બોલી પણ નથી શકતી. એ જોઈ વનમાળીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “આપની ઇચ્છા એવી છે કે થોડા દિવસ બાદ લઈ જવાય તો સારું, એમજ ને? ભલે, એવું કહીશ હું જઈને.”

જાન્યેનીને શ્વાસ હવે હેઠો બેઠો. તે બોલી: “હા, એમ જ સમજાવજો વેવાણુને!”

વનમાળી ફોગટનો ફેરો ખાઈ પાછો આવ્યો. એટલે મહામાયાએ તેને રહી રહીને—એ એકની એક વાત બિલટાવીબિલટાવીને કંઈ કેટલી ચેવાર પૂછી નાખી.

“સારે શું એમ કહ્યું વનમાળી, કે છોકરીને નહિ મોકલું?”

જવાબમાં ડોકું હલાવી વનમાળીએ કહ્યું: “ના.”

મહામાયા બોલી: “છોકરી કંઈ એવી નાની નથી! નાની હોય તો ઠીક છે. માથાપ કહી ચે શકે કે ‘હજી અમારી છોકરી નાની છે એટલે થોડા દહાડા અમારે ત્યાં રહેવા દો’ પણ આ તો ગામમાં ને ગામમાં જ સાસરું છે. મળવાનું બહુ મન થાત સારે વળી મોકલી આપત!”

વનમાળીએ કહ્યું: “એ હું શું જાણું, મા? મને જેમ કહ્યું હતું તેમ મેં તો મારે આપને જણાવી દીધું.”

“હે! કેણે કહ્યું આમ? અતુલની સાસુ શું તમારી સામે આવીને બિભી રહી? પોતાને મોઢે જ આમ કહ્યું? અતુલનો સસરો ક્યાં હતો?”

વનમાળીએ જણાવ્યું: “એ તો હું આપને કહી જ ગયો કે અતુલના સસરા પહેલા મારી કને આવી પહોંચ્યા, અને એ સંબંધમાં જ કંઈ બોલવા ગયા. પણ એ જ વખતે વેવાણુ પણ ત્યાં ધસી આવી. આવતાં ખરાબર વેવાઈની વાતને દાખી દઈ તે પોતે જ બોલવા મંડી ગઈ. એણે શું કહ્યું તે તો મેં આપને જણાવી જ દીધું છે.”

અવાહ બીને મહામાયા કંઈક વિચારમાં પડી ગઈ. થોડી વાર પછી તે બોલી: “ત્યારે આ બાબતમાં એ ધણીધણિયાણી વચ્ચે કંઈ ભાંજગડ ચાલે છે, એમ જ ને? વેવાઈ જાણે મોકલવા માગતા લાગે છે, અને વેવાણુ દીકરીને થોડા દહાડા પોતાની પાસે રાખવા ઇચ્છે છે, એમ જ સમજવાનું ને?”

વનમાળીએ કહ્યું: “જીહ! મારા મન પર તો એથી બિલટી જ છાપ પડી છે. અતુલના સસરાને તો એના બચપણથી જ હું ઓળખું છું. એ માણસ કંઈ એવો સીધોસરળ નથી; ત્યારે અતુલની સાસુ મને તો બહુ જ સારી લાગી, હોં મા!”

એકંદર આ બનાવ મહામાયાને બહુ ખરાબ ભાર્યો. વિમળાની માયા એને બહુ જ લાગી ગઈ હતી. એને લાગ્યું કે વહુ તો ખિચારી આવવાને તલપાપડ થઈ રહી હશે, પણ એનાં માથાપની જ આ ખોટી હઠ હશે. એ વિચારની સાથે એને ઇચ્છા થઈ આવી કે એ જાતે જઈને વહુને

સમજવીને પોતાની સાથે લઇ આવે. પણ એમાં કંઈ એને સાર ન દેખાયો.

મહામાયાએ વનમાળીને પૂછ્યું : “ તમે ફરી એક આંટો દઇ આવશો ? ”

વનમાળીએ કહ્યું : “ શા માટે નહિ ? કહેશો તેટલી વાર જઈ આવશો. ”

મહામાયાએ ફરી પૂછ્યું : “ વેવાણુને ચિટ્ટી લખું ? ”

વનમાળીએ કંઈક વિચાર કરી જવાબ આપ્યો : “ ના, મા ! ચિટ્ટી-ચિટ્ટી કંઈ લખવી નથી. હું જાતે જઈને સારી પેઠે સમજાવીશ. કાલે જ જઈશ. નહિ તો પછી પોષ મહિનો બેસી જ જશે એટલે વાંધો કાઢશે. ”

મહામાયાએ સંમતિ આપી : “ હા, કાલે જ જઈ આવો. ”

એકલું જવાનું જ ન કહ્યું, પણ કોની સાથે કેવી વાત કરવી તે પણ મહામાયાએ સમજાવી દીધું.

ખીજે દિવસે વનમાળી ગયો, પણ ફેરો ફળ્યો નહિ. ખીજે દહાડે પણ એનો એ જ જવાબ લઇને વનમાળી પાછો ફર્યો. આ વેળા પણ જાહવીએ જ તેની સાથે વાતચીત કરી હતી. અશ્વિનને જરા ય બોલવા દીધો નહોતો.

જાડો જાડો નિસાસો છોડીને મહામાયા બોલી : “ રહે ત્યારે, પોષ મહિનો ખાપને ઘેર જ બસે રહે. પણ માહ મહિનો બેસતાં જ વહુને ઘેર તેડી લાવવાની, હાં ! ”

અતુલ ગાળે ગાળે સાસરે રહી આવતો. જે દિવસે એ જાપ ને જમે તે દિવસે સાંસુ એને રાત્રે પાછો ફરવા દેતી જ નહિ. તે પોતે જમાઈની આગળ બેસીને ખતથી જમાડતી અને કહેતી : “ માજીને આપ કહેજો કે અમારા ઉપર શુંસો ન સાવે. અમારે જેમ આ એકની એક છોકરી છે તેમ

એમને પણ આ એકની એક વહુ છે. દુઃખ તો એમને પડતું હશે એ હું સમજી શકું છું. પણ આ પોષ માસમાં તો ન મોકલાય. એટલે પોષ જિતરતાં મોકલી આપીશું.”

પોષ ઉતર્યો અને માહ બેઠો.

હવે શું કહેવું તેની ગમ જાણવીને ન પડી. સ્વામીની સાથે રોજ તે ઝગડવા લાગી.

“હવે હું કોઈનું જ સાંભળવાની નથી. છોકરીને સીધી રીતે તમે નહિ મોકલો તો હું જાનીમાની એને મોકલી આપીશ.”

અશ્વિનને મોઢે તો ખસ એકની એક જ વાત હતી: “ચોધરીને ઘેર મારી દીકરીને હું કદી વળાવવાનો નથી. રાયની છોકરી ચોધરીને ઘેર જઈને વૈતરું કૂટે એ તારાથી સહ્યું જતું હોય તો કોણ જાણે, મારાથી એ ન સહેવાય.”

જાણવી કહે: “વાહ, એ ખરું ! તેથી શું પરણાવેલી દીકરીએ સાસરે જ ન જવું ?”

અશ્વિને કહ્યું: “જમાઈ આપણે અહીં આવળ કરે છે એ ખસ નથી ?”

“વાહ રે ! બહુ સારી વાત બોલ્યા ! આપણે જેમ આ એકની એક દીકરી છે, તેમ વેવાણને પણ એકનો એક દીકરો છે. વહુને ઘેર તેડીને ઘર મંડાવવાની ઇચ્છા તો એ રાખે જ ને ? જે દહાડે એમને ખબર પડી જશે કે છોકરીને તમે મોકલવા માગતા જ નથી, તે દહાડાથી તે પોતાના છોકરાને અહીં આવતો અટકાવી નહિ દે કે ? છોકરીના બાપને આવી શિરજેરી જાજે ખરી ?”

અશ્વિન બોલ્યો: “જાજે, સારી પેઠે જાજે. તું ચૂપ કર હવે. એ લોકોની અવસ્થા અત્યારે બહુ મિજાજ કરવા જેવી નથી રહી. અત્યારે તો આપણે જેમનું કહીશું તેમનું કરશે. તેમ કર્યા વગર તેમનો છૂટકો જ નથી. અતુલને આપણે ધરજમાઈ તરીકે રાખીશું.”

જાહ્નવીએ દલીલ કરી: “કેવી રીતે રાખશો ? એ પોતે ધરજમાઈ તરીકે રહેવાનું પસંદ ન કરે તો ? ના રે ના ! તમારી વાત મને કંઈ સારી લાગતી નથી. તમારી જીદ પૂરી કરવા જતાં છોકરીનો ભવ બગાડી નાખવા જેવું ન થાય તે જોજો ! પોષ માસમાં નહિ મોકલી શકાય એમ કહી રાખ્યું છે. પણ હવે માહ મહિનામાં તેડવા આવશે, ત્યારે શું કહીશું ?”

અશ્વિને જવાબ આપ્યો: “તારાથી નહિ કહેવાય તો હું કહી નાખીશ.”

“ના, તમારે તો તેમ કરવાનું જ નથી. તમે તેમ કરવા જશો તો મને મુએલી જ જોશે. હું જીભ કરડી મરી જઈશ. જે કહેવું હશે તે હું મારે કહીશ. તમે તો ભલા થઈ ચૂપ જ રહેજો !”

અશ્વિન બોલતો બંધ થઈ ગયો.

[૧૬]

માહ મહિનાને પહેલે જ દિવસે આશાબરી મહામાયાએ વનમાળીને ફરીથી મોકલી આપ્યો.

વનમાળી આવ્યાની ખબર મળતાં જાહ્નવીએ કહ્યું: “એમને માનભેર ધરમાં લઈ આવો.”

ધરની અંદર જઈ વનમાળી બોલ્યો: “આ વેળા વળી ફેરો ના પાડશો, મા ! એમ થશે તો અમારાં માજી ગુસ્સે ભરાશે.”

જાહ્નવીએ કહ્યું: “વેવાણુ છેક ગાંડાં બની ગયાં લાગે છે ! અમારો ધરનો નિયમ છે કે લગ્ન પછી છોકરીને એક વર્ષ લગી સાસરે ન મોકલવી. એ નિયમ મુજબ એક વર્ષ લગી અમે અમારી દીકરીને નહિ મોકલીએ.”

વનમાળીએ વિચાર્યું કે હવે તો જે તે વાત સ્પષ્ટ કરી નાખવી જોઈએ. તેથી હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો: “એક વર્ષ લગી નહિ મોકલો, તો તો અમારાં માજી ગાંડાં જ બની જશે. માજીએ આ વેળા ભારપૂર્વક પૂછાવ્યું છે કે હવે ક્યારે મોકલો છો ?”

જાલ્લવી મહાસંકટમાં આવી પડી. છતાં મનમાં જેમતેમ જવાબ ગોઠવી કાઢી તે બોલી: “અમારા ધરવાળા કેવા માણસ છે એ તો આપ સારી રીતે જાણો છો, સરકાર મહાશય ! લગન વખતે એક બેડી બ્રેસલેટની આપવાનું સસરાજીએ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે હજી સુધી બની શક્યું નથી અને એટલા માટે જ અમે આમ લંબાવ્યા કરીએ છીએ. છોકરી સાસરે જતી રહે તો પછી એમાંનું કંઈ જ ન બને. આ મુદ્દો અમારાં વેવાણુને તમે સારી પેઠે સમજાવી દેજો, શું સમજ્યા?”

વનમાળીએ જવાબ આપ્યો: “પણ અમારાં માજી તે કેમ સમજશે? કહેશે કે અમારે એ દાગીનો નથી જોઈતો.”

જાલ્લવીએ પોતાની જીદ પકડી રાખી, અને બોલી: “એ તો જાણે ઉતાવળાં થયાં છે. ઉતાવળાં થવાનું કારણ છે. તો પણ તમે જરા સમજાવી દેજો ને, કે આ શોક બિચારા બ્રેસલેટ એમની પાસે મંગાવી લઈને છોકરીને અમે ખચીત મોકલી આપીશું.”

આમ ગમે તેમ સમજાવી દઈને આ વેળા પણ જાલ્લવીએ વનમાળીને પાછો કાઢ્યો.

વનમાળી પાસેથી હકીકત સાંભળી લઈને મહામાયા બોલી: “આ બધો વહેવાર મને સારો લાગતો નથી, વનમાળી ! એ ઠેકાણે સગપણ બાંધતાં મારું મન ખંચાતું હતું તે આ જ કારણે. એમની દાનત સાફ નથી જણાતી.”

વનમાળીએ કહ્યું: “પણ અતુલની સાસુની વાતચીત પરથી તો મને એવું નથી લાગ્યું, મા ! બિલકુલ એવું લાગ્યું કે દાગીનાનું કારણ સાચું છે.”

પરંતુ મહામાયાને એ વાતમાં વિશ્વાસ બેઠો નહિ. તે બોલી: “તમે તો ગાંડા છો વનમાળી ! છોકરી અહીં આવી ગયા પછી દાગીનો મોકલવો હોય તો પાછળથી ન મોકલી અપાય કે? એ તો અમસ્તાં બહાનાં ! આપણે ગરીબ થઈ ગયાં છીએ એ કારણે તેઓ પોતાની દીકરીને આપણે ત્યાં

મોકલવા નથી માગતાં. ખરી વાત મને તો આ જ લાગે છે. હવે તો હું જ પડે જમ આયું.”

વનમાળાએ વાંધો લીધો : “ના રે, ના મા, આપને તો રાયને ઘેર હું કબૂ નહિ જવા દઉં. આપ શા સારુ જાઓ ? આપણે છોકરો પરણાવ્યો છે, છોકરી નહિ. ગરજ હશે તો આવશે એ લોકો આપણે ઘેર.”

મહામાયા બોલી : “ત્યારે એમ કરીએ. અતુલને જ એક વાર આખરની વાત કરી લેવા મોકલીએ.”

વનમાળાએ સંમતિ દર્શાવતાં કહ્યું : “એ વાત સરસ કરી ! અતુલ જમને સંભળાવી દે કે અમારે દાગીનો નથી જોઈતો.”

હવે અતુલને માથે ભાર આવી પડ્યો.

અતુલે સાસુ પાસે જમને કહેવાનું ઇચ્છ્યું. પરંતુ અતુલ ખૂબ જ શરમાળ હતો. મહામાયા એને પૂછતી : “કેમ રે અતુલ ! વાત કરી કે તારી સાસુને ?”

અતુલ તરફથી જવાબ મળતો : “ના બા, મને કહેતાં શરમ આવે છે. મારાથી હજી કહી શકાયું નથી.”

આમ ને આમ માહ મહિનો પણ પૂરો થવા આવ્યો.

મહામાયા હવે ખરેખરી ઊંઘાળી બિટી. તેણે બળાપો કાઢ્યો : “ત્યારે હવે તો હું મારે કાશી ચાલી જમશ, ભાઈ ! છોકરાને પરણાવ્યો ખરો, પણ હવે વહુને ઘેર લાવીને ઘરસંસાર જો ન મંડાવી અપાતો હોય, તો પછી મારે અહીં પડી રહીને—”

અતુલે તેને પૂરું બોલવા દીધી નહિ. તેણે કહી દીધું : “આજે હું જરૂર કહી દઈશ.”

મહામાયાએ તેને પાણી ચઢાવ્યું : “હાં, ખરાખર કહેજો. સાથે સાથે એમ પણ કહી દેજો કે મોકલવી હોય તો મોકલો, નહિ તો જો તે વિચાર ચોક્કસ જણાવી દો !”

લાજશરમ અળગી કરી દધને તે દહાડે તો અતુલને સાસુ આગળ વાત કરવી જ પડી.

જાહ્નવીએ સાંભળાવ્યું : “તમારા સસરા આગળ વાત કરી જુઓ, એક વાર.”

બાપ રે ! સસરા સાથે અતુલ આજ લગી એકે વાર બોલ્યો નથી. તેમાં વળી વહુને મોકલી આપવાની વાત કરવાનું તો અને જ શી રીતે ? એટલે માથું ધુણાવીને એણે સાસુને જણાવી દીધું : “ના મા, તમે જ પૂછી લેજો !”

ભારે દુઃખ છતાં જાહ્નવી સહેજ હસી. કહેવામાં એણે આજ લગી શી કસર રાખી છે ? પણ એનું કશુંય પરિણામ ક્યાં આવ્યું છે ? એના બધા જ પ્રયત્નો પથ્થર પર પાણી ઠર્યા છે.

એટલે જ એ માનતી હતી કે હવે જમાઈ પોતે મોઢામોઢ કહે ને કંઈ માને તો માને. અને તેથી જ એણે અતુલને તેમ કરવાને સૂચવ્યું હતું.

બરાબર આ જ વખતે અશ્વિન ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

સાસુ-જમાઈને વાતો કરતાં જોઈ તે ચાલી જવા લાગ્યો. તે જોઈ જાહ્નવી બોલી : “જરા સાંભળો તો !”

અશ્વિન પાછો ફરીને ઊભો રહ્યો.

જાહ્નવીએ કહ્યું : “અતુલપ્રસાદ શું કહે છે તે સાંભળો ! વિમળાને લઈ જવાની બાબતમાં કહેવા એમની માએ એમને મોકલ્યા છે !”

આટલું કહીને એણે સ્વામીને આંખની ધશારતથી સમજાવી દીધું : “તમારી હમેશની ઢાંખે જવાબ ન આપશો.”

અશ્વિને જવાબ આપ્યો : “હા, હમણું શી રીતે અને ? આ વર્ષે આપણ ગુજરી ગયા છે એટલે આ વર્ષે તો ન મોકલી શકાય. આ ફાગણ ને ચૈત્ર બે જ માસ હવે રાહ જોવી પડશે. વૈશાખમાં બલે તેડી જાએ !”

એટલું કહીને તે બહાર જવા લાગ્યો. બારણું સુધી જઈને વળી પાછો ફર્યો અને બોલ્યો: “અને હાં, સાંભળો! આ બે માસ તમારે ચોવીસે કલાક અમારે ઘેર રહેવું પડશે—ધરના છોકરાની પેઠે. તમારી મિલકતને ફરી કેવી રીતે મેળવી શકાય તેની તરફીય હું તમને શિખવાડી દમ્મશ, સમજ્યા ને? તમારી માને આ બાબત સમજાવી આવે!”

સસરાની વાત અતુલે ઘેર જઈને મા તેમજ વનમાળીને કહી સંભળાવી.

મહામાયા તે પર હસી ને બોલી: “સમજી. આપણી સાથે એ લોકોને લાંબા વખતથી અંટસ ચાલ્યો આવે છે. એટલે દીકરીજમાઇ વચ્ચે પરસ્પર મેળ આવે તેમ છે કે નહિ તે જાણી લેવા સારુ જમાઈને બે માસ પોતાને ઘેર રાખવાની ઇચ્છા રાખતાં લાગે છે. પહેલાં ખાતરી કરી જોશે અને પછી મોકલશે. બલે, એમ થવા દો! આપણી એકલાંની ઉતાવળ શી કામમાં આવવાની છે? કેમ, ખરું કે નહિ વનમાળી?”

વનમાળી બોલ્યો: “હું શું કહું, મા? આપને યોગ્ય લાગે તેમ થવા દો!”

આખરે અતુલે સાસરે જઈ બે માસ રહેવાનું નક્કી થયું. મહામાયાએ પરાણે પોતાના મનને સમજાવ્યું કે બલે, બે માસ અતુલ સાસરે રહીને વહુને ચાહે છે તેની ખાતરી કરી આપે.

વિમળાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. લગન પછી પહેલી જ વાર જાણે તેનું સૌંદર્ય એર ખીલી ઊઠ્યું.

તે દિવસે અતુલનો મેળાપ થતાં જ તે હી કરી હસવા મંડી ગઈ. અતુલે આટલું બધું હસવાનું કારણ પૂછ્યું.

જવાબમાં વિમળાએ જણાવ્યું: “કેમ ના હસું? કેટલીય વાર કહ્યું હતું કે દિવસે પણ રહો. પણ માનતા જ નહોતા ને? હવે? આપુએ કહ્યું નહિ ત્યાં લગી—”

તેનું બોલવું પૂરું થાય તે પહેલાં અતુલે પ્રશ્ન કર્યો: “હું અહીં રહું એ તને ગમશે ખરું કે?”

વિમળાએ આંખમોંના વિચિત્ર ચાળા કરી કહ્યું: “ના, નહિ ગમે !”

એમ કહેલી જરા થંભી ગઇ, પછી અતુલની છેક પાસે આવીને તેના હાથ પર પોતાને હાથ રાખી બોલી: “આપુ મને આપને ઘેર મોકલવાની ના પાડતા હતા ત્યારે મારા મનમાં શુંનું શું થઇ જતું તે તમે શું જાણો? રાતદહાડો ભગવાનને પોકારતી હું પ્રાર્થના કર્યાં કરતી: ‘કાં તો હું સાસરે જઈ શકું એમ કરો કે કાં તો એ અહીં રહી પડે એવી દયા કરો !’ ”

અતુલે હસીને પૂછ્યું: “ત્યારે તો તું મને ચાહે છે, નહિ વારુ?”

વિમળાએ પણ હસતાં હસતાં જવાબ દીધો: “હું શાને ચાહું? ચાહવાનું કંઈ રસ્તામાં પડ્યું છે?”

એમ કહીને તે ચાલી જવા લાગી. એટલે અતુલે તેનો પાલવ પકડી લીધો.

તે પછી તો ખંતે વચ્ચે કંઈ કંઈ વાતો ચાલી.

રાય અને ચોધરીના ઝગડાની વાત, કોર્ટકચેરીનાં લફરાંની વાત, એક પક્ષવાળાની ચર્ચા અને બોલાબોલી, વેરઝેર અને અંતે પોતાના મિલનની વાત!

વિમળાએ ખાતરી આપી: “આવું તો મેં કોઇને જ અત્યાર લગી ચાહ્યું નથી.”

અતુલે પૂછ્યું: “રોમિયો-જુલિયટના જેવું ત્યારે તો! રોમિયો-જુલિયટની વાત તું જાણે છે?”

વિમળાએ કહ્યું: “ના.”

એટલે અતુલે તેને એ આખી વાત કહી સંભળાવી.

વાત સાંભળી રહ્યા પછી વિમળા બોલી: “ના રે આપ! એવું આપણી

બાબતમાં ન બને ! ચાલો, હવે બસ કરો !”

નવદંપતીના આવા આનંદપ્રમોદ આગળ બેત્રણ માસનો શો હિસાબ ? જોતજોતામાં ફાગણ ને ચૈત્ર પસાર થઇ ગયા.

વૈશાખ આવી પહોંચ્યો.

એટલે અતુલે પૂછ્યું : “હવે તો તું આપણે ઘેર આવીશ ખરી ને ?”

વિમળાએ હસીને જવાબ દીધો : “હા, આવીશ. પણ પરોણાની જેમ મારું સન્માન કરવું પડશે.”

કેવી રીતે સન્માન કરવું પડશે તેનું વર્ણન કરતાં તે હસીહસીને વાજ આવી ગઇ. અતુલ પણ હસવા લાગ્યો.

પરંતુ ભાવિની વાત કોણ જાણતું હતું, કે તેમનો અત્યારનો આ ખિલખિલાટ સમૂળો બંધ થઇ જશે ?

અશ્વિને તે રાત્રે અતુલને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું : “જુઓ, અતુલ ! તમારી જમીનજગીર અને ધનદોલત બહુ ચે હતાં એની તો તમને ખબર હશે જ. પરંતુ એ બધી કેવી રીતે ક્યાં ચાલી ગઇ, તેની કંઇ ખબર રાખો છો ?”

અતુલે જવાબ આપ્યો : “ખબર તો છે, પણ શું કરવું, કહો ?”

“કરવું હોય તો કરવા જેવું તો ઘણું ચે છે. દાખલા તરીકે તમારા એ ગુણિયલ મામા રાધારમણે, ધુલચંદ મારવાડીની સાથે મળી જઇને આઘભાગે સમજી લીધું, તેનું શું ? એ કુલચંદની પાસેથી તમારા બાપે કરજ લીધું હતું તેની ના નહિ, પરંતુ તે કેટલું ? એ લાખ રૂપિયા તો કદી જ નહિ !”

અતુલે પૂછ્યું : “તો પછી આપ શું કરવા માંગો છો ? આપાના હસ્તાક્ષરનું ખાતું એ શું બનાવટ હતી ?”

અશ્વિને કહ્યું: “બધી બનાવટ નહિ હોય, પણ તેમાંનું મોટા ભાગનું તો બનાવટી જ. હું સાબિત કરી આપી શકું તેમ છું, અને એ બેટાને જેલ ભેગો પણ કરાવી શકું તેમ છું. તમારા લોકની શી ઈચ્છા છે તે તમારી માને એક વાર પૂછી લઈને મને જણાવો.”

પરંતુ માની ઈચ્છા તો અતુલ સારી પેઠે જાણતો હતો. એટલે કહી દીધું: “માની ઈચ્છા તો નથી જ.”

અશ્વિને મોટે ઘાંટે પૂછ્યું: “એનો અર્થ ? ગયેલો વૈભવ તમે લોકો પાછો મેળવવા નથી માગતા, એમજ ને ?”

અતુલે જણાવ્યું: “વળે કંઈ નહિ અને ખોખેખોખા ખરચ કરીને નાહકનો કલેશ વધારવા જેવું થાય. એના કરતાં છાનામાના એસી રહેવું શું ખોટું ?”

અશ્વિનને આ દલીલથી ગુસ્સો ચઢેલો લાગ્યો. તે ફક્ત ‘હમ’ કરીને ચૂપ રહી ગયો.

થોડી વાર ઓરડામાં લથડતે પગે આંટાફેરા કરતો કરતો તે પાછો બોલી ઊઠ્યો: “ત્યારે જુઓ, તમારી અવસ્થા જે કદી નહિ જ સુધરવાની હોય, તો તો પછી અમારી છોકરીને અમે તમારે ઘેર નહિ મોકલીએ. તમારે કાયમ અમારે ઘેર જ રહેવું પડશે.”

અતુલે કહ્યું: “પણ મારી બા ખૂબ જ અધીરી બની ગઈ છે.”

“તે હું શું કરું ? હું રહ્યો એક જ વાત કરનારો ! મોઢે જે બોલું તે જ કરવાવાળો !”

એમ કહીને તેણે બહાર જવા પગ ઉપાડ્યા. પણ વળી પાછું કંઈ સાંભરી આવતાં તે પાછો ફર્યો અને બોલ્યો: “છોકરીને અમે ભારે કિંમતના દાગીના આપેલા છે. એટલાં બધાં ઘરેણાંમાં સાથે એને તમારે ઘેર મોકલવાનો અમારો જીવ નથી ચાલતો.”

સસરાની છેલ્લી વાત અતુલથી ન સહન થઈ. એકદમ તે તડૂકી

ઊઠ્યો: “તો શું તમારાં ઘરેણું અમે વેચી ખાવાનાં છીએ?”

અશ્વિને હાંડે પેટે જવાબ વાળ્યો: “એનો શો ભરોસો? નાણુંભીડ મનુષ્યનો સ્વભાવ બદલી નાખે છે. ખોટું ન લગાડશો, અતુલપ્રસાદ! પણ એ બિલકુલ સાચી વાત છે.”

એટલું બોલીને તે બહાર જતો રહ્યો.

સસરાના છેલ્લા શબ્દો સાંભળીને રોષના માર્યા અતુલના ગાલ લાલ બની ગયા. મોઢામોઢ ખણખણતો જવાબ આપી શકાયો હોત, તો તેને કંઈક શાતા વળત. પરંતુ તેવી તક ન રહ્યાથી તેનું ધવાયલું અને રુંધાયેલું અભિમાન હૃદયમાં ભડકે બળવા લાગ્યું. એના દિલમાં કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. એક દિવસ પણ હવે સસરાના ઘરમાં ન રહેવું, વિમળાને પૂછી લેવું કે તે પોતે તેની સાથે આવવા માગે છે કે નહિ, અને પછી તરત જ સસરા સાથેનો તમામ સંબંધ તોડી નાખવાનો નિર્ણય એણે કરી લીધો.

અતુલ ઊઠી ઊભો થઈ ગયો અને પોતાને ઘેર ચાલી જવા સારુ એણે કદમ ઉપાડ્યા, ત્યાં જ ચાકરે આવીને વદી આપી કે: “મા આપને બોલાવે છે જમાઈરાજ, પધારો!”

અતુલને લાગ્યું કે સાસુએ પડદા પાછળથી બધી વાતચીત સાંભળી લીધી હશે. ચાલ, અંદર જઈને જોઈ તો ખરો...કે પછી માત્ર ખાવા માટે જ બોલાવતી હશે?

સુધીર અને અતુલનાં ભાણું પીરસીને ગ્રહી બેસી રહી હતી.

અતુલને આવેલો જોતાં જ તે બોલી ઊઠી: “બેસો, બેટા! રાત બહુ થઈ ગઈ છે. ચાલો, ખાઈ લ્યો!”

સુધીર અને અતુલ પાટલે બેસી ગયા. અતુલ બહુ શરમાળ હતો. સાસુ પાસે બેઠેલી હોય તો તેનાથી બરાબર ખાઈ શકાતું નહિ. ગ્રહી એ જાણતી હતી તેથી તે ત્યાંથી ખસી ગઈ.

ખાતાં ખાતાં સુધીરે પૂછ્યું: “બોલો જમાઈબાણુ, કૂતરાં કેટલી જાતનાં ?”

અતુલે કહ્યું: “ખબર નથી, ભાઈ ! ઝાઝાં કૂતરાં મેં જોયાં પણ નથી.”

સુધીર હસવા લાગ્યો ને બોલ્યો: “જુઓ ત્યારે, કૂતરાં ચાર જાતનાં ! એક બહુ મજનું જોડકણું છે તે સાંભળો:

પહેલો કૂતરો ઘેરઘેર ધૂમે,
બીજો કૂતરો લપલપિયો ભાઈ,
ત્રીજો કૂતરો નોકરીકર્તા,
ચોથો કૂતરો ધરજમાઈ !

એમ કહીને અતુલના મોં સામે ટીકતો તે ખીખી કરી હસવા લાગ્યો. હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “માયનો સમજાવી દઉં કે સારી રીતે ?”

એક તો અતુલના મનની દશા સારી હતી નહિ, તેમાં વળી સુધીરની મસ્કરી ભળી. એટલે એની મનોવેદનાનો પાર ન રહ્યો. ભાતનો કાળિયો તેને ગળે કેમે કર્યો ઊતરતો નહોતો. જેમ તેમ ખાવાનું પતાવીને તે પાટલેથી ઊડી ગયો.

આટલી મોડી રાતે ઘેર જવું ઠીક નહિ, તેથી તરત નીકળી ન જતાં બીજો મજલે એનો ખાનગી ઓરડો હતો તેમાં ભરાઈ ગયો. આજ તેને કંઈ જ ગોઠતું નહોતું. થોડીક વાર તો તે છાનોમાનો આંખો મીચીને પથારીમાં પડી રહ્યો. ઊંઘ કેમે કરી આવતી નહોતી.

એકાએક બંગડીનો રણકાર કાને પડતાં આંખો ખોલીને જોયું તો વિમળા ઓરડાનું બારણું બંધ કરતી જણાઈ.

વિમળા હસતી હસતી તેને પડખે આવીને બેઠી, અને પૂછ્યું: “હે ! આજે વૈશાખની કંઈ મિતિ ?”

અતુલે જવાબ દીધો: “બીજ. કેમ ? હવે તો તું ઘેર આવવાની ને ?”

વિમળાએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “નહિ કેમ આવું ? ઘેર આવવાને તો

હું તલપી રહી છું.”

વિમળાનો આ આશાભર્યો જવાબ સાંભળી અતુલ એકદમ બેઠો થઈ ગયો, ને કહ્યું : “ચાલ, કાલે જ આપણે જતાં રહીએ. પણ જો, જતી વેળા તારા આપનાં ઘરેણાંકપડાંમાંથી કશું જ સાથે લઈ લેવાનું નથી. અહીં ને અહીં મૂકતાં જવાનું છે.”

વિમળાએ ચકિત ભાવે પૂછ્યું : “કેમ વારુ ? આપાણે તમને કંઈ કહ્યું છે ?”

અતુલે જવાબ દીધો : “હા, તારો આપ ગરીબને ઘેર દીકરીને વળાવવા માગતો નથી. તેના બહાના તરીકે કહે છે કે આટઆટલાં ભારે કિંમતનાં લૂગડાંઘરેણાં નાણાંબીડને કારણે અમે કદાચ વેચી ખાઈએ !”

એ વાત વિમળાના માન્યામાં ન આવી. તેણે કહ્યું : “છટ ! ખરોખર એવું જ કહ્યું ?”

“હા, ખરેખર એવું કહ્યું. મારા મોઢા પર જ એવું કહ્યું છે. બોલ, હવે શું કરવું છે તારે ?”

વિમળા ખરેખરી ધર્મસંકટમાં પડી ગઈ. કંઈક વિચાર પછી તે બોલી : “જરાક ખમી જાઓ, કાલે હું આ આગળ વાત કરી જોઈશ.”

અતુલે જવાબ દીધો : “ભલે કરી જોજો ! હું તો કાલથી આ ઘરમાં રહેવાનો નથી જ.”

વિમળાએ વિનંતિ કરી : “ના, ના, એમ ગુસ્સે ન થાઓ. મારા સમ ! સાંભળો, કેમ પણ રીતે તમે મને અહીંથી લેતા જ જાઓ ! પરણાવેલી દીકરી પર માઆપની જબરદસ્તી ચાલે જ નહિ. તમે જો હિંમતભરે કહેશો કે ‘બસ લઈ જ જવાનો’ તો પછી આપાણથી શું મને રોકી રાખી શકાશે ? કદાપિ નહિ.”

અતુલ કંઈ જ બોલ્યો નહિ. વિમળા આગળ વધારે વરાળ કાઢવાથી કાયદો પણ શો ? છેવટે માત્ર એટલું જ કહ્યું : “જોઈએ, છેવટે શું થાય

છે ? આટલા જ ખાતર બા મને આ ઘેર પરણાવતાં ખંચકાતી હતી.”

[૧૭]

જમીન અંગેનો એક નાનો દાવો પાંચપોતાવાળા રાધારમણ સાથે અશ્વિન લડતો હતો. એક દહાડો વિષ્ણુ અદાલતમાંથી ખુબર લઈ આવ્યો કે એ દાવો અશ્વિન હારી ગયો છે.

બનેવીની માલમિલકત હોદ્દામાં કરી જઈને રાધારમણ માલદાર બની ગયો હતો. પોતાના જમાઈનો એ મામે થતો હતો, છતાં તેને બરાબર ઘડો ખેસાડવાની અશ્વિનના મનમાં ઇચ્છા હતી. જમાઈ તરફથી જરૂર પૂરતી સહાય મળી હોત તો તે કરી શકાયું પણ હોત. પરંતુ અતુલ એમાં સંમત ન થયો. અતુલની મા પણ તેમ કરવાને રાજી નહોતી.

દાવો હારી ગયાના સમાચારથી અશ્વિનને પગથી તે માથા લગી ઝાળ લાગી ગઈ. મનમાં થઈ આવ્યું કે જે હાથમાં આવી જાય તે તો ખરેખરનો બંબજવી દઉં. વિષ્ણુને કહ્યું: “જે, વિષ્ણુ! કોઈ પણ રીતે એને તું મારી પાસે લઈ આવ, શું સમજ્યો ?”

વિષ્ણુ બોલ્યો: “એ કામ કંઈ એટલું બધું કઠણ નથી, સાહેબ ! આજકાલ તો એ આપનો વેવાઈ પણ બન્યો છે—જમાઈરાજનો મામે છે.”

‘હાં!’ કરી અશ્વિન ફરી આંટાફેરા કરવા લાગી ગયો.

એ જ સમયે ઠંજ ઠંજ લાડી ઠોકતો વનમાળી ઘરમાં દાખલ થયો.

અશ્વિને લાગલો સવાલ કર્યો: “શી ખબર સરકાર મહાશય, શા સમાચાર લાંબ્યા છો ?”

વનમાળી આવતાં બરાબર ધબ દઈને એક ખુરશી પર બેસી ગયો અને શ્વાસ ખાવા લાગ્યો. આજકાલ થોડુંક ચાલતાં પણ વનમાળીનો શ્વાસ ચઢી જતો ને શ્વાસ હેઠો બેઠા વગર તેનાથી બોલી શકાતું નહિ.

અશ્વિને આંખોની ઇશારત કરતાં વિષ્ણુ ત્યાંથી ખસી ગયો.

વનમાળીએ જણાવ્યું: “હું આવ્યો છું—માએ મને મોકલ્યો છે એમ કહેવા, કે આ દશમને દહાડે બાર વાગે અમારાં વહુજને ઘેર લઇ જવાનું શુભ મુહૂર્ત છે. એની ખબર—”

વનમાળીની વાત હજી પૂરી થઈ નહોતી. એટલામાં અશ્વિન તેની પાસે આવ્યોને બોલ્યો: “ત્યારે અતુલે કંઈ કહ્યું નથી? આ આખતો બધો જ ખુલાસો મેં તેમને મોઢે કરી દીધો છે.”

વનમાળીએ જવાબ આપ્યો: “અતુલ ગમે તેવો પણ હજી બાળક કહેવાય. એણે કહ્યું તો ખરું કે આપે એને મોઢે બધું કહી દીધું છે. પરંતુ અમારાં માજીને એમાં વિશ્વાસ બેસતો નથી. તેથી એમણે દશમનું મુહૂર્ત જોવડાવી તેની ખબર આપને દેવા સારુ મને મોકલ્યો છે.”

અશ્વિને તડ ને ફડ કહી દીધું: “ના, અમારી દીકરીને અમે એ ઘેર નથી જ મોકલવાનાં. અતુલને કાયમને માટે ઘરજમાઈ તરીકે અમારે ઘેર રહેવું પડશે.”

વનમાળી અવાજ ખનીને અશ્વિનના મોઢા સામે જોઈ રહ્યો.

અશ્વિન ફરી કહેવા લાગ્યો: “હાં, બીજી પણ એક વાત. અમારા બાપાજીએ અમારી મરજી વિરુદ્ધ છોકરીને પરણાવી દીધી. બાકી ચોધરીને ઘેર અમારી કન્યા ઉતારવાની અમારી ઇચ્છા હતી જ નહિ.”

વનમાળીએ ઉત્તર દીધો: “મોટાં રાયજી આ સગપણ સાંધતા ગયા છે, તે આપણાં બે ઘરો વચ્ચેનો આટલા બધા દિવસોનો ટોટો ને અંટસ મિટાવવા ખાતર—”

અશ્વિને ડોકું હલાવી વચ્ચે જ કહી દીધું: “ના! બાપાજીના મનની વાત તમે કોઈ જ જાણતા નથી. બાપાજીની ઇચ્છા તો ચોધરીએને રાયજીને ઘેર વંશપરંપરાના ચાકર તરીકે રહેવાની ફરજ પાડવાની હતી. મરજીમાં આવે તો અતુલને મોકલી આપો. છોકરી તો ત્યાં આવવાની નથી જ.”

વનમાળી કહ્યું: “આ શું બોલો છો આપ, છોકરીના બાપ થઈને?”

અશ્વિને પૂછ્યું: “કેમ વારુ ? છોકરીના આપ થયા એટલે શું પેટે ચાલવું ?”

વનમાળીએ જણાવ્યું: “ના ના, એવું મારું કહેવું નથી. મારું કહેવું તો એવું છે કે છોકરો હોય તો જાણે બીજી વાર પરણાવી શકાય, પરંતુ છોકરીની આખતમાં એવું એણું થઈ શકે એમ છે ?”

અશ્વિને હી હી હસતાં ઉત્તર વાળ્યો: “બીજું લગન ! ભલે, કહેજો કે કરી નાંખે. પણ તે પછી વાદ્ય રાખજો કે આ ગામમાં અમારી આંખો આગળ રહેવાનું ભારે થઈ પડશે. ગામ છોડી બીજે વસવું પડશે.”

વનમાળીના મુખમાંથી હવે કોઈ વાત નીકળી શકી નહિ. આખરે થોડી વાર પછી ભારે હૈયે પૂછ્યું: “ત્યારે શું આપનો આખરનો જવાબ આ જ છે ?”

“હા, એ જ અમારો આખરનો જવાબ ! દીકરી-જમાઈ કાયમને માટે અમારે ઘેર જ રહેશે.”

“અતુલનાં સાસુજી પણ શું એ જ મતનાં છે ? હું જાતે એક વાર તેમની મુલાકાત લઈ પૂછી શકું ?”

અશ્વિને મોહું બગાડી જવાબ વાળ્યો: “રહેવા દે ! તારી એવી બહાદુરીનું અહીં કામ નથી. આ ઘરમાં મારી ઉપરવટ કોઈથી કંઈ જ કરી કે કહી શકાતું નથી, સમજ્યો ? અમારી દીકરીને તમારે ત્યાં લઈ જવાની ઈચ્છા જ હોય તો અતુલને ફરી પાછી પહેલાંના જેવી મોટાઈ અને જાહોજલાલી મેળવવાનું કહેજો. સિધાવી જાઓ, હવે !”

વનમાળી ધીરેધીરે ઊડી ઊભો થયો. તેની બંને આંખો અશ્રુથી ભરાઈ ગઈ.

વિમળાને એક વાર પૂછી જોવાની અતુલને જરૂર લાગી.

એક દહાડો સાંજ પછી વિમળાની છાની મુલાકાત એણે લીધી અને પૂછ્યું: “તું મારી સાથે આવે છે?”

વિમળાએ પૂછ્યું: “ક્યાં?”

“ક્યાં? કેમ, જાણતી નથી ક્યાં જવાનું તે? ક્યાં તે વળી આપણે ઘેર!”

વિમળાએ કહ્યું: “કેમ નહિ આવું? નહિ આવું એવું મેં કાઠદિ કીધું છે ખરું?”

અતુલે કહ્યું: “હીક, ત્યારે હમણાં જ ચાલી નીકળ! છે તેવા જ વેશમાં ચાલી નીકળ! આ ઘરની એકે ચિદરડી સરખી સાથે લેવાની નથી, દરદાગીનો પણ નહિ!”

વિમળાને લાગ્યું કે તે ખિજવાઈ ગયેલા છે. ખિજવાવા જેવી બાબત પણ છે. તેણે નરમાશથી કહ્યું: “આપ જરા બેસો, હું બાને પૂછી આવું.”

અતુલે પરખાવ્યું: “ના, હું કંઈ બેસવાકરવાનો નથી. તારી બા શું તારા બાપાજીની વિરુદ્ધ જઈ તને રળ આપવાની છે? આવવાની મરજી હોય તો તો આમ ને આમ, કોઈને પણ કશું કહ્યા વિના ચાલી નીકળ!”

“એ તે કેવી વાત? એમ તો શી રીતે નીકળાય? એક વાર બાને, બાપાજીને—”

“બસ ત્યારે, હું તો મારે આ ચાલ્યો!” એમ કહેતોકને અતુલ ઝડપભેર ચાલી જવા લાગ્યો.

વિમળાએ કાકલદી કરી: “અરે જરા સાંભળતા તો જાઓ!”

અતુલ પાછો ફરી બોલો રહ્યો ને પૂછ્યું: “શું કહે છે, બોલ?”

“તમે ગુસ્સે ભરાઈને જાઓ છો?”

“હા, ગુસ્સે ભરાઈને!”

“હવે કોઈ દિ આવશે નહિ ?”

“તે હું અત્યારે ન કહી શકું. આવવા જેવું રાખ્યું હશે તો આવીશ.”

વિમળા ભારે મૂંઝવણમાં આવી પડી. તેની બંને આંખોમાં હલ્હલ આંસુ છલકાવા લાગ્યાં. તેના મુખમાંથી એકે શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ.

અતુલે તગાદો કર્યો : “બોલ, છે કંઈ બીજું કહેવાનું ?”

જવાબમાં વિમળાના મુખમાંથી માત્ર એના એ જ શબ્દો બહાર આવ્યા : “એક વાર બાપુજીને—”

“વારુ ત્યારે હું જાઉં છું !” એટલું બોલતો અતુલ ઝપાટાબંધ બહાર નીકળી ગયો.

વધુ કંઈક કહેવા માટે વિમળા તેની પાછળ દરવાજા લગી ગઈ, પણ કંઈ જ બોલી શકાયું નહિ.

અશ્વિનના ઘરમાં તે જ ઘડીએ ધણીધણિયાણી વચ્ચે હંમેશ મુજબ વાગ્યું જામ્યું હતું.

જાહ્નવીએ પહેલ કરી : “જાણીબૂઝીને આવી રીતે પોતાની પેટની દીકરીનો સંસાર કદાપિ કોઈ બગાડે નહિ. એમ જ તમારે કરવું હતું તો પછી છોકરીને ત્યાં પરણાવી શાને ?”

અશ્વિને જવાબ આપ્યો : “મારી મરજી તો મૂળથી જ નહોતી, પણ આપાજીએ લગન કરી નાખ્યું.”

થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી જાહ્નવી પાછી બોલી : “એકની એક દીકરી આખો જન્મારો તમારી આંખો આગળ આંસુ સાર્યા કરશે, ચઢેલે મોઢે ઘરમાં ફરશે એ શું તમને નહિ સાહે ?”

અશ્વિને ઉત્તર વાળ્યો: “જુઓ, તમે રહ્યાં બૈરાં માણસ. એટલે વાતવાતમાં આંસુ સારે અને તોળરે. ચઢાવી ફર્યા કરો. અમે લાંબા વિચાર કરીને કામકાજ ઉઠેલીએ. તને ખીક છે એવું કશું જ થવાનું નથી. થોડા દહાડા ખોટું લગાડી અળગો રહેશે, પણ તે પછી જોજોને જમાઈ પોતે જ વળગતો આવી ઘરમાં ઘૂસી જશે. છોકરીને પણ રોવું નહિ પડે, ને તારેય રોવું નહિ પડે!”

“કાણુ જાણે આપ ! મને તો કંઈ સારું લાગતું નથી. પરણાવી દીધી છે તો પછી આવડી જીદ સારી નહિ.”

અશ્વિને તેને દબડાવી: “બસ કર હવે ! છોકરીને પરણાવી છે એટલે કંઈ ચોધરીને પગે પડવા મારાથી નહિ જવાય, સમજી ? છોકરીને તેડી જઈને એ લોકો પછી આપણે ઘેર એને ન આવવા દે, તો તું શું કરે તે કહ્યું ? તું કહીશ કે જાઓ વેવણને હાથેપગે લાગીને—”

એને આગળ બોલવા ન દેતાં જાક્ષવી બોલી ઊઠી: “તમે જે કાર-સ્થાન રચ્યું છે તેમાં જરાય ફાવવાના નથી. અત્યારથી કહી રાખું છું, જોજો, અતુલ ફરીથી લગન કરશે અને વિમળાને તેડશે જ નહિ.”

હૂમો ભરાઈ આવતાં જાક્ષવી વિશેષ બોલવાનું બંધ કરી જરા દૂર પારી પાસે જઈને ઊભી રહી.

અશ્વિન ઓરડામાં આંટાફેરા કરતો હતો. તે હી હી કરતો હસીને ઊભો રહી ગયો અને જાક્ષવીના મોં પર નજર ઠેરવી બોલ્યો: “શું કહ્યું ? ફરી પરણશે ? કાણુ, અતુલ ?”

જાક્ષવીએ કંઈ જ ઉત્તર દીધો નહિ.

બરાબર તે જ ટાંકણે અતુલ પારી હેઠેથી પસાર થતો હતો. સસરાને મોઢે પોતાનું નામ સાંભળી તે જરા થોભી ગયો અને જાણે નજર કરી જોવા લાગ્યો. પણ કોઈ જ નજરે પડ્યું નહિ. માત્ર અશ્વિનના મુખમાંથી વાક્ય સંભળાયાં કે—

“ફરી પરણવું એમ કંઈ રસ્તામાં પકડ્યું છે ? એના કપાળમાં કોણ ડામ દેવાનું છે ? એની પાસે છે શું ? અને ફરી પરણીને પાછો તે નચિંત રહી શકે એમ છે ? આપણી છોકરી પર શોક લાવીને આ ગામમાં એ સુખે રહી શકે ખરો કે ? એવું મોટું સાહસ ખેડવાની હિંમત એની કદી ચાલવાની નથી. તું તારે એ બાબતમાં નિરાંત રાખ, નિરાંત !”

અતુલથી વધુ વાર તે ઠેકાણે બિભા રહેવાયું નહિ. તે ત્યાંથી વીજળા વેગે પલાયન થઇ ગયો.

જાલ્લવી બરાબર જાણી પાસે જ બિભા હતી. ત્યાંથી બહારનો દરવાજો દેખાતો હતો. તેને લાગ્યું કે બહારને દરવાજેથી અતુલના જેવું કોક પસાર થઇ ગયું. તેની સાથે જ તેણે મોટેથી ઢાક મારી: “અતુલપ્રસાદ !”

એ ઢાક અતુલના સાંભળવામાં ન આવી.

જાલ્લવી ઝપાટાબંધ પોતાના આવાસમાંથી નીકળીને બીજા માળની પરસાળ વટાવી વિમળાના ઓરડામાં દાખલ થઇ. જઈને જુએ છે તો વિમળા જાગિયાનો એક સળિયો પકડીને ઉદાસ ચહેરે ગુપચુપ બિભા હતી.

જાલ્લવીએ લાગલો પ્રશ્ન કર્યો: “અતુલપ્રસાદ આવ્યા હતા શું ?”

આસ્તે આસ્તે મોટું ફેરવી વિમળા માના મુખ સામું ટીકી રહી. એના મુખમાંથી એક પણ હરફ નીકળી શક્યો નહિ. માત્ર આંખોમાંથી ટપ ટપ કરતાં બે મોટાં અશ્રુબિંદુ ટપકી પડ્યાં !

[૧૮]

લૂગડાનો છેડો ગળે વિંટાળીને મહામાયા ભવાની ચોધરીની છબી સામે હાથ જોડીને બિભા હતી. તેની આંખોમાંથી પણ ટપ ટપ કરતાં અશ્રુબિંદુઓ ઝરતાં હતાં.

અતુલે ઢાક મારી: “બા !”

આંસુભરેલી આંખોએ જ મહામાયાએ પાછળ જોયું અને પૂછ્યું :
“આવી કે ? આવે જ નહિ ને, હું જાણું છું.”

અતુલે જણાવ્યું : “બા, હું કલકત્તા જઈશ.”

“કેમ ખેટા ? કલકત્તા શા માટે ?”

અતુલે ખુલાસો કર્યો : “ગમે તેમ કરીને કંઈ ધંધોરોજગાર ખોળી કાઢીશ.”

દીકરાની વાત સાંભળીને મહામાયાની આંખોમાંથી વળી પાછાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. સાદ્ગરને છેડે આંખો ધ્રુવીને તેણે પ્રશ્ન કર્યો : “આ સંબંધમાં એ લોકોએ તને કંઈ કહ્યું છે ?”

અતુલના મોઢામાંથી ખેલી ખીના એકાએક બહાર નીકળી શકી નહિ. એટલે નાના બાળકને ફેસલાવતી હોય તેમ મહામાયાએ તેને પોતાની સોડમાં ખેંચી લીધો. વડાલથી માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું : “કાણે કહ્યું, સસરાએ કે સાસુએ ?”

અતુલે જવાબ દીધો : “એ વિષે આજે કંઈ નહિ કહું. તે દહાડે સસરાએ મને ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું હતું કે ‘જાતે સારી કમાણીનો ધંધોરોજગાર નહિ કરે ત્યાં લગી હું મારી છોકરીને મોકલવાનો નથી.’”

મહામાયાએ તેને આશ્વાસન આપ્યું : “છોકરીના બાપને આવડે. અહંકાર શોભે નહિ, ખેટા ! વેવાઈમાં આટલી સાદી સમજ પણ નથી લાગતી. દીકરાને ફરી પરણાવીને બીજી વહુ જો હું ઘરમાં લઈ આવું—”

મહામાયાનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં જ લાકડી ઠોકતો અને શ્રમથી કળસતો કળસતો વનમાળી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાં બરાબર તે બોલ્યો : “ફિકર ન કરો, મા ! અતુલને હું ફરી પરણાવીશ જ. અશ્વિને કહ્યું છે ને કે ‘અતુલને તો ઘરજમાઈ તરીકે રહેવું જ પડશે; અને એમ કે ચોધરીઓ વંશપરંપરા રાવવાળાઓને ત્યાં ચાકરની માફક રહે એ જ પ્રતાપરાયની ઈચ્છા હતી. પરણાવ્યા બાદ છોકરીને ચોધરીને ઘેર વળાવવાની

એમની ધૃષ્ટિ હતી જ નહિ.’ અશ્વિનના એ અહંકારના ભૂકકા ઉડાવી દઈશ ત્યારે જ હું જ’પીશ.”

મહામાયાએ અતુલના મોઢા સામું ટગરટગર જોયા ક્યું.

અતુલને લાગ્યું કે મા તેની સંમતિ પૂછે છે. એટલે તે પોતાની વાતના અનુસંધાનમાં બોલ્યો : “કલકત્તાથી હું પાછો આવીશ, બા !”

તે દિવસે સાંજે વનમાળી ચૂપચાપ બેઠો હતો. તે વેળા અતુલ ધીમે પગલે તેની પાસે આવી બેસી રહ્યો.

વનમાળીએ તેને કાકલૂદી કરી : “બીજાં લગનનો વિરોધ ન કરશો, અતુલ ! ચોધરી વંશનું આવું બારે અપમાન ગણી ન જશો, બા !”

અતુલે જવાબ આપ્યો : “અસંમત તો હું નથી થતો. માત્ર એટલું જ કહું છું કે હું કલકત્તાથી પાછો ફરું તે પછી વાત.”

એટલું કહીને અતુલ વનમાળી પાસે જઈને બેઠો અને બોલ્યો : “એક વાત કહેતાં મને બહુ શરમ આવે છે, સરકાર મહાશય ! કહું ?”

વનમાળીએ કહ્યું : “મારી આગળ શરમ શાની ? ખુશીથી કહો !”

અતુલે જણાવ્યું : “મારે થોડાક રૂપિયા જોઈએ છે. આપ જોગવાઈ કરી આપશો ?”

“ કેટલા રૂપિયા ? ”

અતુલે બીતાં બીતાં કહ્યું : “બેચાર રૂપિયા નહિ; સોએક રૂપિયાની રકમ જોઈએ, સરકાર મહાશય !”

વનમાળી ઉદાસીભર્યું હસતો અતુલના મોઢા સામે જોવા લાગ્યો, અને બોલ્યો : “હાય રે, ભવાની ચોધરીના કુળદીપકને આજે માત્ર સોઅસો જેવડી નાની રકમ માટે—”

એટલું જ બોલી વનમાળીએ બેઠો નિસાસો મૂક્યો અને ફરીને બોલ્યો : “તમારા એ શ્કુની મામા પર મને એવો તો ગુસ્સો ચઢે છે અતુલ, કે ન પૂછો વાત ! એનું ખૂન કરી નાખું તો ય પાપ ન લાગે,

એમ થઈ આવે છે. બહુ સારું, એકસો રૂપિયા હું આપીશ.”

અતુલ આનંદથી નાચી બેઠો. પૂછ્યું: “હે ! આપશો ? નેગવાઇ કરી દેશો ?”

વનમાળીએ ખાતરી આપી: “નકકી કરી આપીશ. તમારા બાપની આટલી મોટી જમીનદારીનો કારભાર મેં કર્યો છે. તે દરમ્યાન ચોરી-છપીથી જે કંઈ મેં રાખી મૂક્યું છે તે બધું કોને માટે છે, અતુલ ? પણ હાં, એટલું કહો—મારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરો કે બીજું લગન કરવા તમે કબૂલ છો.”

અતુલે પોતાનો નીચલો હોઠ દાંતથી કરડી થોડીક વાર વિચાર કર્યો. પછી બોલ્યો: “જાઓ, પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઉં છું કે બીજું લગન કરીશ.”

વનમાળીએ કહ્યું: “ચૈસા તો હું આપું છું. પણ કહો એ રકમ વડે તમે શું કરવા ધારો છો ?”

જવાબમાં અતુલે જણાવ્યું: “તે અત્યારે હું નથી કહી શકતો, સરકાર મહાશય ! પાછળથી બધું જ જાણી શકાશે. અત્યારે તો માત્ર એટલું જ કહી શકું કે આપે દીધેલા ચૈસા હું વેડશી નહિ નાખું.”

[૧૯]

કલકત્તા જઈને અતુલ એક હોમિયોપથી કોલેજમાં દાખલ થઈ ગયો. પરંતુ થોડા દિવસના અનુભવ પરથી તેને સમજાઈ ગયું કે હોમિયોપથીનો અભ્યાસ તે ધારતો હતો તેટલો સહેલો નથી, એટલે તેણે કોલેજ છોડી દીધી.

તે પછી તે ટાઈપરાઈટીંગનું કામ શીખવા લાગ્યો.

તે પછી ફોટોગ્રાફી, અને તે પછી ટેલીગ્રાફી ! એવી રીતે એત્રણ મહિના દરમિયાન કંઈ કંઈ શીખવાના પ્રયત્નો તેણે કરી નેયા. પણ

એકેમાં ઠરી શક્યો નહિ.

એણે હાથ ધરેલો એકે અભ્યાસ એને ગોઠતો ન આવ્યો. એને જોઈતી હતી ખસ, એકીસાથે મોટી પેદાશ. એટલે ગમે તે એકને વળગી રહીને તેમાં પાવરધો બની જાય તો જીવનભરનો એનો ખોરાકીપોશાકીનો પ્રશ્ન ઊકલી શકે ખરો, પરંતુ એકી સાથે મોટી કમાણીની આશા એમાં એને જણાતી નહિ.

એક વાર તો એમ પણ થઈ આવ્યું કે ચાલ, ગામ જઈને ખેતી ખેડું. પરંતુ ખેતીના ધંધામાં એ બળદ અને એક હળ લઈ દેવ અને દેવને ભરોસે રહી ખાલી આકાશ સામે મીટ માંડતાં માંડતાં સારી ખેતી પકવી તો શકાય, પણ તેમાં કંઈ દહાડો વળે નહિ. એ તો આખું ગામ સંપ કરીને ખેતીને આખાદ કરવાની સહકારી યોજના કરે, વિશાળ ખેતરો એકસરખાં સપાટ બનાવી વિજ્ઞાનની આધુનિક પદ્ધતિએ ટ્રેક્ટરથી ખેડાણ કરાય તો વળી—પણ એ બધું બનવું અસંભવિત છે.

ધનેષણ તો અતુલના મનમાંથી ગઈ જ નહિ. ચોધરી વંશનો એ પૂર્વ વૈભવ કોઈ ને કોઈ દહાડો પાછો આણી શકાશે એવા નિશ્ચય સાથે ફરી વાર કોઈ પ્રયત્ન કરી જોવાનું એણે ઠરાવ્યું.

કેટલાક દિવસથી અતુલને લોટરીની ટિકિટના વિચાર આવતા હતા. લોટરી ચીજ એવી કે એમાં નસીબ જોર કરે તો રાતોરાતમાં પૈસાદાર થઈ જવાય અને મોટાઈ મેળવી શકાય.

અતુલ જે વીશીમાં રહેતો હતો, ત્યાંનો એક છોકરો દરજીનું કામકાજ શીખતો હતો. લોટરીની ટિકિટ ક્યાં મળી શકે તેનો પત્તો એ છોકરા કનેથી અતુલને મળ્યો. છોકરાએ કહ્યું: “જે દરજીવિદ્યાલયમાં હું ભણવા જઈ છું તેનો માસ્તર અને માલિક લોટરીની ટિકિટ વેચવાનો ધંધો પણ કરે છે. તેની પાસેથી જાતજાતની લોટરીઓની ટિકિટો મળી શકશે.”

ખીજ જ સવારે તે છોકરા સાથે અતુલ દરજીવિદ્યાલયના માલિક પાસે પહોંચી ગયો. તે ભલો માણસ એક મકાનને ખીજે માળે ધરખટલા

સાથે રહેતો હતો અને ભોંયતળિયેના ભાગમાં તેનું વિદ્યાલય ચાલતું હતું.

અતુલની સાથે વિદ્યાલયના માલિકની મુલાકાત થઈ, એ વખતે તે વિદ્યાલયના એક ખંડમાં બેઠાબેઠા એક સંચો ચલાવતો હતો. સાથે આવેલા છોકરાએ હાથ લાંબો કરીને તેને દેખાડી દીધો કે “આ જ અમારા દરજીવિદ્યાલયના ગુરુ, એમનું નામ અવિનાશબાપુ. ટિકિટ એમની પાસેથી જ મળી શકશે.”

નમસ્કાર કરી અતુલ તેની પાસે જઈ બેઠો.

પણ અવિનાશબાપુ તો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર સંચો જેમ ચલાવતા હતા તેમ જ ચલાવ્યે ગયા. સંચાના ઝડ ઝડ અવાજ આગળ કંઈ બોલાય તેમ પણ નહોતું. એટલે આમ ને આમ મૂઠની માફક બેસી રહેતાં અતુલ કંટાળ્યો.

સંચાનો દોરો એકાએક તૂટી ગયો. એટલે સંચા અંધ પાડીને અવિનાશબાપુએ રીલનો દોરો ઠીક કરવા માંડ્યો. એ તકનો લાભ લઈને અતુલ બોલી ગઈયો: “નમસ્કાર ! હું આવ્યો છું આપની પાસેથી—”

નજીકનો માણસ સાંભળી શકે એટલા મોટા અવાજે અતુલ બોલ્યો હતો. છતાં તેની કંઈ જ અસર એ ગૃહસ્થ પર થયેલી જણાઈ નહિ. એ તો પહેલાંની પેઠે જ પોતાના કામમાં મશગૂલ હતો. તો શું અતુલનું બોલવું એને કાને પહોંચ્યું નહોતું ?

અતુલ હવે વધારે મોટેથી બોલ્યો: “હું આવ્યો છું—”

અવિનાશ બાપુએ મોઢું ઊંચું કરીને ‘હે !’ એવો ઉચ્ચાર કર્યો.

તેની સાથે જ એણે “રામુ ! ઓ રામુ ! રામુ !” કહીને ખૂંચો પાડવા માંડી.

આમતેમ નજર કરવા છતાં કોઈ જ નજરે નહિ ચડવાથી તેણે ફરી ખૂંચ પાડી: “શતદલ ! પરિમલ ! કોણ છો ઘરમાં ?”

ખીખ માળને દાદરે મોટેથી સ્ત્રીકંઠ સંભળાયો : “એ

આવી, બાપુજી !”

તેમ છતાં અવિનાશબાણુ ખરાડવા લાગ્યા: “અરે ! કોઈ એ જવાબ દેતું નથી, આ તે શા ભોગ ? મશિન છોડીને મારાથી ઉઠાય તેમ નથી—”

અતુલની જોડે જે છોકરો આવ્યો હતો તે એ વેળા ચાલ્યો ગયો હતો.

આવતી વેળા જ એણે અતુલને કહી દીધું હતું કે બીજો ઠેકાણે આવેલી કોઈ ઈસ્પતાલમાં પોતાને એક બહુ જરૂરી કામ છે, એટલે અતુલને ઠેકાણું દેખાડીને તે પોતે ચાલ્યો જશે.

કોઈને આવતું ન જોઈ અવિનાશબાણુ પોતે જ ગિઠવા જતા હતા, એ જ વખતે પાછલે બારણેથી પરમ રૂપવતી એક કન્યા ઓરડામાં દાખલ થઈ. અતુલે તેના મુખ સામે એક વાર જોઈને નજર પાછી ખેંચી લીધી.

છોકરી અવિનાશબાણુની સોડમાં આવીને ઊભી રહી અને જણાવ્યું: “રામુ બગ્ગરે ગયો છે. શું કહે છે ?”

તેની બોલવાની લઠણ પરથી અતુલ સમજી ગયો કે સામે બેઠેલા ગૃહસ્થ બરાબર સાંભળી શકતા નથી.

અવિનાશબાણુએ આંગળીની ધશારતે ખૂણામાં ગોઠવેલું એક મેજ દર્શાવી કહ્યું: “એમાંથી મોડું રનિસ્ટર કાઢી લાવ અને સાથે ખડિયો કલમ પણ—”

છોકરીએ રનિસ્ટર તથા ખડિયો કલમ આણી દેતાં અવિનાશબાણુએ ફરી કહ્યું: “લખી લે, તું જ લખી લે, હું એટલી વાર—” એમ કહીને તેમણે સંચાનો તૂટેલો દોરો પરોવવા માટે પોતાનું મોડું ફેરવી લીધું.

છોકરી તે વખતે સંચાની એક બાજુ ઊભી રહી રનિસ્ટરનાં પાનાં ફેરવતી હતી. અવિનાશબાણુએ તેને ટકોરી: “તું અહીં રનિસ્ટર ખોલીને ઊભી રહે તો પછી હું સંચો કેવી રીતે ચલાવું ? પણ જા, પેલી બાજુ જા ! જાઓ ભાઈ, તમે પણ ત્યાં જાઓ !”

નજીકમાં જ એક લાંબું મેજ અને એક નાની પાટલી પડેલાં હતાં. તે જ ઠેકાણે જવાનું એણે સૂચવ્યું હતું.

છોકરી રજિસ્ટર તથા ખડિયો કલમ લઇને દર્શાવેલે ઠેકાણે ચાલી ગઈ, એટલે અતુલનો પણ સાં ગયા વગર છૂટકો નહોતો.

અતુલના મોઢા સામે નજર ઠેરવીને છોકરીએ પ્રશ્ન કર્યો : “તમારું નામ ?”

જવાબ મળ્યો : “અતુલપ્રસાદ ચૌધરી.”

છોકરીના હસ્તાક્ષર ખરેખર સુંદર હતા. અતુલ ધારીધારીને જોઈ રહ્યો. રજિસ્ટરમાં તે એનું નામ અંગ્રેજીમાં ટપકાવતી હતી !

“ઠેકાણું ?—અરે વાહ ! તમે ગિભા શીદ રહ્યા છો ? એસો ને !”

નાનકડી પાટલી. એસવું હોય તો તેની નજીકમાં જ એસવું પડે. ખડુ આગ્રહ થવાથી અતુલને તેવી રીતે એસવું પડ્યું. એસતાં એસતાં તે બોલ્યો : “અહીં કલકત્તામાં હું એક વીશીમાં રહું છું. વીશીનું ઠેકાણું આપું?”

“હા, એમ જ. ઠેકાણું લખાવવાનું એટલે અહીંનુંય લખાવવાનું તેમજ દેશનું પણ લખાવવાનું !”

અતુલે કહ્યું : “લખો ત્યારે—નં. ૧૬, બોલા મયરા લેન, સ્યામ ખજૂર.”

“સિક્સ્ટીન બોલા મયરા લેન, સ્યામખજૂર. દેશનું ઠેકાણું ?”

“મુ. પુરન્દરપુર, પોસ્ટ પુરન્દરપુર, જિલ્લે વર્ધમાન.”

લખવાનું પૂરું કરી છોકરીએ પૂછ્યું : “મન્યલી કોર્સ કે કોન્ટ્રાક્ટ કોર્સ ?”

આ પ્રશ્નનો અર્થ અતુલ ન સમજી શક્યો. તેથી પૂછ્યું : “એટલે ?”

છોકરી મંદ હાસ્ય કરી બોલી : “એટલે કે મહિને મહિને શી આપતા રહીને શીખવું હશે તો દર મહિને બે રૂપિયા શી લાગશે અને એક વર્ષનો કોર્સ; અને કોન્ટ્રાક્ટ પદ્ધતિએ શીખવું હશે તો છ માસ—”

“ઓહ !” કહેતો અતુલ હસી પડ્યો ને બોલ્યો: “હું તો અહીં લોટરીની ટિકિટ ખરીદવાને આવ્યો છું.”

અતુલના મુખ પર નજર ઠેરવી ‘હો ! હો !’ કરતી તે હસી પડી ને બોલી: “બહેરો માણસ કંઈનું કંઈ સાંભળે !”

એમ કહીને તે હસતીહસતી ગઈ, ને તેના બાપ પાસે ગયો.

એવી જ રીતે ખડખડ હસતીહસતી તે પોતાનું મોઢું ‘માપના કાન પાસે લઈ ગઈ અને બોલી: “એઓ તો લોટરીની ટિકિટ ખરીદવાને આવ્યા છે, તમારા વિદ્યાલયમાં દાખલ થવાને નહિ !”

સંઘા પર નીચી નમેલી ડોક જોઈ ક્યાં વગર જ તેણે કહી દીધું: “આપી દે ત્યારે ટિકિટ !”

“વાહ ! પાકા રજિસ્ટરમાં નોંધાયલાં નામદામ હવે શી રીતે હું કાઢી નાંખું ?”

છોકરી ફરી પાછી તેના રજિસ્ટર પાસે આવી બેઠી, અને અતુલના મોં તરફ જોતી બોલી: “આપ પણ ખરા માણસ છો ! નામદામ પૂછું છું, રજિસ્ટરમાં નોંધું છું, છતાં આપ—”

અતુલે કહ્યું: “મેં ધાયું કે આપને ત્યાં ટિકિટ ખરીદનારનાં નામદામ નોંધી લેવાનો શિરસ્તો હશે.”

છોકરી અત્યાર લગી અતુલનો ચહેરો એકાદસે જોઈ રહી હતી. તેણે જણાવ્યું: “દરજીકામ શીખવા જેવો તમારો ચહેરો નથી દેખાતો, એમ તો મને એક વાર થઈ આવ્યું હતું જ. ઠીક, જવા દો એ વાત, આપને કઈ ટિકિટ જોઈએ છે તે કહો !”

એમ કહીને મેજનું એક ખાનું ખેંચી તેમાંથી લોટરીની ટિકિટોના થોકડા બહાર કાઢીને છોકરી સમજાવવા લાગી—કઈ ટિકિટના કેટલા પૈસા, ગઈ વખતે કોને કેટલું ધનામ મળ્યું હતું, ટિકિટ ખરીદવાની છેલ્લી તારીખ વગેરે.

રેન્જર્સ ટિકિટના ધનામનો આંકડો સૌ કરતાં વધારે મોટો હતો. અતુલે કહ્યું: “આમાંની એક ટિકિટ મને આપો ! કેટલા પૈસા દેવાના ?”

“એ રૂપિયા ! લાગે છે કે પહેલાં કોઈ દહાડો આપે લોટરીની ટિકિટ ખરીદી નથી.”

“ખરી વાત.”

“પણ આ ટિકિટને નીકળતાં વાર લાગશે. રેસની તારીખને પણ હજી અઢી માસ બાકી છે—ત્રણ જ માસ કહો ને ?”

અતુલે એ રૂપિયા આપીને રેન્જર્સની જ એક ટિકિટ ખરીદી.

ટિકિટખરીદીનું કામ પતી જતાં અતુલે દાંડે પડી જવાનું હતું. પરંતુ કંઈક વિચાર આવતાં આમતેમ નજર દોડાવીને તેણે છોકરીને પૂછ્યું : “ટેલરિંગ શિખતાં કેટલા મહિના લાગે ?”

છોકરીએ જણાવ્યું: “એ તો જેની જેવી યુદ્ધિ ! કોઈનો અભ્યાસ છ માસમાં ખતમ થઈ જાય છે, તો કોઈનો આખી જિંદગીમાં પણ પૂરો થતો નથી. કેમ વારુ, શીખવાની ઇચ્છા આપને થાય છે ખરી ? થતી જ હોય તો તો મારી મૂંઝવણ ટળી જાય, નોંધેલાં નામકામ કાઢી નાખવાની બાંજગડ ન રહે.”

એટલું કહીને હોઠને ખૂણેથી મીઠું મધુરું હાસ્ય વેરતી વેરતી અતુલના મુખબણી તે તાકી રહી.

અતુલે જવાબ આપ્યો: “શીખવાની ઇચ્છા તો થાય છે. પણ મારે રહેવાજમવા જોયું અહીં સ્થળ નથી.”

“કેમ, વીશીમાં રહેજો ને ? અહીં અમારા ઘરની પડોશમાં જ એક વીશી છે.”

અતુલે જણાવ્યું: “એક વર્ષની શ્રી ૨૪ રૂપિયા થાય તે તો જાણે હું એકસામટી આપી શકું, પરંતુ એક વર્ષ વીશીમાં રહેવાખાવાના ખર્ચને પહોંચી શકાય એટલી સિલ્લક મારી પાસે પછી નહિ રહે.”

“ઘેરથી મંગાવી લેજો.”

“ઘેરથી ?” અતુલે મોં મલકાવી જવાબ આપ્યો : “એમ બની શકે તેમ નથી.”

“ત્યારે તો ઘેરથી રીસાઈને ભાગી આવ્યા હો એમ લાગે છે !”

આછું સ્મિત કરીને એ પ્રશ્નનો કંઈજ જવાબ ન દેતાં અતુલ ઊઠીને ઊભો થઈ ગયો.

તે નેઈ છોકરી બોલી ઊઠી : “રહો, જરા ! હું આપુજીને પૂછી આવું.”

અવિનાશબાણુ કને જઈને તે મોટે ઘાંટે બોલી : “જરાક સંચો થોભાવો, આપા ! એ તો કહે છે કે આ વર્ષની શીના ૨૪ રૂપિયા તે અગાઉથી આપી શકે એમ છે, પરંતુ—”

પૂરું બોલવા દીધા વગર અવિનાશબાણુ વચ્ચે જ તટ્ટકા ઊઠ્યા : “પાવતી આપીને પૈસા ગણી લે ! પૈસા તારી માને ન આપતી હોં, મને જ આપજો !”

“પણ એ તો અહીં આપણે ઘેર જ રહેવાખાવાની ઇચ્છા રાખે છે.”

એટલું કહીને છોકરીએ ફરી અતુલના ભણી મોઢું ફેરવીને હસતાં હસતાં પ્રશ્ન કર્યો : “આપ ન્યાતે તો બ્રાહ્મણ ને ?”

અતુલે જણાવ્યું : “હા, બ્રાહ્મણ.”

છોકરીએ કહ્યું : “અમે પણ બ્રાહ્મણ છીએ.”

અવિનાશબાણુએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું : “શું અહીં ? આપણે ઘેર ? બ્રાહ્મણનો છોકરો છે ?”

“હા, હા, ચોધરી બ્રાહ્મણ છે.”

અવિનાશબાણુએ કહ્યું : “તારી માને પૂછી જો ! અને હાં, તમે જરા સાંભળી લ્યો ! અહીં પાસે આવો !”

એમ કહી ડોકની ઇશારતે અતુલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને પૂછ્યું: “કેમ રે છોકરા ! અમારે ઘેર રહેવાની ઇચ્છા તું કેમ રાખે છે?”

અતુલે જણાવ્યું: “મારી સ્થિતિ એટલી સારી નથી તેથી.”

અવિનાશબાણુની પછવાડે પરિમલ બિભી હતી. તે હસતી હસતી અતુલના મુખ સામે નેંછ બોલી: “જરા મોટે ઘાંટે બોલો ! આપાજીને કાને જરા ઓછું સંભળાય છે.”

અતુલ આ વેળા ખૂબ મોટે ઘાંટે બોલ્યો: “કલકત્તામાં રહેવાનું સ્થાન મારે નથી.”

અવિનાશબાણુએ પોતાની આંખો વતી અતુલને પગથી તે માથા લગી ધારી ધારીને નેંછ લીધો. તે પછી હુંકારો ભણી થોડી વાર ચૂપ રહ્યા. પછી ફરી બોલ્યા: “અમારા ઘરમાં ઘરના છોકરા પેઠે રહેવું પડશે. રોજ વહેલા બિડીને હાટઅજર કરવા જવું પડશે. ખીચાં પણ નાનામોટાં કામકાજ કરવાં પડશે. થશે તારાથી?”

ડોકું હલાવી અતુલે જણાવ્યું: “હા જી, થઈ શકશે.”

અવિનાશબાણુએ હાક મારી: “પરિમલ !”

એટલું બોલી પાછળની બાજુ ડોકું ફેરવી તે નેંવા ગયા એટલે અતુલે જણાવ્યું: “એ તો અંદરના ભાગમાં ચાલ્યાં ગયાં.”

“હાં, ત્યારે સાંભળો !” અવિનાશ બાણુએ ફરી અતુલ ભણી નેંછ કહ્યું: “આ મારી દીકરી પરિમલ. ખીજ એક છે એની મોટી બેન, શતદલ નામની. અન્ને ઉંમરસાયક થઈ ગઈ છે. મારી પાસે તો છાતી વાત કંઈ નથી, બાઈ ! તારી ઉંમરના જીવાનને ઘરમાં રાખવાનું સાહસ બહુ ઉચિત તો ન ગણાય. તું પેઠે પણ એક વાર મારી પેઠે વિચારી ને. તે પછી જવાબ આપ.”

અતુલે કેવો વિચાર કર્યો તે તો કોણ જાણે ? પણ જવાબમાં કશું જ ન કહેતાં તે પીઠ ફેરવીને ચાલી જવા માંડ્યો. એવામાં પાછળથી

પરિમલનો અવાજ કાને પડતાં મુખ ફેરવીને ઊભો રહ્યો.

પરિમલે કહ્યું: “સાંભળો. મા તમને બોલાવે છે.”

અતુલ પાછો ફર્યો અને પરિમલની પાછળ પાછળ દાદરો ચઢીને મેડા પર ગયો.

પરિમલની માને જોઈને અતુલને પોતાની મા સાંભરી આવી. આંખેહુય તેની પોતાની માના જેવી જ શિકલ લાગતી હતી.

માથું નમાવીને અતુલ ઊભો રહ્યો.

પરિમલની મા બોલી ઊઠી: “વાહવા ! કેવો સરસ છોકરો ! શું નામ ભાઈ, તમારું ?”

“અતુલ.”

“અમારી ન્યાતના આત્મણુ ને ?”

આ પ્રશ્નો જવાબ આપે તે પહેલાં જ પરિમલ તડૂકી ઊઠી: “હા, આત્મણુ ! મેં કહ્યું તુંરો ! કેટલી વાર પૂછવાનું ?”

“તો તો સારું ! અમારે દીકરાની ખોટ છે. ભલે, રહેજો !”

અવિનાશ બાથુની પેઠે તેણે પણ સંભળાવી દીધું કે “ધરના છોકરા પેઠે જ રહેવું પડશે, હોં ?”

અતુલથી હવે ના ભણી શકાઈ નહિ.

કયા ભાગ્યબળે કેવી રીતે આ બનાવ બની ગયો તે તો રામ જાણે, પણ અતુલ અવિનાશને ઘેર જ રહી પડ્યો. તેના ઘરમાં રહીને તેની જ નિશાળમાં દરજ્જો હુન્નર શિખવા લાગ્યો.

માને કાગળ લખી નાખ્યો: “મારી ફિકર કરશે નહિ, બા ! ઘેર પાછા ફરતાં જરા વાર લાગશે.”

આખો દહાડો તે મન દધને દરજ્જાનું કામ શીખતો. રાત્રે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો વિચારતો: “હા માસ દરજ્જાનું કામ શીખીને એક વાર ઘેર જઈ

આવીશ. વનમાળીની પાસેથી બીજા થોડાક રૂપિયા લઇ પાછો ફરીશ અને એ મૂડીથી નાની સરખી દુકાન માંડીશ. પણ સાધારણ દરજ્જાની દુકાન ચલાવીને માલદાર થવાનો સંભવ ખરો ?” આ પછી વિચારને તે આગળ લાંબાવી શકતો નહિ. નશીબમાં લખાયું હશે તેમ થશે એમ કહી છેવટે તે શાંત થઈ જતો.

મહિનામાસમાં જ જણાઈ ગયું કે અતુલની રહેણીકરણી ખરેખર ધરના છોકરા જેવી જ થઈ ગઈ છે. પરિમલની માને તે ‘મા’ કહીને જ બોલાવતો. અવિનાશબાણુ તેને ખૂબ જ ચાહવા લાગ્યા.

શતદલ અને પરિમલ નિશાળે ભણવા જાય. નિશાળેથી ઘેર આવીને દરરોજ પરિમલ અતુલને અડાવતી: “ચાલો અતુલભાઈ, અમને ફરવા લઈ ચાલો !”

અતુલ કહે: “ના.”

પરિમલ રોફ કરતી: “ના કેમ ? મેં જ તમને અહીં રખાવી આપ્યા છે, યાદ છે ને ? મારી જ વાત કાને ધરવાની ના પાડો છો ?”

પરિમલ બોલવા જતી તો હાવકે મોઢે, પણ અધવચ્ચ તેનાથી હસી પડાવું.

અતુલ કહેતો: “આ શી ટેવ, પરિમલ ? જાઓ, હાર્મોનિયમ વગાડી કંઈ ગીતબીત ગાઓ !”

“હા, હું ગાઉં ને તમે સાહેબ અહીં બેઠાં બેઠાં સાંભળો, ખરું ને ? ના, એ વાત નહિ બને અતુલભાઈ, તમે બેઠો !” એમ કહીને પરિમલ અતુલનું ખાવડું પકડીને તેને ઘસડી જતી.

અતુલ કહે: “મા વઢશે હોં, પરિમલ !”

પરિમલ જવાબ આપતી: “તમને માની ધાક ભડી લાગે છે ! તમે

આટલા બધા બીકણુ ક્યાંથી, અતુલભાઈ ?”

એમ બોલતી અતુલને ઘસડતી ઘસડતી તે ઘર બહાર નીકળી આવતી, અને પછી કહેતી : “ઊભા રહો ! હું જરા માને કહેતી આવું. પછી આપણે જમીએ.”

અતુલ મૂગે મોઢે ઊભો થઈ રહેતો.

પરિમલની મા ડોકું બહાર કાઢીને કહેતી : “તો જાઓ, એટા ! એમને જરા બહાર ફેરવી આવો !”

હવે અતુલને ગયા વગર છૂટકો જ ન રહેતો.

[૨૦]

ફરવા ગયાં ત્યાં વાતચીતમાં એક દહાડો પરિમલે પૂછી નાંખ્યું : “એક વાત હું તમને ઘણા વખતથી પૂછું પૂછું કરું છું, પણ પૂછી શકાતી નથી. કહી નાખું ?”

અતુલે સામે સવાલ કર્યો : “એવી તે શી વાત છે કે કહેતાં પહેલાં રજા લેવી પડે ?”

“હા જી, એવી જ બહુ ગંભીર વાત છે. તમે પરણેલા છો કે કુંવારા ?”

પ્રશ્ન સાંભળી અતુલ હસી પડ્યો ને બોલ્યો : “બસ, આ જ વાત ?”

પછી અતુલે જવાબ દીધો : “પરણેલો છું.”

પરિમલ બોલતી બંધ થઈ ગઈ.

અતુલે પૂછ્યું : “કેમ ચૂપ થઈ ગયાં ? કહો બીજું જે કંઈ કહેવું હોય તે.”

પરિમલ એકાએક હસી પડી ને બોલી : “તમારી વહુ તો બહુ રૂપાળી હશે, નહિ ?”

શતદશ બહુ ઓછું બોલતી હતી. છતાં પરિમલના બરડા પર

ધબ્બો મારી તે બોલી જાડી: “આ તે કેલું પૂછે છે, પરિમલ ? દિવસે દિવસે તું છેક નક્કટ બનતી જાય છે ! સિરિયસનેસ-ઠાવકાઈ તારામાં ક્યારે આવશે ?”

પરિમલે ફટ ફેતુંક ને સુણાવી દીધું: “ખતર છે મોટી બેન, કે નાની ઉંમરમાં ‘સિરિયસ’ થઈએ તો વહેલાં ઘરડાં થઈ જવાય ? તમને ડોશીમા બનતાં હવે વાર નથી. હાં ! બોલો અતુલભાઈ, મારા સવાલનો જવાબ આપો.”

અતુલે કહ્યું: “હા, રૂપાળી છે. પણ હવે બીજી કોઈ વાત તમારે કરવાની નથી ?”

પરિમલે કહ્યું: “છે ને !”

“ત્યારે તે જ કહો ને ?”

“કહું છું. કહો જોઈએ અતુલભાઈ, તમારી વહુ કેવીક રૂપાળી છે, મારી આ મોટી બેન કરતાં પણ વધારે ?”

અતુલે સામો સવાલ કર્યો: “ત્યારે તમારા મનમાં શું એમ છે કે તમારી મોટી બેન એટલે પૃથ્વી પરની પરમ રૂપસુંદરી છે ?”

એમ કહીને શતદલ ભણી નજર ફેરવીને અતુલ બોલ્યો: “બસ, કાલથી હવે તમારી સાથે ફરવા આવવાનો નથી.”

શતદલની મા હેમાંગિનીએ એક દહાડો વાત ઉપાડી: “છોકરીઓનાં લગનની વ્યવસ્થા હવે ક્યાંક કરો !”

અવિનાશબાબુએ જવાબ આપ્યો: “હા, વિચારમાં જ છું. પણ શું કરવું ? પૈસાની જોગવાઈ થવી જોઈએ ને ?”

હેમાંગિનીએ કહ્યું: “મને લાગતું હતું કે અતુલ કુંવારો છે.”

અવિનાશબાબુએ સાંભળ્યું હોય એમ ન લાગ્યું. એટલે હેમાંગિનીએ

હસતાં હસતાં પોતાનું મોઢું તેમના કાન પાસે લઇ જઈને મોટે ધાંટે કહ્યું: “અતુલ આવ્યો ત્યારે મને લાગેલું કે એક છોકરીને એની સાથે કેકાણે પાડી દેવાશે. પરંતુ એ તો પરણી ગયેલો છે.”

અવિનાશબાબુ બોલ્યા: “છોકરો બહુ મજાનો છે.”

હેમાંગિનીએ કહ્યું: “પરંતુ હવે તો છોકરીઓને કુંવારી ન રાખી શકાય.”

અવિનાશબાબુ: “કોણ નિશાળે ન જાય ? મોટી કે નાની ?”

“માથું તમારું ! નિશાળની વાત હું ક્યાં કરું છું ? કહું છું કે છોકરીઓને હવે પરણાવી દીધા વગર ચાલે તેમ નથી.”

“હં !” કહેતાં અવિનાશબાબુ કંઈક વિચારમાં પડી ગયા. પછી થોડી વારે બોલ્યા: “તેથીસ્તો કહું છું કે ગમે તેને તો પરણાવી ન દેવાય ! કલકત્તામાં આજકાલ કેટલીયે મોટી ઉંમરની છોકરીઓને કુંવારી રાખે છે, એટલું જ નહિ પણ તેમને ઘરમાં ગોંધી ન રાખતાં નિશાળમાં ભણવાયે મોકલે છે.”

હેમાંગિનીએ કહ્યું: “ભણે તો બધીયે છે. પણ પછી તો બધીઓને સાસરે જઈને ચૂલો સાંભાળવો પડે છે અને બાળકો ઉછેરવાં પડે છે.”

અવિનાશબાબુ આમાંનું કશું જ સાંભળી શક્યા નહિ, સાંભળવાનો પ્રયત્ન પણ એમણે કર્યો નહિ. રાત બહુ થઇ ગઇ હતી. એટલે પાસું ફેરવીને બોલ્યા: “જાંઘી જાઓ, હવે !”

[૨૧]

મહામાયા ઉપર અતુલ માત્ર કાગળ જ લખતો રહ્યો. લગભગ છ માસ પૂરા થવા આવ્યા, છતાં એકે વાર તે ઘર ભણી ફરક્યો નહિ.

એક દહાડો સાંજે અતુલ પોતાના ઓરડામાં બેઠો બેઠો કાતર વડે એક કબજો વેતરતો હતો. તે વખતે હળવે પગલે પરિભ્રમણ દાખલ થઇ.

અતુલ નીચું ઘાલીને કાપડ વેતરવામાં મશગૂલ હતો, એટલે પરિમલ આવ્યાની તેને ખબર ન પડી. પરિમલે બિલ્લીપગે અતુલની પાછળ જઈને ‘એઇ!’ કરીને જૂમ પાડી. અતુલે ચમકીને પાછળ જોયું તો પરિમલ ઊભીઊભી ખીલખીલ હસતી હતી. હસતાં હસતાં જ તે બોલી: “તમે તો ખરા બીકણ, અતુલભાઈ ! એટલામાં કેટલા ચમકી ગયા ?”

મેં મલકાવી ફરી પાછું કાપડ વેતરવામાં અતુલે ધ્યાન પરોવ્યું. તેમ કરતાં પૂછ્યું: “કંઈ કહેવું છે ?”

પરિમલે જણાવ્યું: “ના. એ તો મારો કબજો થયો કે નહિ તે જોવા આવીંતી.”

અતુલ બોલ્યો: “આપ્યો છે તો સવારે !”

પરિમલે પૂછ્યું: “દરજીની દુકાન કાઢવાનું કહેતા હતા તેનું શું થયું ?”

અતુલે જવાબ આપ્યો: “તમારી લોટરીની ટિકિટ પાકે તો ખરી !”

“ઓ મા ! તમે તો ત્યારે લોટરીના ઇનામની આશાએ બેસી રહ્યા લાગો છો ? ત્યારે તો દુકાન નીકળી રહી ! બાપુજી આજે પાંચ પાંચ વર્ષ થયાં ટિકિટો વેચે છે, પરંતુ અમારે ત્યાંથી ટિકિટ ખરીદનાર પૈકા એકે જણનું ઇનામ હજી લગી તો લાગ્યું નથી !”

“તો પછી ટિકિટ વેચવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ.”

પરિમલ ફરીથી ખડખડ હસી પડી. હસતાં હસતાં જ બોલી: “બાપુજી શું કહે છે તે જાણો છો, અતુલભાઈ ? કહે છે કે અમારા જેવા ગરીબનો આધાર આ લોટરીની ટિકિટ પર જ છે. કોઈ વાર ભારે ઇનામ લાગી જાય તો છોકરોએને પરણાવી દેતાય.”

“સારે પૈસાને અભાવે તમારાં લગન નથી થઈ શકતાં, એમ ?”

પરિમલ એકાએક ગંભીર બની ગઈ. પછી બોલી: “તો પણ દરજીકામની નિશાળ ચલાવીને અમારું ભરણપોષણ કરે છે એ કંઈ એાછું છે ? અમારી કને કંઈ કસ્તાં કંઈ જ નથી, અતુલભાઈ ! દેશમાં તો માથું

મૂકવા સરખું ખોરડું સુધાં નથી !”

આટલું બોલીને પરિમલે એક લાંબો નિસાસો નાખ્યો અને ઊભી ઊભી કંઈક વિચારવા લાગી. કાપડ વેતરતાં વેતરતાં અતુલે પૂછ્યું : “ગળું ‘વી’ કટનું રાખું ને ?”

“તમને જે ગમે તે રાખો.” એમ કહીને પરિમલ તેની નજીક જઈને બોલી : “અમારી નિશાળમાં એક બુદ્ધો શિક્ષક હતો, અતુલભાઈ ! પરમ દહાડે રાત્રે એકાએક ખગર પડી કે તે મરણ પામ્યો છે. એ બિચારાને મોટી મોટી છોકરીઓ છે. તેમાંથી એકેયને બિચારો પરણાવી શક્યો નથી. છોકરો એકે નથી. સચુંસંબંધી પણ ક્યાંય કોઈ નથી. દેશમાં ઝૂંપડું સરખું નથી. વીમોખીમો ઉતરાવેલો નથી. ઊલટું માથાડૂંપ દેતું છે. હવે કહો જોઈએ, આ છ છોકરીઓને લઈને વિધવા મા ક્યાં આશરો લે ? તે આખી રાત મને ઝીંધ ન આવી. આખી રાત માત્ર એ જ વિચાર—”

“માત્ર વિચાર કર્યો શું વળે, પરિમલ ? બંગાળામાં આવી પરિસ્થિતિ તો સેંકડે નવાણું જણુની છે.” એમ કહી ડોકી ઝિંચી કરી અતુલ તેના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. જે છોકરી સારો ય દિવસ હસવાખેલવામાં અને દ્દામસ્કરી ઉડાવવામાં જ પોનાનો વખત ગાળતી, તેને પણ આવા ગંભીર વિચાર આવી શકે, એ તો અતુલની કલ્પનામાં ય નહોતું. જોયું તો પરિમલનું મોઢું છેક ઊતરી ગયું હતું. ઉદાસ ચહેરે હજી પણ તે કંઈ વિચારી રહી હતી. તેને બોલાવવા ખાતર અતુલ બોલ્યો : “કોઈની પાસે કંઈ જ નથી, ત્યારે કો’કની પાસે એટલું બધું છે કે તેનો વ્યય કેમ કરવો તે તેમને સમજતું નથી. દુનિયાની એ કેવી ફજેતી ?”

પરિમલ એવી જ રીતે નીચી મૂંડીએ ઊભી રહી બોલવા લાગી : “હું પોતે શું કરીશ તે જાણું છો, અતુલભાઈ ? હું લગન કરીશ જ નહિ. હજી પણ ભણ્યા જ કરીશ. ભણીને કમાઈશ. તમે મનમાં હસો છો, નહિ અતુલભાઈ ?”

“ના રે ! હસું શું કરવા ? સારો વિચાર છે. આપણા દેશમાં છોકરીઓ કમાવા માંડે તો તો સંસારના અનેક કાયડા બિઠકી જાય !”

પરિમલે પ્રશ્ન કર્યો : “વારુ, અતુલભાઈ ! દેશમાં તમારે તો ધરખાર વગેરે છે, ખરું ને ?”

અતુલે જણાવ્યું : “છે.”

“જમીનજગીર છે ?”

“છે.”

“જમીનમાં અનાજ પાકે છે ?”

“પાકે છે.”

“વારુ, ત્યારે તમારા ગામમાં અમે લોકો એક માટીનું ઝૂંપડું બાંધી થોડીક જમીન ખરીદીને રહીએ તો કેવું ? ખાવાપીવાની વિટંબણા તો ટળી જાય ને ?”

અતુલે કહ્યું : “બહુ સારો વિચાર છે. એક વાર તમને બધાંને હું ગામ લઈ જઈશ.”

“હે ! સાચે જ ?” એમ કહેતાંકહેતાંમાં તો પરિમલનો ચહેરો આનંદથી ખીલી બિડ્યો. ઉમળકાભેર તે બોલી : “ચાલો, ત્યારે માને આ ખુશખબર કહી આવું.”

એમ કહીને મા આગળ વાત કરવા તત્કાળ તે ખંડની બહાર પરિમલ નીકળી ગઈ.

અતુલ ફરી પાછો નીચું ધાલી પોતાની કાતર ચલાવવા લાગ્યો. એટલામાં વળી પાછી પરિમલ આવી પહોંચી અને બોલી : “વાતમાં ને વાતમાં હું કહેવાનું ભૂલી ગઈ અતુલભાઈ, કે આજે મારે હાથે તમારો એક ભારે અપરાધ થયો છે. કહો, ક્ષમા કરશે ? ગુસ્સે તો નહિ થાઓ ને ?”

હસતાં હસતાં તેના મુખ સામું બાળી અતુલે પૂછ્યું : “શો અપરાધ કર્યો છે ? કહી નાખો !”

“કહું છું.” એમ કહી પરિમલ તેની સોડમાં જઈ બોલી : “તમારા નામતું એક પરખીડિયું મારે હાથે આજ ફૂટી ગયું છે.”

“ઓહો ! એમાં તે શો મોટો અપરાધ થઈ ગયો ? લાવો એ પરખીડિયું.”

પરિમલે ઉમેર્યું : “મને થયું કે તમારી વહુનો પત્ર હશે. પરંતુ આય મા ! બોલીને જોઈ છું તો તમારી બાનો પત્ર નીકળ્યો !”

એમ બોલી એણે છાતી આગળ કપ્પનમાં સંતાડેલું પરખીડિયું ખેંચી કાઢી અતુલના હાથમાં મૂક્યું અને કહ્યું : “લ્યો, વાંચી જુઓ.”

પત્ર છેક જ ટૂંકા હતો. મહામાયાએ લખ્યો હતો. વાંચી જતાં બહુ વાર લાગી નહિ.

કાગળ વાંચી લઈને ફરી પાછો અતુલે પરખીડિયામાં મૂકી દીધો.

પરિમલે પૂછ્યું : “એક વાત કહું, અતુલભાઈ ?”

“કહો, શી વાત ?”

પરિમલે પૂછ્યું : “તમે શું બીજું લગન નહિ જ કરો ?”

અતુલ સમજી ગયો કે માનો કાગળ એણે વાંચી લીધો છે. એટલે બોલ્યો : “એ બહુ લાંબી વાત છે, પરિમલ ! તમારે સાંભળવા જેવી નથી.”

પરિમલે પૂછ્યું : “તમારે માનજી બેન નથી. પરંતુ ધાગે કે મારા જેવી કોઈ બેન હોત, તો તેની આગળ તમે પેટ ખોલત કે નહિ ?”

અતુલનું મન આ પ્રશ્નથી પલળી ગયું. એણે બધી જ વાત અથેતિ પરિમલને કહી સંભળાવી. રાય અને ચોધરી કુટુંબો વચ્ચેના વિખવાદથી માંડીને તે અતુલનું કલકતા આવીને દરજીકામ શીખવા માંડ્યા સુધીનું બધું વર્ણન સાંભળીને પરિમલ થોડીક વાર તો અવાજ બની જઈ અતુલના

ચહેરા સામે ટગર ટગર જોઈ રહી. પછી બોલી: “આ તો ખરેખર એક નવલકથા જેવી ઘટના છે, અતુલભાઈ! ત્યારે તો તમારે ખીજું લગન કરવું જ જોઈએ. બોલો, શી મરજી છે?”

અતુલે જણાવ્યું: “મને તો કંઈ જ સમજતું નથી, ભાઈ! કરવું કે—”

એ જ વખતે ખારણા આગળ હેમાંગિની આવી પહોંચી અને બોલી: “કેમ રે પરિમલ! આજે તારા તડાકા કંઈ ખૂટતા જ નથી ને? ખાઈશ ક્યારે? ચાલો, ભાઈ અતુલ, ખાવા ચાલો!”

અતુલે જવાબ આપ્યો: “આવું છું, મા!”

પરંતુ તે પહેલાં જ પરિમલ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી પડી. માને બાળુની એક બોલીમાં ઘસડી જમને ધીમે સાદે પૂછી જોયું: “મોટીબેનને અતુલ સાથે પરણાવી દેશું, મા?”

હેમાંગિનીએ અચંબા સાથે વળતું પૂછ્યું: “એ કેવી વાત? એનું લગન તો એક વાર થઈ ગયું છે ને?”

પરિમલે તેને તોડી પાડી: “ના, નથી થયું. એ ભાંજગડમાં તારે ગિતરવાની જરૂર નથી. પહેલાં કહી દે કે પરણાવવાની તારી મરજી છે?”

હેમાંગિનીએ ઉત્તર વાળ્યો: “મરજી કેમ ન થાય? અહા! કેવો સરસ મૂરતિયો!”

“વારુ ત્યારે, તું તારે મૂઝી રહેજે. કશું ન કહીશ અતુલને કે કશુંય નહિ મોટીબેનને!”

એટલું કહીને ઝડપથી તે પોતાના ઓરડામાં દોડી ગઈ અને એક કાગળ લખવા બેસી ગઈ.

[૨૨]

સાતઆઠ દિવસ પછી અતુલ એક દહાડો નીચેના ખંડમાં અવિનાશ

બાણ સાથે કામમાં રોકાયેલો હતો. એવામાં ચાકર રામચન્દ્રે હાક મારીઃ
“અતુલભાઈ ?”

સંચો ચલાવતાં ચલાવતાં અતુલે પૂછ્યુંઃ “કેમ, શું છે ?”

રામચન્દ્રે જણાવ્યુંઃ “મા તમને બોલાવે છે. એક વાર ઉપર
આવી જાઓ.”

સંચો છોડીને અતુલ એકદમ બીજે માળે ગયો અને જુએ છે તો
તેના અચંબાનો પાર ન રહ્યો. પુરન્દરપુરથી મહામાયા આવી હતી અને
સાથે વનમાળી પણ !

અતુલે સાશ્વર્ય પૂછ્યુંઃ “તું અહીં કેમ આવી, બા ?”

વનમાળી તરફ જોઈને પૂછ્યુંઃ “તમે લઈ આવ્યા લાગે છે ! ભલા
માણસ છે ને ?”

વનમાળી ઘરકું પાન હતો. દ્રેનના આખી રાતના ઉગ્મગરાથી તે
હેરાન થઈ ગયો હતો. એટલે શેતરંજી પર ભીંતને ટેકાને આંખો મીચી
તે આરામ લેતો હતો. અતુલનાં વેણ સાંભળીને તે બેઠો થયો અને મોઢું
મલકાવી બોલ્યોઃ “હું તો ઘરડો થયો. લઢવુંવઢવું હોય તો પછીથી તેમ
કરજો ! પહેલાં ચાપાણીની ગોઠવણ થવા દો, પછી કહીશું કેમ આવ્યાં તે !”

ચાનો પ્યાલો અને નાસ્તો લઈને પરિમલ હસતી હસતી આવી
પહોંચી. વનમાળી આગળ તે રાખી દઈને અતુલ ભણી નજર કરી
પૂછ્યુંઃ “તમે ફરી ચા લેશો, અતુલભાઈ ?”

અતુલે કહ્યુંઃ “ના.”

“તે મેં એવો શો અપરાધ કર્યો છે કે મારી સામું આમ મોં
ચઢાવે છે ?”

“ના, ના. મારે ફરી ચા નથી પીવી. તમે તમારે જાઓ !”

મહામાયા હેમાંગિની નજીક જ બેઠાં હતાં. તેમની પાસે પહોંચીને
પરિમલ બોલીઃ “કેમ જોઈ લીધો ને આપના દીકરાને ? બસ, દીકરાએ

જોઈ લીધી માને, અને માએ જોઈ લીધો દીકરાને ! હવે આપને પાછા ફરવાની ટ્રેન કંઈ, મા ? ખાવાપીવા જેટલો સમય તો રહેશે ને ?”

હેમાંગિનીએ રીસ દેખાડી: “આ છોકરી તો ભારે બટકખોલી છે !”

પછી મહામાયા ભણી જોઈ કહ્યું: “ચાલો, ચાપાણી કરી લઈએ. બચકાપોટલાં ખૂણામાં મૂકી દો. અતુલ, જાઓ ભાઈ, ત્રીચે કામે લાગી જાઓ !”

એમ કહીને ત્રણે જણીએ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

વનમાળી ચા પીતો પીતો એ દિશામાં તાકી રહ્યો હતો. તેણે હવે અતુલને પોતાની પાસે ખોલાવી લઈને કાનમાં પૂછ્યું: “આ લોકો શું બ્રહ્મોસમાજ છે ?”

અતુલે કહ્યું: “ના. બ્રાહ્મણ !”

“ત્યારે તો અહીં રહે છે અને ખાવપીએ છે તેમાં વાંધા જેવું નથી. તમારો કાગળ મળતાં જ માએ કહ્યું કે ‘ચાલ, મારી સાથે તારે આવવું પડશે.’ મેં કારણ પૂછ્યું તો કંઈ જ કહ્યું નહિ. ઘણા દહાડાથી તને જોયો નહોતો. માનું મન. ગુસ્સો ન લાવીશ, અતુલ ! કાલિઘાટવાળી માતાજીનાં દર્શન કર્યે આજ કંઈ નહિ તો—”

વનમાળીને ખોલતો અટકાવીને અતુલ ખોલી પડ્યો : “પણ મેં માને હમણું તો કાગળ લખ્યો જ નથી !”

વનમાળીએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું: “લખ્યો છે ને, કેમ વારુ ? પરખીડિયું આવેલું અને તે મેં મારે હાથે જ માને પહોંચાડેલું !”

“એ કાગળ તમે પોતે વાંચી જોયો હતો ?”

“ના.”

અતુલ હવે વનમાળીની સોડમાં જઈ બેઠો. પૂછ્યું: “ત્યાંની ખબરો કેવીકે છે, સરકાર મહાશય ?”

“ક્યાંની ખબર પૂછે છે, તારાં સાસરિયાંની ?”

“હા !”

“એ વાત મને શાને પૂછે છે? એ તો તું સારી પેઠે જાણે છે.”

એટલું કહીને વનમાળી ગંભીર મોઢે પ્યાલામાં બાફી રહેલી ચા પૂરી કરવા લાગ્યો. એમ કરીને એણે એવો ભાવ દર્શાવ્યો કે એ લોકો સંબંધી તે કંઈ જ કહેવા ઇચ્છતો નથી.

પણ અતુલને ય કંઈ વિશેષ બોલતો ન જોઈને આસને રહીને વનમાળી જ ફરી બોલ્યો: “ઓધરીઓનું જે અપમાન અશ્વિને ક્યું છે તેનો બદલો જે ન લઈ શકાય તો બહેતર છે કે પુરન્દરપુરને રામરામ કરીને આપણે બીજે કયાંક જઈને વસવું.”

અતુલે પૂછ્યું: “હું બીજું લગન કરું તેથી બદલો વળી જશે એમ તમે કહેવા માગો છો?”

“અચીત !”

અતુલ મૂગે મોઢે કંઈક વિચારવા લાગ્યો.

વનમાળી ટહુક્યો: “બદલો લેવાયો હોત, જે તમે વહુને પિયરથી પરાણે ધસડી લાવી શક્યા હોત તો. પણ એ તો બની શક્યું નહિ. એટલે પછી અપમાનમાં બાફી શું રહ્યું? સાંભળો છો?”

અતુલ ધીરેધીરે બિડી બિબો થયો અને બોલ્યો: “તમે હવે જરા આરામ કરો, સરકાર મહાશય! હું આવું છું.”

“હવે શું કરવા ધાયું છે?”

“મને હજી પણ થોડા વધારે પૈસાની જોગવાઈ કરી આપી શકો તો એક નાનકડી દુકાન ખોલવાનો વિચાર રાખું છું. પણ તમારી આગળ વધારે પૈસાની માગણી કરતાં મને શરમ આવે છે.”

વનમાળીએ ટકોર કરી: “પરણી જા ! જા, પરણે તો દુકાન કાઢવાના પૈસા મારે જરૂર આપવા !”

અતુલ હસી પડ્યો. હસતાંહસતાં એણે પૂછ્યું: “અને ના પરાણું તો નહિ આપો?”

“ના, સાફ ના!” એમ કહીને વનમાળીએ આંખો બંધ કરી થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી પૂછ્યું: “અહીં તમાકુ ન મળે?”

“મળશે. હું મોકલી આપું છું.”

“રામચંદ્ર! અરે રામુ!” એમ હાક મારતો અતુલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પેલી તરફ હેમાંગિનીને રસોડામાં મોકલી દઈને પરિમલે મહામાયા તરફ ફરીને કહ્યું: “આપ મારી સાથે ચાલો. પહેલાં નાહીઘોષને સ્વસ્થ બનો. પછી વહુને જુઓ!”

મહામાયા આછું સ્મિત કરીને નાહવાની ઓરડીમાં પેદી. એટલે પરિમલ દોડતી શતદલને ઓરડે પહોંચી ગઈ. આજ તેની દોડદોડી અને ધમાલ સૌના કરતાં વિશેષ હતી.

શતદલ અરીસા પાસે ઊભી ઊભી ચોટલો હોળતી હતી. પરિમલ ઓરડામાં દાખલ થતાં જ તેનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં પડ્યું, તે જોતાં જ શતદલ ટૂંકી પડી: “સવારની આમ ઘૂમાઘૂમ કરે છે તે એ લોકો શું ધારશે, કહે જોઈ?”

હસતીહસતી પરિમલ મોટીબેનની પાસે પહોંચી ગઈ અને એના હાથમાંથી કાંસકો ખૂંચવી લઈને તેનો ચોટલો હોળવા માંડ્યો. હોળતાં હોળતાં જ બેનના પ્રશ્નનો જવાબ દઈ દીધો: “મારે ક્યાં એમની વહુ બનવું છે કે એમનાથી ખીવાનું હોય?”

એમ કહીને શતદલના કાનમાં એણે ધીમેથી કહેવા માંડ્યું: “તમારો અંબોડો આજે એવો તો સરસ લઈ આપું કે જોનારાં છક થઈ નય. પછી લાલ રંગની સાડી પહેરી લેજો! મારું પેલું શેલું કાઢી દઉં?”

શતદલે કહ્યું : “ના.”

પરિમલે પાછું સુણાવ્યું : “તે પછી તમે એક કામ કરજો, મોટી-એન ! સાડીકપ્પને પહેરી માતી પાસે રસોડામાં જઈને બેસજો !”

“બહુ સારું, ના જોઈ હોય તો મોટી દાદી ! તું તારે જ અહીંથી.”

એમ કહીને શતદલ છાનું છાનું હસવા લાગી.

આરસીમાં એનું પ્રતિબિંબ જોઈને પરિમલે સવાલ કર્યો : “શું હસો છો, મોટીએન ?”

શતદલે કહ્યું : “કપાળ તારું ! તું ટળ અહીંથી !”

“ના, એ તો તમારે કહેવું જ પડશે, મોટીએન, કેમ હસ્યાં ?”

શતદલે છલકો કર્યો : “મૂઠી રે તું ! એટલુંયે નથી સમજતી કે શોકનું સાલ છે !”

“તે છોને શોક રહી !”

“આરસી વાત ! તું ચે ખરી કંઈની ! જિભા રહેજો ને ! તને પણ એક ભૂંડી શોક ન લાવી દઉં તો !”

પરિમલે સુણાવી દીધું : “તે મને કંઈ શોકની બીક લાગતી નથી, હોં કે મોટીએન !”

શતદલે સામે ટૂંકો કર્યો : “હા ! ન જોઈ હોય તો મોટી શોકથી ન ડરવાવાળી ! શોકથી ન બીએ એવી કંઈ કાળજવાળી સ્ત્રી તો—”

તેને પૂરું બોલવા ન દેતાં હસતાં હસતાં પરિમલે પોતે જ કહી નાખ્યું : “વાહ રે ભાઈ વાહ ! સામા પક્ષનું લાવલક્ષક છે નહિ, તોપો—ખંદૂકો છૂટતી નથી, અને એવું યુદ્ધ જીતવા તમારે જવાનું છે ! અરે ! દેશની રાણી થઈ બેસશો, રાણી ! ઘરેર જ લહેર !”

શતદલ સાડી બદલતી હતી. હસતી હસતી તે બોલી : “યુદ્ધમાં તને મારો સેનાપતિ બનાવીશ. મારી એકલીથી—”

“અરે ! બધું ય બની શકશે, મોટીબેન ! હ્યો ત્યારે, તમે તૈયાર થઈને આવી પહોંચો. હું જાઉં છું.” એમ કહીને પરિમલ ત્યાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

સ્નાનપૂર્ણ પરવારી લઈને મહામાયાએ પરિમલને પોતાની પાસે બોલાવી પૂછ્યું : “તમે મને કાગળ લખ્યો, તે અતુલ જાણતો નથી ?”

પરિમલે જણાવ્યું : “ના.”

મહામાયાએ સૂચ્યું : “જાઓ ત્યારે, તમારી મોટીબેનને હવે મારી પાસે લઈ આવો !”

પરિમલ તૈયાર જ હતી. તરત જ રસોડામાં પહોંચી ગઈ અને બોલી : “આલો મોટીબેન ! તમારાં સાસુજી બોલાવે છે.”

હેમાંગિની તટ્ટકી : “છિ : ! આવું તે કહેવાય, પરિમલ ? સગપણ નકકી થયા પહેલાં ગમે તેમ બોલાય ખરું કે ?”

પરિમલે જણાવ્યું : “તારે તો બોલવું જ નહિ, મા ! મારી ખાતરી છે કે બેન ત્યાં જોડવાઈ જશે જ.”

“ચાલ, હું પણ આવું છું.” એમ કહીને હેમાંગિની પણ શતદલની સાથે આવી.

શતદલ પ્રણામ કરીને ઊભી થઈ, એટલે મહામાયાએ તેને પગથી માથા સુધી ધારી ધારીને જોઈ લીધી. પછી હાથ પકડીને પોતાની પાસે બેસાડતાં કહ્યું : “હું તને કેટલીક વાત પૂછું, તેના જવાબ આપીશ ને ?”

પરિમલ બોલી ઊઠી : “મોટીબેન નહિ આપે તો હું આપીશ.”

મહામાયાએ જણાવ્યું : “ના, ના, તારે તો અહીંથી જતાં રહેવું પડશે.”

પરિમલે પોતાની મા સામે જોઈને કહ્યું : “મા બલે જાય, હું તો નહિ જાઉં.”

હેમાંગિની સાથે જ આવી ગઈ. પરિમલ આરણ્ય ઢાંકી આવીને

મહામાયાની પાસે બેસતાં બોલી: “કહો હવે, શું પૂછા છો?”

મહામાયાએ શતદલનું મુખ ઊંચું કરીને કહેવા માંડ્યું: “મારા અતુલને એક વાર તો મેં પરણાવેલો છે. પણ એ વહુ કેમે કરતાં ઘેર આવતી નથી. તેથી ખીજ લગન કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. તને જો જરાય વાંધો હોય તો તે સ્પષ્ટ જણાવી દે!”

પરિમલે ચટ દેતોક જવાબ દીધો: “વાંધો નથી. હું કહી દઉં છું!”

મહામાયાએ વાંધો લીધો: “એને જ બોલવા દે. પરિમલ! તને વાંધો ન હોય, પણ તારી મોટી બેનને—”

શતદલ ઊંધું ઘાલીને કંઈક વિચારતી લાગી.

મહામાયાએ આગળ ચલાવ્યું: “એ વહુ માટે પણ મારે જીવ કંઈ ઓછો બળતો નથી. પણ શું કરું? છોકરાને મારે ખીજ વાર પરણાવવો જ પડે તેમ છે. એ બધી વાત અત્યારે તને ક્યાં કરવા બેસું? પછી તું બધું જ જાણી શકીશ.”

પરિમલે કહી નાંખ્યું: “મને બધી જ ખબર છે. તેથી જ કહું છું કે મોટીબેનને એનો વાંધો મુદ્દલ નથી.”

“તારું પણ શું એમ જ કહેવું છે?”

શતદલે સહેજ માથું હલાવી પોતાની મૂળી સંમતિ દર્શાવી.

[૨૩]

શતદલની સાથે પોતાનું સગપણ ચશે એવી સ્વપ્નામાં પણ અતુલને કદપના નહોતી. પરંતુ કોણ જાણે કેવી રીતે એ વાત બની ગઈ તેની એને કંઈ જ સમજણ પડી નહિ. ઊંડા ઊતરીને તપાસ કરવાનો વખત પણ એને મળ્યો નહિ. કોઈ પણ જાતની વિધિ, કોઈ પણ જાતનો દાદ, કોઈ પણ જાતનાં વાઘ કે વિવાહ વખતના કોલાહલ વગર શતદલની સાથે અતુલનો વિવાહસંબંધ નક્કી થઈ ગયો. આ ઘેર વિવાહનો પ્રસંગ છે

એવા કશાં જ ચિહ્નનો સાવ અભાવ હતો.

આ ઘટનાના મૂળમાં કોણ રહ્યું છે એની ખચર આટલે દહાડે અતુલને પડી તો અવસ્ય ગઇ; પણ હવે ખચર પડે કે સમજ પડે તેથી લાભ શેા ?

અવિનાશયાત્રુના દરજીવિદ્યાલયમાં આઠ દહાડાની રજા પડી. મોટી છોકરીનું સગપણ નક્કી થઇ જવાથી અવિનાશયાત્રુના હૈયાનો ભાર ઘણે અંશે ઓછો થઇ ગયો. એટલે હવે નિરાંત જીવે તેઓ રાત ને દહાડો હુકકો ગગડાવવા લાગ્યા. ખુદ્દા વનમાળીમાં જીવાનીનો જીરસો આવી ગયો. એનો આનંદ ખીજાં બધાંના કરતાં ટપી જતો હતો.

પરિમલ પણ કોઇથી ઊતરે તેવી નહોતી. એ એકલી સૌને ટપી જતી.

લગ્નપ્રસંગને લગતી તમામ વ્યવસ્થા કેડ બાંધીને એણે એકલીએ જ કરી દીધી. લગ્નવિધિ પતાવતાં ગીતો ગાવામાં, હાસ્યની છોળો ઉડાડવામાં અને નિશાળની આમંત્રિત બેનપણીઓ સાથે મોટીબેનનું શયનગૃહ ગજવી મૂકવામાં પણ એનો નાંચર પડેલો અઃવ્યો. કોઈ પણ વાતમાં એ પાછી પડી નહિ કે થાકતી જણાઇ નહિ.

લગ્ન પછીની ખુશાલીમાં દશ દિવસો બેનબેનનાંમાં વીતી ગયા. મહામાયાએ હવે વરવડુ સાથે દેશમાં પાછા ફરવાની મરજી દેખાડી.

વનમાળીનો વિચાર માત્ર વડુને એકલીને જ લઈને દેશમાં જવાનો નહોતો. એની ઇચ્છા તો વડુનાં માઆપ અને બેનના સથવારા સાથે ખૂબ ધામધૂમ સાથે રાવના દરવાજા પર રહીને ઘરભેગા થવાની હતી. અશ્વિન જીએ, એની સ્ત્રી પણ જીએ કે કેવી ખૂબસૂરત વડુ લઈ આવ્યાં છે !

પરિમલ પણ અતુલના વતનમાં જવાને તકપાપડ થઈ રહી હતી. પરંતુ અતુલે હાલ તરત કોઇને પણ લઈ જવાની ના પાડી કહ્યું: “ના બા, હાલ તો કોઇને પણ ત્યાં લઇ જવાં નથી. જવું હોય તો તમે એકલાં સરકાર મહાસય સાથે બલે જાઓ !”

અચંબા સાથે મહામાયાએ પૂછ્યું: “હું એકલી જાઉં ? તું પણ નથી આવવાનો? વહુ પણ નહિ આવે?”

અતુલે જવાબ આપ્યો: “ના બા, હાલ તરત તો અમે કોઈ જ નહિ આવીએ. આવીશું થોડા દહાડા પછી.”

મહામાયા હતાશ ભાવે બોલી: “ત્યારે તો હું પણ શીઠને જાઉં? હું પણ અહીં જ રહી પડું. હાં રે અતુલ! તેં કરવા શું ધાયું છે? વહુદીકરાનો ઓરિયો ભોગવવા દેવો નથી મને? એક વહુની તો વાટ જોવાય છે, અને વળી આને પણ નથી લઈ જવા દેવી?”

અતુલે તેના મનનું સમાધાન કરતાં જણાવ્યું: “કેમ નહિ જઈએ બા? જરૂર જઈશું. પણ જરા ખમી જા, પકેલાં મને દુકાન કાઢી લેવા દે. પછી અધાં જ જઈશું.”

આખરે એમ જ હતું. ત્યાં પુરન્દરપુરના મકાનમાં ચાકરમાણસોનું ઠેકાણું નકોતું એટલે વનમાળીએ સૂચવ્યું: “હું જરાક પુરન્દરપુર એક આંટો મારી આવું.”

લગનપ્રસંગે હાલ રંગે છંટકાયો હતો તે જ અંગરખો ચઢાવીને વનમાળી પુરન્દરપુર ઊપડી ગયો. અતુલના બીજા લગનની વાત અશ્વિનને કાને પડોંચાયા વગર એને શાંતિ વગે એમ હતું જ નહિ !

[૨૪]

આ બાબુ ‘રેન્જર્સ’નું કારમ આવી પહોંચ્યું. લગનની ધમાલમાં ટિકિટો વેચવાની વાત ખોરબે પડી હતી.

તે જ દહાડે બાપના ટેબલનું ખાનું બોલીને પરિમલે જોયું તો ‘રેન્જર્સ’ ટિકિટની મુદત પૂરી થવા આવી હતી. માત્ર એ જ દહાડા બાકી રહ્યા હતા.

આવેલું કારમ હાથમાં લઈ હસતી હસતી પરિમલ મેડે ગઈ અને

હાક મારી: “અતુલપ્રસાદ !”

એટલું જ બોલી જીભ કાઢીને એના મુખ સામે ટીકતી ઊભી રહી.

અતુલે પૂછ્યું: “શો હુકમ છે, બોલો !”

પરિમલે કંઈ જ ન બોલતાં માત્ર હસતી જ રહી.

અતુલે વળી પૂછ્યું: “કહેતાં શરમ આવે છે? પણ તમારે શું કહેવું છે તે હું સમજી ગયો છું.”

પરિમલે પૂછ્યું: “શું સમજ્યા છો, કડો જોઈએ?”

અતુલે જણાવ્યું: “તમારી મોટીબેન તો જાણે ઠેકાણે પડી ગઈ. હવે તમારે પોતાનું ઠેકાણું પાડવું છે, ને તેનો બાર મારે માથે નાખવા માગો છો, એ જ ને?”

પરિમલે ટક્કો કપો: “ના જી, મને ઠેકાણે પડી જવાની જ્યારે પણ મરજી થશે, ત્યારે હું જાતે જ ફેડી લઈશ. આપને જરાય તસ્દી નહિ આપું !”

અતુલે પૂછ્યું: “હાથમાં આ કાગળ શાનો છે?”

પરિમલે કહ્યું: “એને માટે તો આવી છું, જોઈ લ્યો જાતે જ !”

એમ કહીને ફારમ એણે અતુલના હાથમાં મૂકી દીધું અને એમ કરતાં કરતાં ટકોર કરી: “જોના ભાગ્યનું ધન એ કહેવત કંઈ ખોટી પડશે? એક વાર અજમાવી જુઓ ‘નોમ-ડિ-પ્લૂમ’—તખલ્લુસ શું રાખીશું, કડો?”

અતુલે જણાવ્યું: “ રાખો ‘શતદલ.’ ”

એમ કહીને એ પણ હસવા લાગ્યો.

પરિમલે છેવટ લગી કડો લીધો. શતદલના નામની એક ટિકિટ અતુલ પાસે ખરીદાવી બીજા વધારે વકરે કરવા માટે ફારમ હાથમાં લઈને તે નીચે ઊતરવા લાગી. દાદરના બેએક પગથિયાં ઊતરીને તે થંભી

ગંધ અને મોહું પાછું ફેરવી બોલી : “પણ ઇનામ પાકે તેમાં મારો ભાગ હોં કે, મહાશય !”

અતુલ સ્વાભાવિક રીતે જ બોલ્યો : “મળતાં પહેલાં જ ?”

પરિમલ મુખ દાખી થોડુંક હસી. પંજી બોલી : “જે કંઈ મળી ચૂક્યું છે, તે પણ કંઈ ઓછું કીમતી નથી, હોં ! એ માટે તો તમારે મને જ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે.”

જવાબમાં અતુલ બોલ્યો : “અસલ વસ્તુની સાથે ઉપરથી વધારાનું જે મળે છે તે મને વધારે ગમે છે. તેને માટે તો તમને ખાસ ખાસ ધન્યવાદ આપું છું.”

પરિમલ હવે વિશેષ કંઈ ન બોલતાં હસતી હસતી દાદરો ગિતરી ગંધ.

[૨૫]

આણી તરફ વનમાળીને કેમે કરતાં ચેન પડતું નહોતું.

પુરન્દરપુરના સ્ટેશન પર પગ મૂકતાં સુધીમાં જે કોઈ ઓળખીતું દેખાઈ આવ્યું તે દરેકને જાતે ખૂબ પાડી પાડીને એણે પૂછવા માંડ્યું : “કેમ રે ! ગામની ખબરો તો બધી રીતે સારી છે ને ?”

“હા જી, બધાં રૂડાં વાનાં છે. આપ ક્યાં જઈ આવ્યા ?”

જવાબમાં વનમાળી પોતાનો રંગછંટાયેલો અંગરખો દેખાડી પૂછતો : “આ અંગરખા પર રંગ છંટાયેલો જોઈને પણ સમજી શકતા નથી ? અતુલને પરણાવી આવ્યો !”

“હે ! બીજું લગન કયું ?”

વનમાળી અભિમાનભરે જવાબ દેતો : “હાસ્તો ! એમાં વાંક કોનો ? વહુ આવે ત્યારે જોજો ને કે એનો જોટો આપણા ગામમાં તો છે જ નહિ. અશ્વિન ભલે હવે બાડી આંખે જોયા કરે. એને ઘેર જવાનું થાય ત્યારે આ ખુશખબર એને કાને નાખવાનું જૂલતા નહિ, હોં કે ?”

આમ જોનેતેને કહેતો કહેતો મનસા તળાવનું લાંબું ચક્ર લઇને તે ગામમાં પેઠા. આમ ચક્રાવો લઇને આવવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે રાયજીના ઝાંપા આગળ રહીને જવાનું થતાં ભોગજોગે અશ્વિનનો ભેટો તેને પોતાને જ થઈ જાય તો આ ખચર તે પોતે જ તેને મોઢામેઢ કહી સંભળાવે.

પરંતુ ચમત્કાર એ થયો કે જેમજેમ તે રાયજીના ઝાંપા નજીક આવવા લાગ્યો તેમતેમ તેની ખાતરી થવા લાગી કે રાયજીને ઘેર કશો ઉત્સવ ઊજવાઈ રહ્યો છે. ઝાંપાથી હજી બહુ દૂર હતો ત્યાંથી જ તેને કાને શરણાધરોના સૂર પડવા લાગ્યા. નજીક આવી પહોંચતાં તો તેની ખાતરી થઈ ગઈ કે એ સૂરો અશ્વિનરાયની હવેલીની દેવડી પરથી જ આવે છે.

રસ્તામાં કોઈ કરતાં કોઈ માણસ મળતું નહોતું. એટલે પૂછે પણ કોને ?

વનમાળી ઉતાવળે ડગલે રાયજીના ઝાંપા તરફનો રસ્તો કાપવા લાગ્યો.

અશ્વિનના દરવાજા આગળ માણસોની ઠઠ જામી હતી. શી બાબત છે તે જાણવા સારુ વનમાળી ત્યાં થંભી ગયો. કેશવ ભટ્ટાચાર્ય એ જ દિશામાંથી આવતો હતો. તેની નજરે વનમાળી પડતાં જ તે ઝપાટાબંધ તેની પાસે જઈ પહોંચીને એકદમ તેને ભેટી પડ્યો અને પછી ઘસડીને તેને રાયજીની હવેલીની અંદર લઈ ચાલ્યો.

વનમાળી જેમજેમ પૂછે કે “બાબત શી છે તે તો કહો” તેમ તેમ તે એને વધારે ઘસડવા માંડતો, અને એટલું જ કહેતો કે “એક વાર અંદર તો ચાલો, ત્યાં બધું જ જાણવાસંભળવા મળશે.”

ભટ્ટાચાર્યનાં મનમાં એમ હતું કે “આજે આ આનંદના દિવસે વનમાળીને જોઇને અશ્વિન ખચીત ખુશી થઇ જશે. એટલે અશ્વિન નજરે પડતાં જ તે પોકારી ઊઠ્યો: “આ જુઓ તો ખરા, કોને પકડી લાવ્યો છું તે !”

અશ્વિને અવાજની દિશામાં નજર ફેરવીને એક વાર જોઇ લીધું અને

કહ્યું: “આવો ! પણ એ ક્યાં છે ?”

વનમાળીએ પૂછ્યું: “એ તે કોણ ?”

અશ્વિને કહ્યું: “અતુલ, અતુલ—અમારા ગુણિયલ જમાઈ ! બીજું કોણ ?”

પુત્રજન્મની ખબર સાંભળીને વનમાળી પંડે આવી પડેાંચ્યો હશે, એવી જ અશ્વિનની ધારણા હતી. કેશવ ભટ્ટાચાર્ય તેને પરાણે એવી લાવ્યો એ વાતમાં એને વિશ્વાસ પડ્યો નહિ. તેથી વનમાળીને હૃદયે અશ્વિને કહ્યું: “હું એલાવવા આવું નહિ, માણસ પણ મોકલું નહિ, સમજ્યા વનમાળી ? અતુલ પોતે થઈને આવે અને તેના છોકરાને જોઈ જાય. હું કોણ ? બાપુ અશ્વિનરાય—બીજું કોઈ નહિ !”

વનમાળી તો મૂઝે મોઢે તેના મોઢા સામું જ ટીકી રહ્યો.

અશ્વિન પાછો બોલ્યો: “આમ ટીકી શું રહ્યા છો ? કહો તો વેવાણને માટે ગાડી મોકલી આપું. આવવાની ઈચ્છા હોય તો પૂછીને મને કહેવરાવજો !”

વનમાળીએ પ્રશ્ન કર્યો: “પણ કોનો છોકરો ? તમે શું કરી રહ્યા છો તેની કશી સમજ મને પડતી નથી.”

અશ્વિન હોડો કરતો હસી પડ્યો અને બોલ્યો: “સમજો છો બધું—જાણો છો ય બધું. ઘરડી ઉમ્મરમાં તો સાદુ દાનત રાખો ! હું અશ્વિનરાય ! આવો, આપ બધા જ આવો, જે હો તે બધા જ આવો, જરા મીઠું મોઢું કરાવી બાળકની ચરણરજ લઈ જાઓ, આવો !”

એમ કહીને હાજર બ્રાહ્મણમંડળીની આગળ આગળ આંગણું વટાવી તે દાદરો ચઢવા લાગ્યો.

શું અતુલને છોકરો થયો છે ?—એમ વિચારતો વિચારતો વનમાળી પણ બ્રાહ્મણોની સાથે સાથે અશ્વિનના અંદરના ઘરમાં જઈને બેઠો. પિતૃગની એકેકી રકામીની અંદર થોડાક સંદેશ અને એકેકો રૂપિયો

મૂકી દરેકના હાથમાં એકેક રકાળી મૂકવામાં આવી. વનમાળી બ્રાહ્મણ નહોતો. એટલે જે માણસ રકાળીઓ આપવાનું કામ કરતો હતો તે વનમાળીની પાસે જઈને ખમચી ગયો. તે જોઈ અશ્વિન બોલી ઊઠ્યો :
“હાં, હાં, એને પણ આપ ! જરૂર આપ !”

વનમાળીએ હાથ લંબાવીને રકાળી લીધી.

હવે પાસેના ઓરડામાં જઈને વિમળાના નવા અવતરેલા બાળકને આશીર્વાદ આપવાની વારી આવી.

એકસામટા ચચ્યાર જણ જવા લાગ્યા. જમીનદારનો દોહિત્ર એટલે ચરણુરજ સિવાય બીજું પણ ઉપરથી આપવું પડે જ. દક્ષિણના રૂપિયા કોઈ કોઈના હાથમાં ખખડવા લાગ્યા, ત્યારે કેટલાક વળી બાળકના હાથમાં કંઈક મૂકીને તેને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા.

રૂપિયા આપીને જેઓ આશીર્વાદ દેતા હતા, તેમનાં નામની નોંધ એક કાગળમાં કરી લેવામાં આવતી હતી. અશ્વિનનો મોટો છોકરો એ કામ કરતો હતો. તેની પાસે જ છોકરાને બોળામાં લઈને ઢાળેલે મસ્તકે વિમળા બેઠી હતી. વનમાળી ઓરડામાં પેસતાં જ અતુલના છોકરાનું મોઢું એકીટસે જોઈ રહ્યો. હસતે મોઢે દેવાની રકમ ત્યાં રાખેલા એક ચાંદીના તાટમાં રાખી દેવાની હતી. બીજા સૌ એકેક રૂપિયો મૂકીને ચાલ્યા ગયા. વૃદ્ધ વનમાળીએ વિચાર્યું કે તે પોતે પણ એક જ રૂપિયો મૂકે એ બરાબર નહિ. તેથી તેણે પોતાના ખિસ્સામાંથી પાંચ રૂપિયા કાઢીને તાટમાં રાખી દીધા. એટલે સુધીરે ‘વનમાળી સરકાર’ એમ બોલીને એનું નામ ટપકાવી લીધું. વનમાળીનું નામ સાંભળીને નીચું ધાલીને બેસી રહેલી વિમળાએ ચમકીને પોતાનું માથું ઝાંચું કરી જોવા માંડ્યું. પરંતુ વનમાળી તે વખતે ઝપાટાબંધ ઓરડો છોડી બહાર નીકળી ગયો હતો અને જોડા પહેરતો હતો. ફરી પાછો આંખો ઢાળી દઈને વિમળા બાળકનું મુખ એકીટસે જોવા લાગી.

વનમાળીને શું થયું એ તો રામ જાણે ! પણ એકે અક્ષર કોઈની

સાથે બોલ્યા વગર ત્યાંથી તે ચાલ્યો ગયો અને ધીમે ધીમે ચાલતો અહીં વારે ચોધરીની હવેલીએ જઈ પહોંચ્યો.

અહારના ભાગમાં બેએક ગ્રામજનો સૂઈ રહેતા. બેઉ જણ એ જ ઠેકાણે રાંધવાખાવાનું કરતા, અને ઘરખાર તથા ઘાસપાલાની સંભાળ રાખતા. વનમાળીને એકાએક આવી પહોંચ્યો. જોઈને તેમાંનો એક જણ તેો ખરેખરો અચંખામાં પડી ગયો અને બોલી બેઠ્યો : “મા ક્યાં, સરકાર મહાશય ? અને આ શું ? આપણા અંગરખા અને ઉપરણા પર આ રંગના છાંટા શા !”

વનમાળીએ જવાબ દીધો : “એ તો કંઈ નહિ. તું એક કામ કર જોઈ. તારું રાંધવાખાવાનું આટોપાઈ ગયું ?”

હરીશે જણાવ્યું : “આ પેલા ચૂલા પર ચઢે !”

“ત્યારે તો મારે માટે પણ તારા ભેથું જ—”

એને પૂરું બોલવા દીધા વગર જ હરીશ બોલી બેઠ્યો : “એ તો હવે આપને કહેવાનું જ ન હોય, સરકાર ! અહીં આપણા અતુલભાઈને ત્યાં છોકરો અવતર્યો છે, સાંભળ્યું ? જે દહાડે આપ અહીંથી ગયા, તેને ખીજે જ દહાડે અમે એ સાંભળ્યું. આજે ફરી સાંભળ્યું છે કે ગામના પચાસ બ્રાહ્મણોને જમવા નોતર્યા છે. આજ બાવીસ દિવસ થયા. અમને નોતરું દીધું નથી, સમજ્યા ? અમે તો અતુલભાઈના માણસ ખરા ને ?”

વનમાળી પોતાની બોલી ઉઘાડીને હાથમાંની લાકડી ખૂણામાં રાખી દબને ચુપચાપ બેઠો. તેની સાથે જ કલકત્તા એક કાગળ લખી નાખવાનો વિચાર એને આવ્યો.

પરંતુ હરીશ શાંત બેસી રહ્યો નહિ. વનમાળીને માટે હુકકો તૈયાર કરતો કરતો તે બોલ્યો : “અતુલભાઈ ક્યારે આવશે, સરકાર ?”

વનમાળીએ બાધાની માફક જવાબ આપ્યો : “હા, આવશે.”

હરીશ બોલ્યો : “આવશે તો ખરા જ, એની ના કોણ પાડે છે,

સરકાર મહાશય ! ”

એમ બોલતો બોલતો અને ચલમમાં ફૂંક મારતો મારતો હરીશ ખોલીની અંદર આવી ઊભો. એક વાર ફૂંક મારીને ફરી બોલ્યો: “સાસુસસરા ઉપર રીસાઈને તે ક્યાં સુધી આધા રહેવું? કેમ બોલતા નથી? હવે તો છોકરો થયો. એટલે છોકરાને જોવાને-રમાડવાને તો એક વાર આવવું જ પડશે ને? માથુ હવે અતુલભાઈને પોતાની સાથે તેડી લાવ્યા વગર રહેશે જ નહિ. નેહ હાથમાં લો, હું પણે રસોઈ/પાણીનું કરું.”

એમ કહી હુકો વનમાળીને સ્વાધીન કરી હરીશ રસોઈ/પાણીનું સાંભાળવા ચાલ્યો ગયો.

બપોરે આહારપાણી કર્યા પછી વનમાળીએ કલકત્તા કાગળ લખવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ મનની ભાંજગડને લીધે છંપટ લગી તેનાથી કાગળ લખવ.નું બન્યું નહિ.

સાંજે હરીશે કહ્યું: “રાતના વાળુ માટે માછલીબાછલી મળે તો લઈ આવું. બેચાર પૈસા હોય તો આપો !”

વનમાળીએ જણાવ્યું: “ના રે, ના. રાતના વાળુની મારે માટે કંઈ ખટપટ કરીશ નહિ. રાત્રે તો હું પાછો કલકત્તા જવાનો છું.”

“આજે આવ્યા અને આજે જ પાછા જશો? પૈસાટકા લેવા આવ્યા હશે, નહિ ?”

પૈસાટકાનું નામ સાંભળતાં જ તેને અતુલે પોતાની પાસે દુકાન કાઢવા સારુ માગેલા પૈસાની વાત સાંભરી આવી. એટલા સારુ તો તે અહીં આવ્યો હતો. એટલે ચાવીઓનો ઝૂડો લઈને વનમાળી ઉપર ગયો.

રાત્રે જ વનમાળીને કલકત્તા પાછું ફરવું હતું. પરંતુ ખાલી હાથે તે પાછો ફરે એ કીક નહિ, એમ લાગવાથી એણે નીચે ગિતરી આવીને હાક મારી: “હરીશ ?”

હરીશ તે વખતે હુકો પીતો હતો. એણે જવાબ આપ્યો : “એ આવ્યો !”

“ના તારે આવવાની જરૂર નથી. હું જ આવું છું.”

એમ કહી વનમાળી હરીશની પાસે આવી પડેઝ્યો અને બોલ્યોઃ “આજે રાત્રે સનાતન માગીને મારી પાસે બોલાવી લાવજો. આજ રાત્રે હું કલકત્તા પાછો નહિ ફરું. કાલે જઈશ.”

હરીશે પૂછ્યું: “તળાવમાંથી માછલાં પકડાવવાનો વિચાર છે ?”

“હા ભાઈ, જતી વખતે સંગાથે બેએક માછલાં વગેરે લેતાં જવાનો વિચાર છે.”

ખીજે દિવસે સવારમાં જ પદ્મ તળાવમાંથી હરીશ બે મોટાં માછલાં પકડાવી લાવ્યો. વનમાળીએ ગામમાં ઘૂમીઘૂમીને એક દૂધી, એક કેળું, ખીજાં કેટલાંક શાકભાજી અને થોડીક કાચી કેરીઓ એકઠી કરી લીધી.

વનમાળીની આ બધી તૈયારીઓ જોઈ હરીશે અચંબો દર્શાવ્યોઃ “ત્યારે તો આપ કોઈ હવે કલકત્તાથી અહીં આવવાનાં નહિ હો !”

વનમાળીએ તેવો જ જવાબ આપ્યો: “ન આવીએ તો તો તને મજા જ પડી જાય ને ! ચોધરીજીની આલિશાન હવેલીમાં રહેવાનું અને ખાઈપી લહેર કરવાની !—”

હરીશ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો: “ના, ના, સરકાર મદાશય ! મા નથી એટલે અમને તો કંઈ જ ચેન પડતું નથી.”

તે જ દહાડે બે દાગીનામાં ચાર મણુ ચોખા રેંદે પાર્સલથી કલકત્તા ચઢાવી દીધા. પછી બેએક મોટી માછલીઓ અને થોડીક શાકભાજી લઈને વનમાળી આગગાડીમાં બેસી કલકત્તા રવાના થઈ ગયો.

શતદલને સાસરેથી માછલી આવી, શાકભાજી આવી, કેરીઓ આવી, એ જોઈને પરિમલના આનંદનો પાર ન રહ્યો. એ તો ગજ ગજ છાતી ફુલાવતી માની પાસે અને બાપાજીની પાસે અતુલપ્રસાદના ઐશ્વર્યની વાતો કરવા બેઠી—બધાં જ સાંભળે એમ !

પરિમલની વાતો સાંભળીને પાસેના ખંડમાં શતદલ હસવા લાગી,

અતુલ પણ હસવા લાગ્યો. ચોગરદમ આનંદ અને હાસ્યના જ દુવારા !

પેલી તરફ એ જ વખતે બીજા ખંડમાં મહામાયા ગંભીર મુખે બેઠી હતી અને વનમાળી તેની પાસે જ બિભો હતો. એ બેનાં મુખ પર આનંદહાસ્ય નહોતાં.

વનમાળી બોલ્યો : “જુઓ, આ વાત અહીં કોઈની પણ આગળ કરવા જેવી નથી, મા !”

મહામાયાએ સહેજ મોઢું મલકાવીને લાંબો નિસાસો નાખી કહ્યું : “વારુ, તમે તમારે જાઓ !”

વનમાળી ચાલ્યો ગયો એટલે મહામાયા એક જાળિયા પાસે જઈને થોડી વાર ચૂપચાપ બિભી રહી. તે પછી બહાર નીકળી હાક પાડી : “અતુલ !”

પાસેના ખંડમાંથી અતુલ ઝટપટ બહાર નીકળ્યો.

મહામાયાએ કહ્યું : “આમ આવ તો !”

એમ કહીને તેને પોતાના ઓરડામાં લઈ જઈને મહામાયાએ પૂછવા માંડ્યું : “મોટી વહુને છોકરો સાંપડ્યો તેની ખબર અમને તે કાં ન આપી ?”

અતુલને માથે જાણે આકાશ તૂટી પડ્યું ! એણે સામો સવાલ કર્યો : “શું કહ્યું ? કેને છોકરો થયો ?”

મહામાયાએ કહ્યું : “આસ્તે બોલ ! સરકાર મહાશય નજરેનજર જોઈ આવ્યા છે. વિમળાને છોકરો થયો છે.”

માથું નીચું ધાલી અતુલ કશાક વિચારમાં પડી ગયો.

મહામાયાએ સવાલ કર્યો : “તને પણ આ વાતની ખબર નથી પડી, ભાઈ ?”

અતુલે જવાબ આપ્યો : “ના બા, હું એ આખતમાં કશું જ જાણતો નથી.”

મહામાયા તડૂકી : “ત્યારે આપણે શું ખોટું કયું કહેવાય ?”

“શેનું ખોટું, આ ?”

“તને ફરી પરણાવવામાં ?”

અતુલે કહ્યું : “ના, આ ! ખોટું કંઈ જ થયું નથી, તું એવા એવા વિચાર જ ન કરીશ.”

મહામાયાએ એક લાંબો નિસાસો નાખી પૂછ્યું : “વિચાર ના કરું ?”

“ના, આ !”

એઉ જણા પછી થોડી વાર મૂગાં રહ્યાં. પછી મહામાયા ફરી બોલી : “ચાલો, ઠીક જ થયું છે. વિમળાનો બિચારીનો શો દોષ ? એના મનના સાંત્વન માટે એકાદા બાળકની જરૂર હતી જ. ભગવાને એટલા વાસ્તે જ લાગે છે—”

એનું બોલવાનું પૂરું થાય તે પહેલાં જ અતુલે સંભળાવ્યું : “હવે તારે પુરન્દરપુર જવાનું નહિ, હો આ !”

મહામાયાએ પૂછ્યું : “ત્યારે શું અહીં જ રહી પડું ? તારે સાસરે ? મારે શરમાવું ન પડે ?”

અતુલે જણાવ્યું : “ના આ, એવી ખોટી શરમ ધર્યે નહિ ચાલે. સરકાર મહાશય ગાળે ગાળે દેશમાં જઈને ભાળ લાવતા રહેશે. હું પોતે અહીં એક દુકાન કાઢીશ. તે પછી આપણો દહાડો કંઈક સુધરે એટલે શતદલને લઈને તમે ભલે દેશમાં જઈ આવજો.”

મહામાયા કંઈ બોલવા જતી હતી તેવામાં હેમાંગિની બહારથી ડોકિયું કરીને ચાલી ગઈ. પરિમલ પણ તેની સાથે જ આવી હોય એમ લાગ્યું. એ તો બારણું ઉઘાડીને અંદર આવી અને બોલી : “માદીકરો શેની મસલત કરી રહ્યાં છો ?”

મહામાયા કશું બોલી નહિ, તેમ અતુલ પણ કંઈ બોલ્યો નહિ.

પરિમલે જાહેર કયું : “હવે ચૂપ રહેશો તેથી શું ? હું બધું જ

સાંભળી ગઇ છું.”

મહામાયા છોભીલી પડી તેના મોં સામું તાકી રહી.

અતુલે પારખું લેવા માંડ્યું: “શું સાંભળી ગયાં છો, કહો જોઈએ?”

પરિમલે કહ્યું: “બધું જ સાંભળી લીધું છે, મહાશય! ઠીક મા, અમારે ત્યાં રહેતાં આપને શરમ આવે છે? તો શું આપ અહીંથી ચાલી જવા માગો છો?”

મહામાયાના ચહેરા પર હાસ્યનું મોજું ફરી વળેલું જણાયું. પરિમલને તેણે પોતાની સોડમાં ખેંચી લઇને સ્નેહ દેખાડતાં કહ્યું: “ભારે હજી કેટલા દહાડા અહીં પડી રહ્યાં, કહે જોઈએ?”

પરિમલે પ્રશ્ન કર્યો: “ક્યાં જશો? દેશમાં? ભલે, તો અમે પણ સાથે જ આવીશું. અહીં તો પછી એ—”

એમ કહેતી આંગળી વતી અતુલને દેખાડતી હસતી હસતી તે કહેવા લાગી: “એ એકલા જ ભલે રહે. બાપાજીની સ્કૂલ ચલાવે ને પોતાની દુકાન પણ ચલાવે.”

અતુલને તો ભાવતું હતું ને વેંચ કહ્યા જેવું થયું. તે બહાર નીકળી ગયો અને સીધો વનમાળીની પાસે પહોંચી જઈને હાથ લંબાવી માગવા લાગ્યો: “લાવો, રૂપિયા લાવો! કાલે જ હું દુકાન ખોલી દઉં!”

વનમાળીએ તેના મોઢા સામે નજર માંડી ધીમે સાદે પૂછ્યું: “સાંભળ્યું કે?”

અતુલે તેની વાત પર લક્ષ ન આપતાં કહ્યું: “સાંભળ્યું. એ કંઈ નહિ. બોલો, કેટલા પૈસા લઈ આવ્યા છો?”

“તમારે કેટલા જોઈએ છે?”

અતુલે જવાબ આપ્યો: “બીજા સો! એટલે આપના કુલ અસો થશે.”

હસીને ફરી ઉમેયું: “આપના એ રૂપિયા હું પાછા વાળી દઈશ.”

વનમાળીએ પૂછ્યું: “દુકાન કદી ન ચાલી તો?”

“ચાલશે જ, મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.”

“વારુ!” એટલું બોલી વનમાળીએ દસ દસ રૂપિયાની દસ નોટો તેના હાથમાં મૂકી હસતાં હસતાં કહ્યું: “તારા જ પૈસા તને આપું છું, અતુલ! પાછા વાળવાની વાતનો વિચાર જ ન કરીશ. તને આજે હું જે આપી શકું છું—” એટલું કહેતાંકહેતાંમાં તો તેની બન્ને આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં એટલે તેનું કહેવાનું અધુરું જ રહી ગયું.

ત્રણ દિવસની તનતોડ મહેનત પછી અતુલે પોતાની પાસેની નાનીશી મૂડી વડે એક નાનકડી દુકાન જમાવી દીધી. બહુ જ નાની દુકાન. ગમે તેવી પણ એ સ્વતંત્ર દુકાન હતી. વનમાળીને એ દુકાનમાં બેસાડીને અતુલ બોલ્યો: “તમે બેસજો, હું જરા બાને બોલાવી લાવીને આ દુકાન બતાવું.”

હસીને વનમાળીએ જણાવ્યું: “આવડી નાનીશી દુકાન માને બતાવવાની ન હોય. આ એટલે કોણ? ભવાની ચોધરીના ધર્મપત્ની! તેનો છોકરો આજે આટલી નાની દુકાન કાઢે છે એ જોઈ તેને હર્ષ કરતાં કષ્ટ જ વધારે થવાનો સંભવ, શું સમજ્યો?”

અતુલે પણ હસીને જવાબ વાળ્યો: “એ ગમે તેમ હોય, સરકાર મહાશય! હું પણ ભવાની ચોધરીનો પુત્ર છું. મને પણ કંઈ ઓછું દુઃખ થાય છે એમ ન સમજશો. છતાં એક વાર માનં મારી આ નાનકડી શરૂઆત દેખાણા વગર મને એન નહિ પડે. માની ચરણુરજ મારી દુકાને પડતાં આજની આ નાનકડી દુકાન જોતજોતાંમાં મોટી થઈ જશે.”

એમ કહીને તે માને તેડી લાવવા માટે જ જાણે બહાર નીકળી ગયો.

અવિનાશબાબુના મકાનના બારણાંમાં પગ મૂકે છે, ત્યાં જ કોષ એક મારવાડી ગૃહસ્થ હાથમાં કાગળ લઈને મકાનનો નંબર બોળતો જણાયો.

અતુલે પૂછ્યું: “આપને કેાનું કામ છે? કયા નંબરનું મકાન આપ ખોળી રહ્યા છો?”

મારવાડી ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો: “આપ જરા જુઓ ને કે અતુલ ચોધરી નામનો કોઇ માણસ અહીં રહે છે?”

પોતાનું નામ સાંભળીને અતુલ એકદમ અવાક બની ગયો. આગંતુકનાં ચહેરા સામું જોતાં જોતાં એણે સવાલ કર્યો: “અતુલ ચોધરીનું આપને શું કામ છે બલા?”

મારવાડીએ જવાબ આપ્યો: “છે, કંઈક ખાનગી કામ છે.”

“ખાનગી તે એવું શું છે? બોલો, હું પોતે જ અતુલ ચોધરી!”

મારવાડી ગૃહસ્થે અતુલના મોઢા સામે સાશ્વર્ષ તાકી રહી પૂછ્યું: “આપ પોતે જ અતુલ ચોધરી? ચાલો, બહુ જ સારું થયું! આવા આપણે અહીં બેસીએ અને વાતચીત કરીએ.”

એમ કહીને રસ્તાની બાજુ પર પડેલા પથ્થર ઉપર મારવાડી પોતે બેઠો અને અતુલને પણ બેસાડ્યો. તે પછી ધીરે ધીરે વાતનો આરંભ કરી પૂછ્યું: “આપે રેન્જર્સની ટિકિટ ખરીદી છે કે?”

અતુલે કહ્યું: “હા, ખરીદી છે ખરી!”

“સારું ત્યારે! આપના નામ પર એક ઘોડો લાગ્યો છે. પણ એ ઘોડો સારો નથી. સાળો એકદમ બેતાલ ઘોડો છે. બેટાની ચૌદ પેઢીમાં કોઈ એ કદી રેસ જીતી નહિ હોય! એ ઘોડો તમારા નામ પર લાગ્યો છે, તો બહુ બહુ તો વળી ‘અસેન્સુઅલ’ રૂપિયા કદાચ અપાવે તો અપાવે. તેનાં કરતાં આપ એક કામ કરો. આપની ટિકિટ મને વેચાતી આપી દો. હું આપને એના બે હજાર નગદ દામ ગણી દઉં. તે પછી મારા ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે તે થશે. આવા સદા ખેલવાનું મને વ્યસન પડી ગયું છે, શું સમજ્યા મહાશય? આવા સદા ખેલતાં ખેલતાં તો હું જીવાનનો છુટ્ટો થવા આવ્યો.”

અતુલને આનો શો જવાબ આપવો તેની મૂંઝવણ થઇ પડી. છેવટે એકદમ ધરમાં જઇને બધાંને સમાચાર આપી તેમની સલાહ લેવાનું એને ફીક લાગ્યું.

એ વિચારને અમલમાં મૂકતાં પહેલાં એણે એક વધુ પ્રશ્ન પૂછી જોયોઃ “આ વાતની ખબર આપને ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળી, ભલા ?”

મારવાડીએ પોતાના હાથમાંનું છાપું બતાવીને કહ્યુંઃ “આ છાપામાં છપાયેલા પત્રક પરથી. આ જુઓને, આપનું નોમ—ડિ-પ્લૂમ (તખ્તલુસ) ‘શતદલ’ ! આપના ઘરનું ઠેકાણું શોધી કાઢતાં મને કેટલું કષ્ટ પડ્યું છે તે તો મારું મન જ જાણે ! આપો, આપની ટિકિટ મને સોંપી દો અને નંગદ નાણાં ગણી લો ! નાણાં હું સાથે જ લેતો આવ્યો છું.”

અતુલે તેના હાથમાંથી છાપું ઝૂંટવી લઇને કહ્યુંઃ “આપ જરા એસો, હું આવું છું.”

એવું કહી તે દોડતો દોડતો મેડો ચઢી ગયો. અને “પરિમલ ! પરિમલ ! બા ! બા !” એમ મોટેથી બૂમો પાડવા મંડ્યો.

કંઈ આશ્ચર્ય આવી પડી છે કે શું એમ માની ઘરનાં બધાં જ ઝડપટ બહાર દોડી આવ્યાં.

અતુલને ખરી તકે જ પૈસા આવી મળ્યા ! આવી રીતે કોઈને જ મળે. ભગવાને જ જાણે અપાવ્યા. હર્ષાવેશથી અતુલની બન્ને આંખોમાં આંસુ છલકાવા લાગ્યાં.

રેન્જસને નવો નિયમ તે વખતે ઘડાયો નહોતો. પહેલું ધનામ તે વેળા એક જ જણને મળતું. અતુલને મળ્યું પહેલું ધનામ—પંચોતેર હજારનું !

શતદલ હસતી હસતી ટૂંકીઃ “એ તો સ્ત્રીભાગ્યે ધન ! જાણ્યું કે ?”

અતુલ પણ હસ્યો ને જવાબમાં સાંભો પ્રશ્ન કર્યોઃ “એટલે કહેવાં શું માગે છે ? તારી સાથે લગ્ન ન કર્યાં હોત તો મને આ પૈસા ન મળત, એમ ?”

પરિમલે પરભારે એનો જવાબ દઈ દીધો: “કદાપિ નહિ ! મેં તેથીસ્તો તપ્તલુસ રાખ્યું”તું ‘શતદલ.’”

ગમે તેમ હોય. પણ ચૈસા મળી જવાથી ઘરમાં આનંદ-ઉત્સવ મચી રહ્યો.

વનમાળી કહેવા લાગ્યો: “હવે તો એક વાર દેશમાં જવું જોઈશે જ ને ?”

અતુલે ડોકું ધુણાવીને કહ્યું: “ના !”

વનમાળીએ પૂછ્યું: “હજી ના કેમ ? સસરાને મળવાની ઇચ્છા નથી થતી ?”

અતુલે જવાબ આપ્યો: “હજી જરા થોભો ! હજી થોડીક વાર છે.”

ઈનામના ચૈસા હાથમાં આવતાં જ અતુલ પોતાની એ નાનકડી દુકાન ઉઠાવીને ચૌરંગી બજારમાં ખસેડી ગયો. ઘોરી રસ્તા ઉપરની વિશાળ દુકાન બાડે રાખી લીધી. અનેક કારીગરો અને અનેક બીજાં કામ કરનારાઓ રોકી લીધા. અવિનાશબાબુએ હવે પોતાનું વિશાળ બંધ કરી દીધું. અતુલે તેમને કહી દીધું: “ચાલો આપણી ચૌરંગીની દુકાન પર. ત્યાં આપને બધી દેખરેખ રાખવાની છે.”

હેમાંગિનીને આ બધી ધમાલમાં કંઈ સમજ પડી નહિ. તેથી અતુલને બોલાવીને તે કહેવા લાગી: “જુઓ, હાથમાં હવે ચૈસા આવ્યા, તમારી ઉંમર હજી નાની છે, હજી તો બાળક છો. જોજો, આવી હુંકાદમાં ને હુંકાદમાં ચૈસા ખોઈ ન બેસો !”

સાસુની વાત પર અતુલ સહેજ હસ્યો ને પછી બોલ્યો: “મારી જે ઇચ્છા હતી તે ભગવાને ખરે વખતે પૂરી પાડી છે. આપ નિરાંત જીવે જોયા કરો કે હાથે લાગેલા પૈસાનો હું કેવો સદુપયોગ કરું છું ! વેડફી નહિ નાજી તેની ખાતરી રાખજો !”

અને વખતે બતાવી આપ્યું કે અતુલ પૈસાનો દુરુપયોગ કરતો નહોતો. ભારે ખર્ચ કરી ભારે પગારના ઉત્તમ કારીગરો રાખી ગોરાઓના

લતામાં અઘતન સગવડોવાળી એક સુંદર દુકાન એણે ખોલી. અવિનાશભાણુ એ દુકાનમાં કામકાજ કરવા લાગ્યા.

થોડા દહાડા રહીને મહામાયાએ પૂછ્યું: “હાં રે અતુલ! હજી પણ આપણે પુરન્દરપુર નહિ જઈએ?”

અતુલે લાગલો જવાબ આપ્યો: “ના બા, હજી પણ થોડાક દહાડા ખમી જવું પડશે.”

વનમાળી તડૂક્યો: “ભારે કરી ભાઈ! હવે તો મારાથી અહીં નહિ રહું જાય. મારા મનમાં તો થઈ આવે છે કે એક વાર ત્યાં જઈને ત્યાંના અધાને ઝટ દેતો ને કહી આવું!”

અતુલે હસીને તેને વિનવ્યો: “મારા સમ છે તમને, એવું કંઈ કરો તો!”

વનમાળીએ પૂછ્યું: “પણ ત્યારે ગામમાં તમે કંઈ જ કરવા માગતા નથી?”

જવાબમાં અતુલે જણાવ્યું: “અજ્ઞાત, કરીશ. પરંતુ જરા થોભો. હજી થોડાક વધારે પૈસા હાથમાં આવી જવા દો. અશ્વિનરાયની સામે ઝીક ઝીંકવા માટે છે તેટલા પૈસા હજી ખસ નથી.”

અતુલના આ જવાબથી વનમાળી ખુશ થઈ ગયો ને બોલ્યો: “તો ખરું! ઠીક બોલ્યા ભાઈ, સાવ સાચી વાત કરી!”

એટલું બોલીને ફરી પાછો કશાકનો વિચાર આવતાં તે ગંભીર અની ગયો અને કહેવા લાગ્યો: “પણ મારા મનમાં બીક એ છે કે હવે હું ઝાઝું જીવી નહિ શકું, અતુલ, અને તેથીસ્તો હું આટલી ઉતાવળ કરું છું.”

અતુલે હસતાં હસતાં જવાબ દીધો: “હું તમને મરવા દઈશ ત્યારે ને? એ બાબતમાં તમે બેદિંકર રહો! ખાઈપીને લડેર કરતા રહો—એટલે આવરેદા લંબાયું જ સમજો!”

વનમાળી હસવા લાગ્યો. અતુલ પણ હસવા લાગ્યો.

અતુલને હવે પૈસાની જાણે લગ્નની જ લાગી રહી. રાતદહાડો માત્ર પૈસા અને પૈસાની જ ધૂન ! હજી પણ જોઈએ ! હજી પણ જોઈએ ! ભગવાન જ વહારે ધાયા છે તો પછી ગમે તે રીતે પણ એણે મોટા માણસ-માલદાર માણસ બનવું જ રહ્યું. અશ્વિનરાયે તેનું જે અપમાન કર્યું છે તેનો બદલો લેવો જ રહ્યો.

વનમાળી પણ છાનોમાનો બેસી રહ્યો નહિ. ચોધરીના ઘરની આટલી મોટી જમીનદારીનો કારભાર એક દહાડો એને હસ્તક ચાલતો હતો, એનું ગુમાન હજી એને હતું. બુઢો થયો તેથી શું થયું ? પૈસા વધારવાની તરકાબો એનાથી કંઈ અબજાણી નહોતી. દાકતરની કાળજીભરી સારવારથી તેની તબિયત બિલકુલ સુધરી ગઈ. રોગ નામે એના શરીરમાં રહ્યો નહિ. તેમાં વળી અતુલે દાંતનું ચોકડું બંધાવી આપ્યું.

જીવાનીનું જોર અને જીવાનીનો જીરસો વનમાળીમાં આવી ગયેલાં દેખાયાં. અતુલને પૈસે એણે કલકત્તા શહેરમાં સ્થાવર મિલકતની દલાલીનો ધંધો કરવા માંડ્યો.

વર્ષેક પછી માલમ પડ્યું કે ચૌરંગીવાળી દુકાનમાંથી અતુલને માસિક એક હજાર રૂપિયાની પેદાશ થવા લાગી છે. કલકત્તા શહેરમાં એની માલિકીનાં ત્રણ ત્રણ તો આલિશાન મકાન થઈ ગયાં છે. એક મકાનમાં એ પોતે રહે છે અને બીજાં બે ભાડે આપવામાં આવે છે.

વનમાળી હવે કહેવા લાગ્યો: “હજી બે વર્ષ ભગવાન મને ખેંચાવી કાઢે, અતુલ ! તો તો બીજાં દશ મકાન તારે નામે ચઢાવી દેઈ ! પરંતુ જો, હવે તો આપણે એક વાર દેશમાં જઈ આવવું જ જોઈએ, દેશમાં જઈ એક વાર ખૂબ ધામધૂમપૂર્વક માતાજીનો ઉત્સવ ન બિજવીએ, તો તે સારું ન કહેવાય.”

અતુલે તેને પાંતો ચઢાવતાં કહ્યું: “શાખાશ, સરકાર મહાશય, શાખાશ ! કલકત્તા શહેરમાં હજી પણ મારા થોડાંક વધારે મકાન જરૂર કરી આપો !”

આમ ને આમ પૈસા ભેગા કરવાની ધૂનમાં ને ધૂનમાં બીજાં ચાર વર્ષ પાણીના રેલાની માફક કલકત્તા શહેરમાં જ વીતી ગયાં.

ચાર વર્ષમાં તો ઓળખી શકાય નહિ એવા અતુલના દેદાર થઇ ગયા ! એનો ચહેરો રાજપુતના જેવો તેજસ્વી બની ગયો, બોલવા-ચાલવાની લઢણુ પણ બદલાઈ ગઇ !

વનમાળીના માથાના બધા જ વાળ સફેદ બની ગયા છે. એક વાર ફરીને દેશમાં જવાની તેને ધૂન ભરાઈ આવી. અતુલને પકડીને એક દહાડો તેણે ખૂબ આગ્રહ સાથે પોતાને જવા દેવાની રજા માગી.

તેના સમાધાન ખાતર અતુલે જણાવ્યું : “ભલે, બન્યો ! આ વખત અગ્નિનરાયનો હાલોચાળો બરાબર જોતા આવજો ! મારા મામાના સમાચાર પણ લેતા આવજો ! સમજ્યા ને ?”

એમ કહીને તે હોહો કરી હસવા લાગ્યો.

પરિમલ નજીકમાં જ બિભી હતી. તેણે પૂછ્યું : “કેમ કંઈ બહુ હસવું આવે છે ? શી બાબત છે ?”

અતુલે જણાવ્યું : “તમારી જ વાત છે.”

એમ કહી હસતો હસતો તે એના મુખ સામે જોઇ રહ્યો અને બિમેયું : “આટલી મોટી ઉંમરની થતાં લગી જે છોકરી લગ્ન ન કરે, તેની વાતો તો થાય જ ને ?”

હસતીહસતી પરિમલ બોલી : “ઓહો ! એ જ વાત છે કે ? પરંતુ કહો ભલા, પરણું તે કોની સાથે ? મનને ગમતું કોઈ પાત્ર તો મળવું જોઈએ ને ? એવું પાત્ર મેળવી આપો, પછી જુઓ કે હું પરણી જાઉં છું કે નહિ ?”

અતુલે ટાણો માર્યો : “પાત્ર તો કંઈ ઓછાં આવી ગયાં નહિ; પણ

તમને એકે પસંદ ન પડ્યો એટલે અમે શું કરીએ? હવે તો તમે તમારી જાતે જ ખોળી કાઢો ત્યારે !”

હસતાંહસતાં વનમાળીએ વિનોદ કર્યો: “ન્યાતજાતનો વાંધો ન હોય તો હું પોતે એક ઉમેદવાર છું, હોં ! બુઢી કન્યાને બુઢો વર જ ભલો, કેમ ખરું ને અતુલ ?”

આમ પરિમલની સાથે તેઓ બન્ને જણા હાસ્યવિનોદ કરવા લાગ્યા.

આખરે મૂળ વાત પર આવી જઈ વનમાળીએ જણાવી દીધું: “તો પછી એવી જ ગોઠવણ કરી નાખું છું. તરતમાં જ એક આંટો દેશ તરફ ફરી આવું છું.”

આટલા દહાડા પછી વનમાળી સાચેસાચ પુરન્દરપુર સિધાવ્યો. નીકળતી વખતે કહેતો ગયો કે “ત્રણેક દિવસમાં જ પાછો ફરી જઈશ.”

વાયદા મુજબ ત્રણ દિવસમાં તે પાછો પણ ફર્યો. પરંતુ ત્યાંના જે સમાચાર તે લેતો આવ્યો તે ખરેખર અણુધાર્યાં તેમજ વિસ્મયજનક હતા.

પુરન્દરપુરથી વનમાળી પાછો ફરતાં ફરી પાછી આનંદની હેલી ચઢી.

મહામાયાએ એકએક કરીને બધી વાતો પૂછી લેવા માંડી. પૂછ્યું: “આપણાં ઘરખાર તો હજી સાજાંસમાં છે ને? પડીઆબડીને ખંડિયેર તો નથી બની ગયાં ને ?”

જવાબમાં વનમાળીએ કહ્યું: “ના મા, કશું જ ભાંગ્યુંતૂટ્યું નથી. એનો બદોખસ્ત તો હું અહીં રહ્યોરહ્યો જ કરતો રહું છું.”

મહામાયાએ પૂછ્યું: “રાયના ઘર તરફ ફરક્યા હતા ખરા કે ?”

“ગયો નથી, પરંતુ તે તરફની ખબર બધી જ મેળવી લીધી છે.”

“છોકરો કેવો છે ?”

“સારો છે.”

“કેટલો મોટો થયો છે, એ તો જોતાં આવવું હતું ને ?”

વનમાળીએ હસતાંહસતાં જવાબ દીધો: “ચાહીયલાવીને જોવા જઈએ અને ન દેખાડે તો ? એ બીકે જ ન ગયો, મા !”

લાંબો નિસાસો નાખી મહામાયાએ કહ્યું: “એ પણ સાચું છે. પરંતુ મને પોતાને તો એક વાર જોઈ આવવાની ઇચ્છા થાય છે ખરી !”

“ઇચ્છા થાય છે તો પછી જઈ આવો ને એક વાર !”

વનમાળીના આ જવાબમાં રહેલો ઠ્ઠાનો ભાવ મહામાયા સમજી ગઈ. તેથી વિનવણી રૂપે કહેવા લાગી: “અતુલને એક વાર ફરી સમજાવી જુઓ ને, ભાઈ ! આ ઠેકાણે હવે મને સાચે જ ગોઠવું નથી.”

વનમાળી કંઈ જ બોલ્યો નહિ.

મહામાયાએ ફરી પાછું પૂછ્યું: “કંઈ ખુશી થવા જેવા સમાચાર લાવ્યા હો, તો કહો ને ! એવા કંઈ ખબર ?”

વનમાળીએ કહ્યું: “એવા ખબર પણ છે. પરંતુ તે હું હમણાં નહિ કહું. અતુલને આવવા દો, પછી બધાં સાથે જ સાંભળજો !”

મહામાયા હસવા લાગી.

શતદલ પાસે જ ગિભી હતી. તે હસતીહસતી બોલી પડી: “ધરડા થયા તો પણ સરકાર મહાશયના છોકરવેડા ગયા નહિ !”

વનમાળીએ તેને જવાબ આપ્યો: “છોકરવેડા નથી, વહુમા ! હું એકલો જ ખુશ નથી થયો, પરંતુ તમે પણ સાંભળશો ત્યારે ખુશ થશો જ. અતુલભાઈ ક્યારેસોરા પાછા ફરશે ?”

શતદલે જવાબ દીધો: “કંઈ કહી શકાય નહિ; પણ દુકાને ફોન કરીએ તો તેમને ખબર પડે કે આપ આવી ગયા છો.”

વનમાળીએ કહ્યું: “ત્યારે તેમજ કરો ને, વહુમા ! વાત કહી નાખ્યા વગર મને ચેન જ નહિ પડે.”

ફેન કરવા સારુ શતદલ ત્યાંથી ગઈ. તે તકનો લાલ લઈ મહામાયાએ કાકલૂદી કરવા માંડી: “મને કહેવામાં કંઈ વાંધો છે, સરકાર મહાશય?”

વનમાળીએ જણાવ્યું: “ના મા, વાંધો શેનો હોય? લ્યો, ત્યારે સાંભળો!”

એમ કહી વનમાળી ત્યાં આગળ જ બેસી ગયો અને નિરાંત જીવે કહેવા લાગ્યો: “મનુષ્યનો અહંકાર લાંબો કાળ ટકતો નથી, મા! માથા ઉપર ભગવાન બિરાજે છે. હીક ત્યારે, હું જો આપને એમ જણાવું કે અશ્વિનરાય આજે ખાખી બંગાળી બની જઈને રસ્તાના ભિખારી જેવી દુર્દશામાં આવી પડ્યો છે, તો આપની ખુશીનો પાર ન રહે ને?”

હસતાંહસતાં મહામાયાએ કહ્યું: “એ આપણા ઉપર દુશ્મનદાવો. રાખીને ગમે તેવું વર્તન ચલાવતો હતો, પરંતુ તેથી કરીને ‘તે પાયમાલ થઈ જાય’ એવી ઇચ્છા તો મેં સ્વપ્નામાં ય સેવી નથી—ભગવાન પાસે એવી માગણી મેં ભૂલેચૂકે પણ કરી નથી, ભાઈ! કેમ, એવું કશુંક બન્યું છે?”

તડાક દઈને વનમાળી બોલી ઊઠ્યો: “કેમ ન બને, મા? મારી જેવી ઇચ્છા હતી તેવું જ થયું છે. દેશમાં ઉપરાછાપરી બે વર્ષ દુકાળનાં આવ્યાં. એને પરિણામે ગઈ સાલ મહેસૂલ ભરવા ટાણે સાંભળેલું કે, રાયના બૈરાંના અંગ પર વાલની વીંટી સરખી રહેવા પામી નહિ. આ વર્ષ પણ એવું જ નબળું પડ્યું છે! રાયનાં પાંચપાંચ મકાનો હરાજમાં મૂકાયાં છે! તેમાં વળી પાંચપોતાના એક રહીશને પોતાને ઘેર બોલાવી મંગાવીને અશ્વિને પોતાને હાથે ચાખુકવતી ફટકારેલો. તેનો કેસ આજ છ મહિનાથી જોરજોરથી ચાલી રહ્યો છે. આણી તરફ અશ્વિનરાય અને પેલી તરફ ફરિયાદી તરફ આપણા રાધારમણ મામા—બંને સરખા—એકમેકના મોંમાં થૂંકે એવા! પછી શું પૂછવું? એને લઈને અશ્વિનરાય છેક જ ખલાસ થઈ ગયો છે. પાસે કોડી પણ રહી નથી. મા, તમને આશ્ચર્ય થશે કે જે અશ્વિનરાય આપણે ઘેર દુર્ગોત્સવ બંધ પડ્યો ત્યારે આનંદથી નાચી

ઊઠ્યો હતો, તેના જ ઘરનો દુર્ગોત્સવ ગમ સાલથી બંધ પડી ગયો છે—
બોલો ત્યારે, હવે આપણે શું કરવું યોગ્ય છે ?”

મહામાયાએ જવાબ આપતાં જણાવ્યું: “હું તે શું કહેવાની હતી,
ભાઈ? તમને જેમ સારું લાગે તેમ કરો! અતુલને આવવા દો, તેને વાત
કરીને—”

વનમાળીએ તેને વચમાંથી જ અટકાવી દધને કહ્યું: “એટલા માટે જ
તો હું અત્યાર લગી...તો પછી સાંભળી લ્યો મા ! અતુલની પાસેથી પૈસા
લધને હું કાલે જ પાછો ઊપડી જઈશ. અશ્વિનરાયના એ પાંચે મકાનો
આપણે હરાજીમાં રાખી લેવાં છે. ત્યાર બાદ આ વર્ષે દેશમાં જઈને
આપણે પહેલાંની માફક પૂરા ઠાઠમાડથી દુર્ગોત્સવ ઊજવવો છે. એ પછી
મારું મોત આવશે તો મને જરા ય સંતાપ નહિ રહે.”

ટેલિકેશનનું રિસિવર કાન આગળ લઈ જઈ શતદલે અતુલની સાથે
વાત કરી લીધી. તે એ જ ઘડીએ હસતી હસતી પાછી ફરીને બોલી:
“એઓ આવે છે.”

એટલું કહીને શતદલે વનમાળી સામે જોઈ સૂચવ્યું: “આપ
એટલી વારમાં કપડાંવસ્ત્ર ઉતારીને હાથમેાડું ઘોઈ લ્યો સરકાર મહાશય !”

આનંદના અતિરેકમાં વનમાળી એ વાત તો અત્યાર લગી ભૂલી જ
ગયો હતો. તેણે કહ્યું: “હા રે ! ઠીક યાદ અપાવ્યું, વહુમા ! ગાડીમાં
આખી રાતનો ઊગ્ગરો થયો છે; એટલે નાહીઘોષ લેવાથી ઠીક લાગશે.”

એમ કહેતો કહેતો વનમાળી પોતાને ઓરડે ચાલ્યો ગયો.

આટલે દહાડે અતુલની ખાતરી થઈ કે હવે કોઈ જાતનો વંધો નથી.
રાયનાં મકાનો ખરીદવામાં ય વંધો નથી, તેમ દુર્ગોત્સવ ઊજવવામાં પણ
વંધો નથી.

ખીજે જ દિવસે વનમાળા પૈસા લઈને ફરી પાછો પુરન્દરપુર જીપડી ગયો. એની આ દોડાદોડી જોઈને કોઈને પણ થઈ આવતું કે જીવાનીનું જોમ એનામાં ફરીથી પ્રગટી નીકળ્યું છે.

વનમાળાને આમ ઉપરાછાપરી પુરન્દરપુરના આંટાફેરા કરતો જોઈને અશ્વિનને લાગ્યું કે તેની પોતાની આવી દુર્દશાની ધડીએ આનંદ મેળવવા સારુ ફરીથી એ લોકો ગામમાં આવી વસવાનો વિચાર કરતા લાગે છે. પરંતુ વનમાળાએ જ્યારે કોરટ તરફથી થતી હરાજમાં રાયનાં પાંચે મકાનો રાખી લીધાં ત્યારે તો તેના અચંબાનો પાર ન રહ્યો. અચંબાનો માર્યો ધડીભર તો તે જ્યાંનો ત્યાં જ થઈ ગયો. એ પાંચે મકાનો વનમાળાએ અતુલ ચોધરીને નામે રાખી લીધાં હતાં. પરંતુ એટલા પૈસા એ લાવ્યો ક્યાંથી ? એ અશ્વિનને મન કાયડો થઈ પડ્યો.

બહુ બહુ વિચારને અંતે અશ્વિને મન મનાવ્યું : “ આ વનમાળા ખડો પાછ માણસ છે. એણે કલકત્તાના કોઈ શ્રીમંતને શીશામાં ઉતારી મને બેહાલ કરવાની આ બાજી રચી હશે.”

આવણુ માસ ચાલતો હતો. દુર્ગોત્સવને હવે માત્ર મહિનામાસની વાર હતી. તે દરમ્યાન વનમાળાએ મિસ્ત્રીને કામે લગાડી દઈ ચોધરીની હવેલીનું સમારકામ ઉપાસ્યું. કુંભાર અને સુતારને ત્યાં વર્દી અપાઈ ગઈ કે આ વર્ષે ચોધરીજી માટે પ્રતિમા તૈયાર કરવાની છે.

ગામના લોકો તો ડઘાઈ જ ગયા !

બધાના જ મુખમાંથી એક જ વાક્ય સરી પડતું : “આટલા પૈસા અતુલે મેળવ્યા ક્યાંથી ?”

હવે તો થોડાંજ લોકો વનમાળાને મળવા આવવા માંડ્યા. રાય અને ચોધરી વંશોની ચઢતીપડતીનો ઇતિહાસ—એ ખરેખર રોમાંચક નવલકથા જેવો હતો. ગામના લોકો હજી પણ માની શકતા નહોતા કે અશ્વિનરાય કંગાલ બની જવાની સાથે સાથે જ અતુલ ચોધરી ફરી પાછો ધનાઢ્ય બની ગયો છે ! બવાની ચોધરીના અવસાન પછી તરત જ જેની

દુર્દશાનાં મંડાણ બેસી ગયાં હતાં, અને જેની હાલાકીનો પાર નહોતો રહ્યો, પેઢીધરથી ચાલી આવેલી દુર્ગાપૂજા બંધ કરીને આખરુનો માર્યો જે ગામ છોડીને ભાગી ગયો હતો, તે જ અતુલ આજે અશ્વિનરાયનાં પાંચપાંચ મકાનો એકસામટાં ખરીદી લઈને દુર્ગોત્સવ પણ ઊજવવાને ફરી વાર ગામમાં આવે છે—એ સમાચાર ગામલોકને માટે જેટલા નહિ માનવા જેવા તેટલા જ વિરમચળનક હતા !

કેશવ ભટ્ટાચાર્યનો અજંપો સહુના કરતાં વધારે હતો. એક દિવસ સવારના પહોરમાં તે ચોધરીના આંગણમાં આવીને જૂમો પાડવા લાગ્યો: “અરે, ઓ સરકાર ! અરે, ઓ વનમાળી ! હજી ઊંઘ્યા કરો છો કે શું ?”

બીજા માળના એક ઓરડામાં બેઠોબેઠો વનમાળી તે વખતે અતુલને પત્ર લખી રહ્યો હતો. ગામનો એક વાળંદનો છોકરો થોડાક દહાડાથી ધરતું કામકાજ કરવા રહ્યો હતો. વનમાળીએ મુખ ઊંચું કરીને તેને બોલાવ્યો: “શ્રીપતિ !”

જૂમ સાંભળી શ્રીપતિ દોડી આવ્યો એટલે વનમાળીએ તેને કહ્યું: “જળીમાંથી જો તો, કેાણુ બોલાવે છે ?”

શ્રીપતિએ જણાવ્યું: “જી, કેશવ ભટ્ટાચાર્ય આવેલા છે.”

વનમાળી મનમાં ને મનમાં હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો: “એમને અહીં બોલાવ !”

ભટ્ટાચાર્ય આવતાં બરાબર વનમાળીનું મોઢું એકાદસે જોઈ રહ્યા. એ બુઢ્ઢાનો ચહેરો છેક જ ફરી ગયો હતા ! મોઢામાં દાંતનું ચોકકું, કેડે સફેદ દૂધ જેવી દેશી ધોતી, અંગ પર સિલ્કનું ગંજીપ્રાક, આંખો પર સોનેરી ફેમના ચશ્મા, અને હાથે નંગજીત વીંટી-શું કહેવાય આ તે !

ચોધરીની જાહોજલાલી વખતનો એક સુંદર ગાલીચો ઓરડામાં પાથર્યો હતો. તેના ઉપર બેઠો બેઠો વનમાળી કાગળ લખતો હતો. ભટ્ટાચાર્યને કુતૂહલ દષ્ટિએ તાકી રહેતો જોઈ વનમાળીએ પૂછ્યું: “આમ તાકીને

શું જોઈ રહ્યા છો, ભટ્ટાચાર્ય ? આવો, બેસો. ”

કેશવ ભટ્ટાચાર્ય હાથમાંની લાકડી હેઠે મૂકી દબીને બેસી પડ્યા. પછી પૂછવા લાગ્યા : “ત્યારે તો આ વર્ષે પૂજા નક્કી જ થવાની લાગે છે. એ લોકો પણ આવશે ખરાં ને ?”

વનમાળીએ જવાબ આપ્યો : “નક્કી આવવાનાં.”

“વાહ, કેવું સારું ! ગામ છોડીને, પોતાનાં ઘરગથ્થુ છોડીને કામ જ કંઈ પરદેશમાં પડી રહેવાય ? એ સારું પણ દેખાય ખરું ? ત્યારે મોઢરાણીજી તેમના ભાઈને ત્યાં પાંચપોતામાં જ રહ્યાં લાગે છે, નહિ વારુ ?”

વનમાળીએ જવાબમાં જણાવ્યું : “પાંચપોતામાં શાને રહે ? એઓ પણ કલકત્તા જ છે.”

ભટ્ટાચાર્ય એ સાંભળી મોઢાનો ચાળો કરી હસવા લાગ્યા. હસતાં હસતાં જ એ બોલ્યા : “મને ખબર છે, સરકાર ! બધી જ ખબર છે. રાધારમણની પાસે પહેલાં કશું જ નહોતું. બેનને જ પૈસે તો તે માલમસ્ત બન્યો છે ! એટલે આજે તે એ જ બેનને કંઈક પાછું કાઢી આપે તો તેમાં ખોટું પણ શું ? કાઢી આપવું જ જોઈએ ! અશ્વિનરાયનાં મકાન હરાજીમાં તમે રાખી લીધાં એ તો બહુ જ ડહાપણનું કામ કયું, સરકાર ! એ તો ઘણું સારું થઈ ગયું !”

વનમાળીએ પૂછ્યું : “આવી ખબર તમને ક્યાંથી મળી, ભટ્ટાચાર્ય ?”

ભટ્ટાચાર્યે હસીને જવાબ આપ્યો : “મળી ગઈ વળી, ક્યાંકથી ! અશ્વિનરાય તો કહે છે કે કલકત્તાના કેઈ મારવાડી શ્રીમંતને પૈસે આ કામ થયું છે; પણ તે મારા મગજમાં નથી ઊતરતું. મને તો એ કામ રાધારમણનું જ લાગે છે. એમાં અમારે શું, ભાઈ ? મારવાડીના પૈસા હોય કે રાધારમણના હોય, અમારે મન તો બન્ને સરખા !”

વનમાળીએ તેનો રદિયો આપતાં જણાવ્યું : “પણ જુઓ, ભટ્ટાચાર્ય ! પૈસા નથી મારવાડીના કે નથી રાધારમણના, જે થયું છે અને થાય છે

તે અતુલને પૈસે જ થયું છે ને થાય છે.”

ખિલખિલ હસતો ભટ્ટાચાર્ય બોલ્યો: “ત્યારે તો સોનાથી પીળું શું ? પણ કહે છે ને કે અતુલની પાસે તો પૈસા નહોતા રહ્યા. હશે, એમાં કોઈને શું ? પરંતુ હાં ! પૂજા આ વખત કોની પાસે કરાવવા ધારી છે, સરકાર ? એ જાણવા જ હું આવ્યો છું. તમારા ઘરની પૂજા કરાવતો હતો દેવેન ભટ્ટાચાર્ય. એ તો ગુજરી ગયો છે. એનો છોકરો હજી નાનો છે. તેથી મારું કહેવું એમ છે કે મારી પાસે એ કાર્ય કરાવવું હોય તો, હું ખીજે ઠેકાણે—”

ભટ્ટાચાર્યને આગળ બોલવા ન દેતાં વનમાળીએ પોતાનું ડોકું ધ્રુણાતી તડ ને ફડ સુણાવી દીધું કે “તમારી એ ખટપટ નકામી છે. ચોધરીના ઘરની પૂજા કેશવ ભટ્ટાચાર્યને હસ્તે ન કરાવાય.”

વનમાળીનો આ સણસણતો જવાબ સાંભળીને ભટ્ટાચાર્યના મુખ પરનું હાસ્ય એકાએક ઊડી ગયું, અને જખાન પણ શિવાઈ ગઈ.

કેશવ ભટ્ટાચાર્યને આમ રોકકું પરખાવી વનમાળીએ અતુલને લખવા માંડ્યું—

“અગાઉ જ્યાં આપણા ખજનદારની કચેરી હતી ત્યાં આપણી સામાન્ય કચેરી રાખી છે. મકાનદુરસ્તીનું કામકાજ શરૂ કરી દીધું છે. આપણી પાસે પૈસા કેવી રીતે આવ્યા તે બાબતમાં ગામલોકો કંઈ કંઈ ઉઠાંગો બાંધે છે. કેશવ ભટ્ટાચાર્ય હજી હમણાં જ મારી પાસે આવી ગયો, એનો વિચાર આ વર્ષના દુર્ગોત્સવનો પૂજાવિધિ આપણે એને હાથે કરાવીએ એવો હતો; પણ મેં એને એના લાયકનો જવાબ દઈ દીધો છે. એને મોઢે જ આપણે પૈસા ક્યાંથી મેળવ્યા તે બાબતમાં તમારા સસરા શું ધારે છે તે જાણી શકાયું છે. તમારા સસરા એમ માને છે કે પોતાને ઝાંખા પાડવા સારુ આપણે કલકત્તાના કોઈ મારવાડી શ્રીમંતને સાધીને તેને પૈસે આ બધી ધમાલ આરંભી છે; અગર તો પછી તમારો મામેા રાધારમણ તમારે નામે આ ખેલ ખેલી

રહ્યો છે. તમે કલકત્તામાં જ રહો છો એ વાતમાં કોઈને જ વિશ્વાસ પડતો નથી. બધાં એમ જ માને છે કે તમે તમારા મામાને ઘેર પાંચપોતામાં જ આશ્રય લીધો છે.”

કાગળ હજી પૂરો લખાઈ રહ્યો નહોતો; એવામાં શ્રીપતિ ત્યાં આગળ આવીને ખડો થયો, અને ખૂમ પાડી: “બાબુજી !”

વનમાળીએ ડોકું ઊંચું કરીને પૂછ્યું: “કેમ, શું છે ?”

પણ તરત જ તેના લક્ષમાં આવી ગયું કે શ્રીપતિ એકલો નહોતો આવ્યો. તેની સાથે બીજો એક યુવક પણ ત્યાં આવેલો હતો. છોકરાને કાંઈ ઠેકાણે અગાઉ જોયો હોય એમ વનમાળીને લાગ્યું ખરું, પણ બરાબર ઝોળખ પડી નહિ. એને ક્યાં જોયો છે તે નક્કી કરી શકાયું નહિ; તેથી થોડી વાર એના મોઢા સામું તાકી રહ્યા બાદ ચોખ્ખેચોખ્ખું જણાવી દીધું: “તમને હું બરાબર ન ઝોળખી શક્યો, ભાઈ ! તમે ક્યાં રહો છો, બલા ?”

છોકરાએ જવાબ દીધો: “હું અશ્વિનરાયનો છોકરો થાઉં. મારું નામ સુધીર.”

હવે શું બોલવું કે શું કરવું તેની સમજ એકાએક વનમાળીને પડી નહિ; તેથી પ્રથમ તો વિવેક ખાતર તે બોલ્યો: “બેસો, બેસો.” અને પછી થોડી વારે પૂછ્યું: “કેમ આવ્યા છો ?”

સુધીરે ખુલાસો કર્યો: “મારી બાએ આપને ગુપચુપ એક વાર મળી જવા બોલાવ્યા છે.”

વનમાળી હસવા લાગ્યો. હસતાંહસતાં જ કહ્યું: “હવે તો બોલાવે જ ને ? પણ તમારો બાપાએ એક દહાડો—પણ જવા દો એ વાત ! તમારા જેવા છોકરા ા આગળ એ બધા પાછલા પોપડા ઉમેડવામાં શો માલ ? વારુ, તમારા બાપાજી શું કરે છે ?”

સુધીરે જવાબ આપ્યો: “બાપુજીની તબિયત સારી નથી.”

વનમાળીએ થોડી વાર વિચાર કરીને ફરી પૂછ્યું: “અમારાં વહુજી કેમ છે?”

સુધીરે કહ્યું: “કાણુ? વિમળા? એનું શરીર પણ સાડું નથી રહેતું.”

“તમારો ભાણેજ? અમારા અતુલનો છોકરો?”

સુધીરે જણાવ્યું: “એ તો મઝામાં છે.”

વનમાળીએ પૂછ્યું: “તેનું નામ શું પાડ્યું છે? કેટલા વરસનો થયો?”

સુધીરે થોડોક વિચાર કરી જોઈ જવાબ આપ્યો: “પાંચેક વર્ષ થયાં ખરાં!”

તે પછી સહજ મલકતે મોઢે તેણે ઊમેયું: “અમે તેનું નામ પાડ્યું છે, તો વિનય, પરંતુ વિમળાએને એને ‘દુઃખીરામ’ કહીને બોલાવે છે.”

વનમાળીએ કહ્યું: “વારુ, વારુ! પણ જીએ ભાઈ, મારાથી આવવાનું તો બનશે નહિ. તમારે ઘેરથી તમારા બાપાએ એક દહાડો મને અપમાન કરીને કાઢી મેલ્યો હતો. મારું અપમાન કયું છે, અતુલનું અપમાન કયું છે, અમારા માજીનું અપમાન કયું છે. કરવામાં કશું જ બાકી નથી રાખ્યું. અતુલની સ્થિતિ આજે પણ એવીને એવી જ ગરીબ રહી હોત, અને તમારા બાપની સ્થિતિ પહેલાંના જેવી સમૃદ્ધ હોત તો તમે આ ઠેકાણે આજે આવ્યા પણ ન હોત! તમારી બાને આ વાત જણાવજો!”

સુધીરે થોડી વાર તો ચુપચાપ ત્યાં આગળ ઊભો રહ્યો. વનમાળીનો સણસણતો જવાબ સાંભળી તરત જ તે સ્થાન છોડી જતાં એને શરમ આવી. વનમાળી તેની આ મનોદશા પામી ગયો અને બોલ્યો: “હું મારી પોતીકી ઇચ્છા મુજબ તો કંઈ જ કામકાજ કરી શકું નહિ, ભાઈ! એટલે અતુલને ‘હું’ લખી જણાવીશ. તેમની રજા આપશે તો વળી આવી જઈશ.”

આ છેલ્લો જવાબ લઈ સુધીરે ચુપચુપ ચાલ્યો ગયો.

વનમાળીને વળી કંઈક સૂઝી આવતાં તેણે જૂમ મારી: “શ્રીપતિ !”

શ્રીપતિ નજીકમાં જ ક્યાંક ઊભો હતો. તે લાગ્યો ખારણા પાસે આવી પહોંચ્યો. એટલે વનમાળીએ સૂચવ્યું: “જો, બોલાવ તો એને પાછો—આહા ! શું નામ એનું ?—અશ્વિનરાયના છોકરાનેરતો !”

સુધીર હજી લગી મકાનની બહાર નીકળી ગયો નહોતો. એટલે થોડી જ વારમાં તે શ્રીપતિની સાથે પાછો આવી પહોંચ્યો. એટલે વનમાળીએ કહ્યું: “જુઓ ભાઈ, તમારાથી એક કામ થઈ શકશે ? તમારા ભાણેજને એટલે કે અમારા અતુલભાઈના દીકરાને એક વાર અહીં આગળ લઈ આવશે ?”

સુધીરે જવાબ દીધો: “તો પછી આપ જ ચાલો ને ? એને જોતા પણ આવશે.”

વનમાળીએ કહ્યું: “હાલ તો એ બાબતમાં હું નિરુપાય છું, નહિ તો વળી આવી જાત. તમે એક વાર એ બાળકને છાનામાના અહીં લઈ આવજો. પછી વળી જોયું જશે, સમજ્યા ?”

એટલું કહી સુધીરને વિદાય કરી દઈને વનમાળી ફરી પાછો કાગળ લખવા બેઠો.

લખ્યું કે—

“તમારો સાળો સુધીર હજી હંમણાં જ મારી કને આવી ગયો. તમારી સાસુજીએ એને ગ્રુપચુપ મારી પાસે મોકલીને મને મળવાને તેડયો હતો; પણ હું મળવાને ગયો નથી. તમારી જે પરવાનગી હોય તો વળી જઈ આવીશ. સુધીરને મોઢે ત્યાંના બધા સમાચાર સાંભળી લીધા છે. બધાં જ કુશળક્ષેમ છે.”

હવે બીજું કશું વધારે ન લખતાં કાગળ પોસ્ટ કરાવી દીધો. વનમાળી તેના જવાબની રાહ જોતો બેઠો.

વનમાળીના મનમાં હતું કે આજે નહિ તો કાલે પણ સુધીર અતુલના છોકરાને લઈને એની પાસે આવશે ખરો. પરંતુ એ આશામાં ને આશામાં

ખેત્રણુ દિવસ પસાર થઇ ગયા. પરંતુ ન આવ્યો સુધીર કે ન આવ્યો અતુલનો કાગળ !

છોકરાને તેડીને સુધીર ન આવ્યો તેનું કારણ તો સમજી શકાય એમ હતું. અશ્વિનરાયે વખતે તેમ ન કરવા દીધું હોય એ બનવા બેગ છે; પરંતુ અતુલનો જવાબ ન મળવાનું કારણ કેમે ક્યું વનમાળીથી સમજી શકાયું નહિ.

આણી તરફ હવે પ્રતિમા સારુ મટોડી આવી પડી. પૂજાને હવે વધારે દિવસ બાકી નહોતા રહ્યા. બધાંને મકાન દુરસ્તી અને રંગરોગાન થઇ ગયાં છે. દરવાજા પર દરવાજા ગોડવાઈ ગયો છે. કચેરીના ખંડમાં નોકરચાકરો કામ કરી રહ્યાં છે. ચોધરીનો અસલ વૈભવ ફરી પાછો આવી ગયો છે.

હવે તો એ લોકોએ કલકત્તાથી આવી જવું જ ઉચિત છે. અશ્વિનરાય એક વાર જુએ તો ખરો !

અતુલનો જવાબ ન મળવાથી વનમાળીએ રાતની ગાડીમાં કલકત્તા જવાની તૈયારી કરી. પુરંદરપુરના સ્ટેશન પર ગાડીની રાહ જોતો વનમાળી ઊભો હતો. તેવામાં પ્લેટફોર્મ ઉપર સુધીર આંટાફેરા કરતો તેની નજરે પડ્યો. એટલે વનમાળી તેની પાસે ગયો અને આગળની વાત સંભારી આપતાં પૂછ્યું: “પછી તમે તો ખરા આવ્યા, ભાઈ?”

પોતે જાણે બીજા કશાક વિચારમાં હોય તેવા ભાવે ભમ્મરો ચઢાવીને તેણે જવાબ વાળ્યો: “આપ ન આવ્યા તો પછી હું શાનો આવું?”

જવાબ સાંભળી વનમાળી સહજ અમરથો હસ્યો. હસીને તેના મુખ સામું ભાળી પ્રશ્ન કર્યો: “સ્ટેશને કેમ આવવું થયું છે? ક્યાંક જવા નીકળ્યા લાગો છો.”

સુધીરે જણાવ્યું: “ના. ટ્રેનમાંથી બરફ લેવા આવ્યો છું.”

વનમાળીએ કુતૂહલભાવે પૂછ્યું: “બરફ કેને માટે?”

સુધીરે કહ્યું: “વિમળાને માટે.”

વનમાળીએ પૂછ્યું: “વિમળા માટે? તો શું અમારાં વહુજની તબિયત વધારે યગડી છે?”

“તે તો તમને ભાવતી વાત છે ને?” એવું ગણુગણુતો સુધીર આધે નીકળી ગયો.

વનમાળીને સમજાઇ ગયું કે તે એના પર ગુસ્સે ભરાયલો છે; એટલે તે પણ વધુ ન બોલતાં ત્યાંથી ખસી ગયો.

કલકત્તા પહોંચતાં યરાયર વનમાળીએ અતુલને બિધડો લેવા માંડ્યો: “મારા કાગળનો જવાબ કાં ગળી ગયા, વારુ?”

અતુલે જવાબ વાળ્યો: “વખત ન મળ્યો તેથી.”

એમ કહેતો તે હસી પડ્યો, અને પછી પૂછ્યું: “છાનામાના જમ આપ્યા ને તમે મારી સાસુજની પાસે?”

“ગાંડો થયો શું?” વનમાળીએ જવાબમાં જણાવ્યું: “રીસ જાણે તને એકલાને જ હશે, મને જાણે તે નહિ હોય, એમ ને?—ચાલો, આ વખત તો હું તમોને બધાંને લઇ જવાને જ આવ્યો છું.”

એ મુદ્દાને ગળી જઇને અતુલે પૂછ્યું: “પુરન્દરપુરની જમીનદારી હવે કેાની, સરકાર મહાશય?”

વનમાળીએ ખુલાસો કર્યો: “અશ્વિનરાયનો અડધો હિસ્સો, તેમજ આપણો અડધો હિસ્સો પ્રથમ તો રાધારમણે પોતાને ઘેર કરી લીધો. પણ પછી લોકલાજથી તેણે આખી જ જમીનદારી મહાદેવપુરના મંડલ દેને વેચાણુ આપી દીધી છે. અશ્વિનરાયના કબજામાં હવે રહેણાક ઘર છે ફક્ત, બીજું કંઈ જ નથી.”

અતુલે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો: “ગામની જમીનદારી આપણે ઘેર લાવવાનું અને ખરું?”

વનમાળીએ ખુલાસો કર્યો: “અશ્વિનરાયવાળા હિસ્સાની બાબતમાં

કંઈ કહી શકાય નહિ. બાકીનો આપણાવાળો અર્ધો ભાગ તો આપણે ખરીદવો જ રહ્યો.”

ભારપૂર્વક અતુલે જણાવી દીધું : “ખરીદવો રહ્યો નહિ, પણ ખરીદી જ લ્યો ! ગમે તેટલા દામ આપવા પડે તેની ફિકર નહિ. અમે અહીંથી નીકળીશું પાંચમને દહાડે. તે પહેલાં કોઈ પણ ઉપાયે જમીનદારી આપણે ઘેર પાછી ફરવી જોઈએ. એટલે આ વેળા અહીંથી જઈને એની જ તજવીજમાં પડી જાએ !”

“બલે. ” એમ કહીને વનમાળી ચાલી જવા લાગ્યો. એ જ સમયે મહામાયાએ આવી તેને રોક્યો અને ધીમે અવાજે પૂછ્યું : “છોકરાને જોતા આવ્યા કે, સરકાર મહાશય ?”

“ના રે ના ! જેવા કોણ દે ? ચાલો, હવે તો પોતે જ આવીને જોઈ લેજો ! અને જોજો તો ખરાં, કે આપણાં ઘરબાર કેવાં નવાં જેવાં બનાવી દીધાં છે !”

મહામાયાએ પૂછ્યું : “અતુલે શું કહ્યું ? ક્યારે નીકળવાનું જણાવ્યું ?”

“પહેલાં પુરન્દરપુરની જમીનદારી પાછી ખરીદી લેવાની છે, તે પછી જ પાંચમને દહાડે તે અહીંથી નીકળશે.”

નજીકના ચોરડામાં પરિમલ બેઠી બેઠી કંઈક સીવણકામ કરતી હતી. તે એકદમ બહાર નીકળી આવી અને બોલી : “આ વેળા અમોને પણ લાઇ જશે ને, સરકાર મહાશય ?”

વનમાળીએ જણાવ્યું : “ચોક્કસ લાઇ જઈશું.”

હેમાંગિની પણ નજીકમાં જ કામકાજ કરતી હતી. તેને કાને આ વાતચીત પહોંચતાં તે બોલી બેઠી : “બધાં જ જો અહીંથી જતાં રહેશે, તો પછી અહીં રહેશે કોણ—એકલાં મા ?”

એમને પુરન્દરપુર જવાની વાત તો ઘણા વખતથી ચાલતી હતી. હેમાંગિનીની ઈચ્છા હતી કે જો જવાનું જ હોય તો શતદલ બલે એમની

સાથે જાય, પરિમલને જવાનું કામ નથી. એની આ માન્યતાનું કારણ એણે પોતાના મનમાં જ અસ્યાર લગી દાખી રાખ્યું હતું. પણ અટકબોલી પરિમલે તો લાગણું બોલી નાખ્યું: “આટલી મોટી લડાઈ જેવી છોકરી હજી કુંવારી છે, એ વાત ત્યાં કોઈને જાણવા દેવાની મરજી નથી, એ જ ને કે બીજું કંઈ?”

હેમાંગિનીએ ઉત્તર દીધો: “હા, એ જ. એટલા માટે જ કહું છું કે એ સાસુવહુ ભલે જાય. તું અહીં મારી કને રહેજે!”

પરંતુ પરિમલ જવા ઇચ્છતી હતી બીજા જ કારણસર. તેની મોટી બેન શતદલને જે ઠેકાણે જવાનું છે તે ઠેકાણે તેની શોક્ય છે, શોક્યનો છોકરો છે. ગામના લોકો તેને મીઠી નજરે જોશે કે કેમ તે કોણ જાણે! એવે ઠેકાણે મોટી બેનની સાથે રહેવાની ખાસ જરૂર એને લાગતી હતી.

પરિમલે ચોખ્ખું પરખાવી દીધું: “નાહકનું ધાંધલ મચાવવાનું છોડી દેજે, બા! હું તારી રોજી રોકાવાની નથી. હું તો બસ જવાની અને જવાની જ!”

આખરે તેમજ થયું.

વનમાળી ભારે ઉસ્તાદ હતો. કેટલીય વાર અવરજવર કરી મહાદેવ-પુરના મંડલ દે પાસેથી પુરન્દરપુરની જમીનદારીનો લગભગ અડધો હિસ્સો તેણે ખરીદી લીધો.

અતુલે કલકત્તામાં એક નવી મોટર ખરીદી. એની ઇચ્છા કલકત્તાથી મોટરમાં બેસી પુરન્દરપુર પહોંચવાની હતી.

મહામાયાએ જણાવ્યું: “આપણે બધાંય જઈશું. થોડા દહાડા ગામડામાં લહેર કરીશું.”

પરિમલે એ વિચારને તોડી પાડ્યો: “નહિ, નહિ. બાપાજી અને માં અહીં જ રહેશે. એ લોકો આ વખતે ત્યાં આવે તે સારું ન લાગે.”

અતુલે તેને અનુમોદન આપ્યું: “હા, એ બરાબર છે.”

[૨૬]

આખરે એવું હતું કે પૂળની સરસામગ્રી લઈને વનમાળીએ ટ્રેનમાં જવું અને અતુલ, મહામાયા, શતદલ તથા પરિમલે મોટરમાં જવું.

વનમાળી ચારપાંચ દિવસ અગાઉથી જ વિદાય થઈ ગયો.

પરિમલે એક દહાડો મોટી બેનને ઓરડે પડેાંચી જઈ છાનું છાનું પૂછી બેયું: “શું ધારો છો, મોટીબેન?”

શતદલે જણાવ્યું: “મને તો કંઈ ઠીક નથી લાગતું, ભાઈ! એ ઠેકાણે શોક્ય બેઠી છે. શું થશે તે કોને ખબર?”

પરિમલે તેને સધિયારો આપતાં જણાવ્યું: “એટલા માટેસ્તો હું તમારી સાથે આવવા તૈયાર થઈ છું, મોટીબેન! તમે જરાયે ચિંતા ન કરશો. ઝગડવાલડવાનો પ્રસંગ આવે તો તમે તમારે ગુપ્ત્યુપ બેસી રહેજો. હું કેડ બાંધીને બેઠી રહીશ.”

શતદલ ગ્લાનિભયું સહેજ હસી.

દુર્ગોત્સવ ટાંકણે પ્રતિમાની સ્પર્ધા અંગે રાયવાળા સાથે ચોધરીવાળાઓને જે ટાંટાખખેડા થતા તેવું કંઈ થવાની ભીતિ આ વરસે નથી. રાયવાળાને ત્યાં આજે પ્રતિમાની સ્થાપના નથી. દેવધર સૂમસામઅંધ-કારમય છે. ત્યારે ચોધરીનું વર્ષો થયાં અંધકારમાં ડૂબેલું દેવધર આજે ઝાકઝમાળ બની ગયું છે. ચોધરીની હવેલીની દેવડીથી માંડીને ચોગરદમ રોશની ઝળહળી રહી છે. નોખતખાનામાં નોખતો ગડગડી રહી છે. લોક-મેદની અહીંથી તહીં દોડદોડ કરી રહી છે. પહેલાંના જેવાં જ શોરખકાર અને ધમાલ ચોધરીની હવેલી આગળ આજે નજરે પડે છે.

પેલી તરફ જેની હવેલી આટલો વખત થયાં દર વર્ષે ઝાકમ-ઝોળ બેસતી હતી, જે ઐશ્વર્યના અડકારમાં તણાઈને અશ્વિનરાય જમા-ધનું હડહડતું અપમાન કરી દેતાં ખંચાયો નહોતો તે રાયજીની હવેલીનો સદર દરવાજો આજે સમૂળો બંધ છે. ઐશ્વર્ય અને વૈભવનું ચિહ્ન સરખું

જણાતું નથી. જાણે બધું જ ઊડી ગયું છે. રાયજીની આવડી મોટી હવેલીમાં કેઈ માણસે ય રહેતું હશે કે કેમ તેની પણ શંકા થાય છે !

કલકત્તામાંથી પુષ્કળ સરસામાન લઈને વનમાળી ચોથને દહાડે ગામમાં આવી પહોંચ્યો. પાંચમને દહાડે નવી વહુ સાથે અતુલ આવવાનો હતો !

એ વાત આખા ગામમાં સારી પેઠે પસરી ગઈ, એટલે તે દિવસે સવારથી જ ક્યાંય કંઈ પણ અવાજ સંભળાય કે નાનાં નાનાં છોકરાં-છોકરીઓ ‘એ આવ્યાં !’ એમ કહેતાં ઘરબહાર દોડી આવે છે અને રસ્તા પર ઊભાં રહી જાય છે. પણ અતુલ ક્યાં ?

સવાર વીતી. બપોર પણ વિત્યા. પણ અતુલ દેખાયો નહિ. વન-માળીના સ્વભાવ પ્રમાણે તે તળેડિપર થઈ ગયો.

સાંજે ચારને શુભારે, વનમાળીએ એક ચપરાશીને બોલાવી ફરમાવ્યું : “જાઓ ભैया, તમે નયાનજૂલિના પુલ સુધી આગળ જઈને જોઈ આવો કે કલકત્તાથી કોઈ મોટર આવતી જણાય છે ? એ પુલ બહુ ખરાબ થઈ ગયો છે. કંઈ જોખમજોખમ તો—”

વનમાળીનું કથન હજી પૂરું થયું પણ નહોતું, એટલામાં જ ગામના આંધેના ભાગમાંથી મોટરના ભૂંગળાના જેવો અવાજ સંભળાયો. એટલે વનમાળીએ કહ્યું : “ઊભા રહો, હવે તમારે જવાની જરૂર નથી. એ લોકો આવી પહોંચ્યાં છે.”

મોટરના ભૂંગળાનો અવાજ ગામની મોટા ભાગની વસ્તીએ સાંભળ્યો હતો.

મહોલ્લેમહોલ્લેથી છોકરાંઓનાં ટાળેટાળાં રસ્તા બણી દોડી આવવા લાગ્યાં. કેટલાંક ચોધરીની હવેલી તરફ દોડવા લાગ્યાં અને કેટલાંક સ્ટેશનની દિશામાં દોડ્યાં !

સૌ કશીક અદ્ભુત વસ્તુ જોવાની આશા રાખતું હતું. •

ગામના રસ્તા પર જખરી બીડ જખી ગઈ. અતુલની મોટી મોટરને

આગળ વધવાની પણ મારામારી થઈ પડી. રસ્તાને પડખે પડખે ક્યાંક નાનાં નાનાં ઈંટેરી ઘરો, તો ક્યાંક કામડાં કે ઘાસની ઝૂંપડીઓ આવેલી હતી. મોટરનો અવાજ કાને પડતાં જ એ મકાનોમાંથી ઐરાં સુદ્ધાં બહાર આવી ઊભાં રહ્યાં. બધાં જ ડોકાં ઊંચાં કરીને અતુલની નવી વહુને નિરખવાને તલપાપડ બની ગયાં છે ! પરંતુ ગાડીની અંદર પાસે પાસે બે યુવતીઓ બેઠેલી જણાય છે. બન્નેએ એક જ જાતની સાડી પહેરી છે, બન્નેની સેંથીમાં સિંદુર પૂરેલું છે કે નહિ તે આંધેથી બરાબર જોઈ શકાય તેમ નથી, બેઠે જણી સરખી રૂપાળી છે, એટલે એ બેમાંથી અતુલની વહુ કઈ એ કોઈથી જ સમજી શકાતું નથી.

હવે રસ્તામાં મોટરને પસાર થવા જોટલી જગા થઈ. સામે આવેલી રાયજીની આલિશાન હવેલી નજરે પડી.

પરિમલે પૂછ્યું : “આ જ આપણું ઘર લાગે છે, નહિ ?”

અતુલે ડોકું હલાવી ‘ના’ પાડી.

મહામાયાએ ખુલાસો કર્યો : “એ તો રાયની હવેલી.”

શતદલને એક ચૂંટી બણી પરિમલ ઊંચી ડોકે એ જ દિશામાં જોઈ રહી.

આ બાળુ વિમળાની તબિયત પહેલાં કરતાં કંઈક સુધરી આવી હતી. ઊડીને હરીફરી શક્તી ખરી, છતાં દુબળા બહુ જ પડી ગઈ હતી.

મોટરનું ભૂંગળું સાંભળીને તે પણ ઝબકી ઊડી. અરે ! આજ તો ધાં...એ...મ ! કલકતાથી એ લોકો આજે જ ગામમાં અજવાની વાત ચાલે છે, એવો ખ્યાલ આવતાં તે લાગલી ઊડી ને ઊભી થઈ ગઈ. ભૂગડાનો છેડો ભોંયે ધસડતી ધસડતી તે રસ્તા બાળુના એક ઓરડાની બારી પાસે પહોંચી ગઈ. પણ બારીનું બારણું બંધ હતું. દુર્બળ હાથે બહુ યે ખેંચ્યું પણ બારણું કેમે ક્યું એનાથી ખુલ્યું નહિ. એટલે ઝટપટ તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળી પડી અને ધાયું કે નીચે ગયા વગર કોઈને અથા બરાબર નિરખી શકાશે નહિ. એ વિચારની સાથે જ તે ગાંડીની

માફક ઉતાવળી ઉતાવળી દાદર ગિતરવા લાગી. પણ તેના દુખળા પગ ધૂળવા લાગ્યા. મોટરનો ખીન્ને અવાજ કાને પડતાં એને સમજાઇ ગયું કે મોટર એનો ઝાંપો વટાવીને બહુ દૂર ચાલી ગઈ છે. એટલે એના ટાંટિયા વધારે ધ્રુજી ઊઠ્યા. તે ધબ દબને દાદરેથી ગયડી પડી તે ઠેક નીચે આવીને જ થંભી.

પેલી તરફ ચોધરીની હવેલી સામે અતુલની મોટર થોભી ગઈ છે. વહુને નીરખવાને લોકો પડાપડી કરી રહ્યા છે. બે હિંદુસ્થાની ભૈયાઓ મોટર પાસે કાંઈને ફરકવા દેતા નથી. એકે પછી એક મોટરમાંથી ગિતરીને બધાં ય હવેલીમાં ચાલ્યાં ગયાં. ખીન્ને મળ્યે જો ખંડમાં ભવાની ચોધરીનું મોટું તૈલચિત્ર હતું, તે ખંડમાં સૌથી પહેલાં મહામાયા બધાંને લઇ ગઇ. તસ્વીરની સામે ગળે લૂગડાનો છેડો લપેટીને સળળ નયને તેણે ભાવભર્યા પ્રણામ કર્યા. પછી શતદલને કહ્યું: “પ્રણામ કરો ખેટા ! આ તારા સસરા !”

અતુલ, શતદલ તેમજ પરિમલ-ત્રણેયે ભોંયે માથું અડકાડીને ભાવભરે પ્રણામ કર્યા.

છઠ્ઠને દહાડે પ્રભાતના પહોરમાં શરણાષ્ટઓ વાગવા લાગી. આખું ગામ આનંદનું માયુર્ ગાંડુંધેલું બની ગયું. આનંદ નહોતો કેવળ અશ્વિનરાયની હવેલીમાં.

અશ્વિનરાય પંડે પથારીવશ હતો. વાએ તે એકાએક રહી ગયો હતો. છેક જ પાંગળો બની ગયો હતો. પથારી છોડવાની તેનામાં બિલકુલ આય નહોતી. જાહ્નવીને રાતદહાડો બધો જ વખત તેની પથારી પાસે જ રહેવું પડતું. ખીજા ઓરડામાં પડેલી વિમળાની બરાબર સંભાળ લેવા જેટલો વખત પણ એને માંડ મળી શકતો.

પુરન્દરપુરથી દસ માઈલને અંતરે આવેલા શાંનગરના એક ગૃહસ્થને ઘેર સુધીરને પરણાવ્યો હતો; પરંતુ લગ્ન પછી તરત જ વેવાઈની સાથે કંઈક ભાંજગડ પડવાથી, વહુ હજી સુધી ધરભેગી થઈ શકી નહોતી.

જહવીને આ બાબતનો ભાર બળાપો હતો. ઘણીય વાર તે રડતી અને પતિને વિનવતી: “કંઈક તો સમજો. બધાની જ સાથે આમ કરવાનું?”

અશ્વિન તેને સંભળાવી દેતો: “બસ કર ! એ ઠેકાણે તો મેં છોકરો પરણાવ્યો છે, નહિ કે છોકરી !”

જહવી પછી એકે શબ્દ આગળ બોલી શકતી નહિ. મનનો બળાપો મનમાં જ છુપાવી રાખી તે પોતાના દહાડા ગુજારતી.

તે દિવસે સવારના પહોરમાં અશ્વિને પૂછ્યું: “આજ તો છઠં ને?”

જહવીએ જવાબ દીધો: “હા, આજે છઠં !”

શરણાધના સૂર સાંભળીને અશ્વિનના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા: “ચોધરીને ત્યાં ઉત્સવ બજવાતો લાગે છે !”

જહવીએ એ વખતે પણ માત્ર સડજ ડોકું હસાવી કહ્યું: “હૂં !”

“અતુલ આવ્યો છે ?”

“સાંભળ્યું તો છે કે આવ્યા છે.”

“અતુલની મા ?”

“તે પણ આવ્યાં છે.”

અશ્વિન હજી પણ કંઈક વિશેષ પૂછવા જતો હતો; પણ વળી થંભી ગયો. ડોળા ચઢાવી જહવીના મોઢા સામું થોડી વાર તાકી રહ્યા પછી ફરીથી તે બોલ્યો: “જો, સુધીરને એ બાજુ ફરકવાની મના કરી દેજો !”

જહવીની આંખોમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં. અશ્રુભરી આંખે પતિ-દેવને પૂછ્યું: “હજી પણ શું તમારે અતુલની સાથે એવું ને એવું જ વર્તન રાખવું છે ?”

અશ્વિને વિના વિલંબે જવાબ દઈ દીધો: “બેશક ! હું મરી જઈ”

તે પછી તમારે જોમ કરવું હોય તેમ કરજો !”

જાનકવીથી હવે સહન ન થઈ શક્યું. એટલે તે જીડીને ત્યાંથી ચાલી જવા લાગી. એ વખતે અશ્વિને એને પૂછ્યું: “વિજય ક્યાં? આપણા દાદુ ક્યાં?”

જાનકવીએ કહ્યું: “હશે એની મા પાસે. બોલાવું?”

અશ્વિન બોલ્યો: “ના, રહેવા દે !”

સાતમ અને આઠમ એ બન્ને દિવસો બારે ધામધૂમ સાથે પસાર થઈ ગયા.

નોમની સવાર જાગી. ચોધરીને ઘેર મહાપૂજા ચાલે છે. ચોગરદમ લોકોની ઠઠ જામી છે. ભોગ વધેરવાના પાડાઓને સ્નાન કરાવી હેડના લાકડે બાંધી રાખ્યા છે.

રેશમી અબોટિયું પહેરીને અતુલ આમતેમ ધૂમાધૂમ કરી રહ્યો છે. પ્રતિમાની સન્મુખ બેસીને પુરોહિત ચંડી પાઠ કરે છે:

જયન્તી મંગલા કાલી મદ્રકાલી કપાલિની ।

દુર્ગા શિવા ક્ષમાદાત્રી સ્વાહા સ્વદા નમોસ્તુતે ॥

મધુકૈટભ-વિધ્વંસિ વિધાત્રિ વરદે નમઃ ।

રૂપં દેહિ જયં દેહિ યશો દેહિ દ્વિષો જહિ ॥

મહિષાસુર-નિર્નાશિ ભક્તાનાં સુખદે નમઃ ।

રૂપં દેહિ જયં દેહિ યશો દેહિ દ્વિષો જહિ ॥

દેહિ સૌભાગ્યમારોગ્યં દેહિ દેવિ પરમ સુખમ્ ।

રૂપં દેહિ જયં દેહિ યશો દેહિ દ્વિષો જહિ ॥

આંગણામાં એક ઠેકાણે સરખી ઉમ્મરનાં કેટલાંક બાળકો ગરબડ મચાવતાં હતાં. તેમની ગરબડનું કારણ એવું કંઈ ખાસ મહત્ત્વનું નહોતું. ફાટેલું એક પહેરણુ અને મેલી ચઢી પહેરીને એક નાનકડો બાળક ક્યારેના અતુલ તરફ આંગળી કરી કરીને કહેતો હતો: “આ મારા બાપા થાય.”

ટાળે મળેલાં બાળકો એની વાત માનતા નહોતાં. તેઓ કહેતાં:

“ના, ના, બાપા નહિ, પણ બીજું કંઈક થતા હશે. તારો બાપો તો રહી ગયો કંઈ પેલી તરફ ! બોલાવ જોઈએ, ‘બાપા’ કહીને !”

લોકોની ભીડમાં માથું મારી મારીને છોકરો આગળ વધવા લાગ્યો.

આગળ જઈને એક થાંભલાની પાસે ઊભા રહી તે આમતેમ ડાકરિયાં મારતો હતો, એટલામાં ભોગ વધેરવાનો વખત થયો. હાથમાં ખાંડું પકડીને અને આશીર્વાદી માળા પહેરીને વધેરવાના કામ માટે નકકી થયેલો મારો ચાલ્યો આવતો હતો. એ જ વખતે લોકોએ ઊભા થઈ જઈને ચોગરદમથી ધક્કામુકકી અને ઠેલાઠેલી કરવા માંડી. બધા જ ઊભા થઈ ગયા. બલિદાન અપાતું જોવાને હાથ જોડીને બધાએ એકસામટો ચિત્કાર કરવા માંડ્યો: “મા ! મા ! મા !”

થાંભલા પાસે ઊભેલો બાળક ભારે મુસ્કેલીમાં આવી પડ્યો. એક તો બિચારો છેક નાનો હતો; તેમાં વળી તેની નજર આડે મોટા થાંભલો આવ્યો હતો. અને મોટા મોટા લોકોનાં એવાં પણ તેને કંઈ જ જોવા દેતાં નહોતાં. એટલે બલિદાન જોવાને વાસ્તે તે આમથી તેમ દોડાદોડ કરીને આગળ જવાનો લાગ શોધી રહ્યો હતો. એવામાં અતુલની સાથે અથડાઈને તે ગબડી પડ્યો. અતુલે નીચા વળીને તેને ઝીંચકી લીધો અને માયાળુ અવાજે પૂછ્યું: “આહા ! વાગ્યું કે ?”

એમ કહીને આધુપાધું જોયા બાદ તે ફરી બોલ્યો: “તું અહીં ક્યાંથી આવી ચઢ્યો, છોકરા ? અહીંથી તો તારાથી કંઈ જ દેખી શકાશે નહિ. જેવું હોય તો નીચે જઈને ઊભો રહે !”

બાળક એકીટસે અતુલના મોં ભણી જોઈ રહ્યો હતો. ગામના એક ઘરડેરાની નજર એ બે જણાની ઉપર પડી એટલે તે બોલી ઊઠ્યો: “જુઓ તો ખરા, બાપખેટો કેવી વાતચીત ચલાવી રહ્યા છે !”

અતુલને કાને એનો અણસારો જતાં તેના દિલમાં કંઈ કંઈ થઈ ગયું. માથું નીચું કરીને અને છોકરાના મુખ પાસે પોતાનું મુખ લઈ જઈને પૂછ્યું: “તારું નામ શું, છોકરા ?”

છોકરાએ ફટ દધને જવાબ આપ્યો: “વિજય.”

અતુલના હાથ હવે થરથર કંપવા લાગ્યા, આંખોના ડોળા ચકળવકળ થવા લાગ્યા. વિજયને પગથી માથા લગી ખરાબર નીરખી લઈ આમતેમ નજર ફેરવીને જોયું તો આંધે તેનો એક સેવક ઊભેલો જણાયો. તેણે લાગલી ખૂમ પાડી: “નિવારણ !”

એ જ વખતે બધાંએ ફરી પાછો હાકોટો પાડ્યો: “મા ! મા !” એ હાકોટામાં અતુલની હાક નિવારણથી સાંભળી શકાઈ નહિ.

અતુલના મોઢા સાસુ જોઈ રહીને અને તેનો ઉપરણો જોરથી પકડી લઇને વિજયે પૂછ્યું: “તમે મારા બાપા થાઓ ને ?”

તે આવો પ્રશ્ન પૂછી બેસશે એવું અતુલે ધાયું નહોતું. તેને એણે ઓળખ્યો શી રીતે ? એ વાત એ છોકરાને પૂછવાનું પરવડે એમ નહોતું. સંભવ છે કે કોઈએ એને ઓળખાણ કરાવી આપી હોય.

અતુલનો ચહેરો જોવા જેવો બની ગયો. હોઠને ખૂણે મંદ મંદ હસીને અને માથું હલાવીને તેણે છોકરાના પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો: “હા !”

અતુલની બન્ને આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. પેલી બાબુ પાડો પણ વધેરાઈ ગયો. એટલે ટકોરખાનાનાં બધાં જ નગારાં એકસામટાં ગડગડી ઊઠ્યાં. અતુલથી પોતાની જાતને હવે વધુ વાર સંભાળી શકાઈ નહિ. આંખો ઝટપટ લૂછી વિજયને હાથ પર તેડી લઇને તે પોતે જ નિવારણની પાસે પહોંચી ગયો અને તેને થોડેક છોટે લઈ ગયો.

હવે બીજો ભોગ આપવાની તૈયારી થવા માંડી. વાજિંત્રો થંભી ગયાં.

અતુલે નિવારણને પૂછ્યું: “અહીં આ ગામમાં કપડાં-જોડા વેચાતાં જોઈતાં હોય તો મળી શકે કે નહિ ?”

નિવારણે જણાવ્યું: “મળી શકે. હરિશની દુકાને મળી શકે. પરંતુ પૈસા વધારે લે ખરો !”

“ભલે વધારે લે ! બલિદાન પતી ગયા પછી આને તે દુકાન પર લઈ જઈને સારાં સારાં કપડાં તથા ખૂટ અપાવી આવજો, સમજ્યો ને, વેચાતાં અપાવી આવજો.”

એમ કહીને વિજયને તેના હાથમાં સોંપી દેતાં દેતાં અતુલે સૂચના કરી : “નીચે લઈ જઈને આને બલિદાન બતાવ ! અહીંથી એનાથી કંઈ જ દેખી શકાતું નથી.”

એટલું કહીને તે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયો.

આ બાળુ બલિદાનનાં વાજિંત્રો વાગે છે, સારે તે તરફ એ જ ઘડીએ રાધના ઘરમાં એક બિછાના પર પડી પડી વિમળા ડૂસકાં ખાઈ ખાઈને રડી રહી છે.

ક્યારથી તે આમ રડયા કરતી હતી તે તો રામ જાણે ! પણ ઘણી વારે ખારી ભણી મોઢું ફેરવીને તે બહારની બાળુ ઉદાસીન દૃષ્ટિએ જોતી જોતી કંઈ વિચારમાં પડી ગઈ હતી, તેવામાં પાછળથી વિજયે ખૂમ મારી : “આ !”

ખૂમ સાંભળીને વિમળા ચમકી પાછી નજર ફેરવીને જુએ છે તો નવો ડગલો, નવી પાટલૂન અને નવાં ખૂટમેળાં અને નવીનકાર ટોપી ખેંચેરીને એનો છોકરો સાહેબડો બની આવ્યો છે !

એનો વેશ જોઈને વિમળા ચકિત બની ગઈ અને એના મોં સામે જોતી જોતી પૂછવા લાગી : “આ બધું તને કોણે અપાવ્યું રે !”

વિજયે ફટ દઢને જણાવી દીધું : “બાપાએ !”

વિમળાના મુખમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યા : “બાપાએ ! કોણે...તારા બાપાએ અપાવ્યું ? તને ત્યાં કોણે તેડી ગયું ? તે એમને શી રીતે ઓળખ્યા ?”

આ પ્રશ્નો પૂછતાં પૂછતાંમાં તો એની આંખો આંસુથી ઊભરાઈ જવા લાગી.

વિનયે કહ્યું: “હું જાતે જ ગયો હતો.”

વિમળાની આંખોમાંથી હવે તો દડદડ આંસુ સરવા લાગ્યાં.

વિનય તો એ જોઈ અવાઈ બની ગયો ! એની બા આમ રડે છે કેમ ? એ એને મન એક કોયડો બની ગયો.

રડતી રડતી વિમળા તેનો છૂટી ગયેલો પાકવ ભોંયે ઘસડાવા દઈને બારણા પાસે રહીને જૂમ પાડવા લાગી: “આ ! અરે એ આ !”

જાલ્લવી અશ્વિનના ઓરડામાં બેઠી હતી. છોકરીની જૂમ સાંભળતાં બરાબર તે ઓરડામાંથી બહાર ધસી આવી.

વિમળાએ તેના છોકરા તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું: “જોઈ લે, આ, આ છોકરાનાં કારસ્તાન જોઈ લે તું !”

જાલ્લવી પ્રથમ તો હરખની મારી ઘેલી બની ગઈ અને વિનયને પોતાની સોડમાં તાણી લઈને કહેવા લાગી: “વાહ રે, ભાઈ વાહ ! આ બધું તને કોણે અપાવ્યું, બેટા ?”

હસતે મોઢે વિનયે જવાબ દીધો: “બાપાએ.”

મા-દીકરી પરસ્પરનાં મોઢાં જોઈ રહ્યાં !

આખરે જાલ્લવી બોલી: “જોયું ને ? છોકરા બપર એમનો કેવો ભાવ છે ? ત્યારે તું એમને તારી સાથે કેમ ન તેડી લાવ્યો, બેટા ?”

એમ કહીને જાલ્લવીએ અશ્રુ ઉભરાતી આંખે વિનયને પોતાની સોડમાં ખેંચી લીધા.

પરંતુ વિમળાને એવા લાડ પસંદ પડ્યાં નહિ. એટલે વિનયને એક-દમ માની સોડમાંથી તાણી લઈને એ ફફડી: “હતભાગી છોકરા, ઉતારી કાઢ આ બધા તારા વેશ અને જઈને પાછા આપી આવ ! આ બધું લેવાનું તને કોણે કહ્યું ? કેમ તે લીધું ? કે...મ લીધું ?”

એમ છોકરાને ધમકાવતાં ધમકાવતાં તેનો દુબળો અવાજ વિશેષ દુબળો બની ગયો, અને આંખોમાંનાં પાણી હવે ખાળી શકાયાં નહિ. આંજકાલ.

એની સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ હતી કે જોર કરીને બોલવા જતાં તેને હાંફ ચઢી આવતી.

જાહ્નવીએ તેને ઠપકો આપવા માંડ્યો: “આ તું શું કરી રહી છે, બેટા? આવા શરીરે આવડો બધો ધગારો કેમ કરે છે?”

એમ કહીને જાહ્નવી વિમળાને બરડે હાથ ફેરવતી ફેરવતી કહેવા લાગી: “એ તે શું સારું દેખાય? છોકરાને માટે છેક કલકત્તાથી લેતા આવ્યા છે. શરમને લીધે બિચારા જાતે હજી નથી આવી શકતા. હવે છોકરાની સાથે એક વાર એમનો મેળાપ થયો છે એટલે—”

વિમળા વચ્ચે જ તડૂકી બિડી: “ના મા! ના મા! તું એમાં ન સમજે! તું તારે મૂગી રહે! ચાલ, કાઢી નાખ આ બધું! એમના આટલા બધા વહાલની જરૂર નથી.”

સોસવાઈ ગયેલા અને દુઃખળા બની ગયેલા પોતાના હાથો વતી જ વિમળાએ પડે જ વિજયના અંગ પરથી ડગલો, પાટલૂન, ટોપી ઉતારવા માંડ્યાં.

વિજયને ઘણે ઘણે દિવસે આવો સારો પોશાક પહેરવા મળ્યો હતો. મા ખિન્નવાઈને તે ઉતારી નાખે છે એ જોઈને બિચારો બાળક રોવા લાગ્યો. રોતો રોતો તે આજીજી કરવા લાગ્યો: “ના, બા, રહેવા દે! ઉતારી ન કાઢીશ. મારે હજી પૂર્ણ જોવા જવું છે.”

વિમળાની આંખોમાંથી પણ ટપ ટપ આંસુ નિગળતાં હતાં. આંસુ નિગળતી આંખે જ તેણે ચાળો કર્યો: “ભાઈ બોલ્યા : ઉતારીશ ના!”

પરાણે પરાણે બધું જ ઉતારી કાઢ્યું અને ફરી પાછાં જૂતાં કપડાં પહેરાવીને વિમળાએ હુકમ છોડ્યો: “જા હમણાં ને હમણાં જ આ બધું તેમને પાછું દઈ આવ! કહેજે કે મારે નથી જોઈતું.”

વિજયની ઇચ્છા જવાની તો નહોતી જ. તે આઘોપાછો થવા લાગ્યો; પણ વિમળા તેને ક્યાં જાવવા દે એમ હતી? ફરી તડૂકી: “જા, કહું છું. કેમ નથી સાંભળતો? નીકર મારું માથું ફેડી નાખીશ.”

ભયથી ધૂનતો વિનય આરણા લગી આગળ વધ્યો. વિમળાએ તેને પાછો બોલાવી કહ્યું: “જરા સાંભળતો જા !”

વિનય પાછો ફર્યો એટલે વિમળા ઝટપટ કાંસકો લઈ આવી. પછી તેના વાળ હોળતી હોળતી બોલી: “ઢંગ તો જુઓ છોકરાના ! શું કહીશ, કહે જેહ ?”

વિનયે કહ્યું: “કહીશ કે મારી બાએ પાછું મોકલાવ્યું છે.”

વિમળાએ પોતાની માના ભણી મોઢું ફેરવીને સહેજ ફિકકું હસી કહ્યું: “સાંભળ્યું બા ? જેઈ આ છોકરાની અકક્કા ?”

“હું કંઈ જ ન જાણું તારી વાતમાં !” એટલું કહી જાહવીએ પોતાનું મોઢું ફેરવી લીધું અને પોતાની રીસ દેખાડવા જાળિયા પાસે જઈ બેઠી રહી.

વિમળાએ હવે છોકરાને પોતાની સોડમાં તાણી લીધો. પોતાના પાલવથી તેનું મોં લૂછતી લૂછતી તે સમજાવવા લાગી: “સારી રીતે કહેજે સમજ્યો ? કહેજે કે ‘આ બધું મારે નથી જેઈતું’, પાછું લઈ દેવો !’ એમ કહીને તું તારે એમના પગ આગળ મૂકી દેજે ! કેમ, કહેશે ને ? જેજે, મારું નામ વચ્ચે ન લાવતો !”

વિનયે ડોકું હલાવી કહ્યું: “સારું !”

એમ કહીને ધીમે ડગલે તે ઓરડાની બહાર ચાલી ગયો.

વિમળાની છાતીમાં ફૂંમે ભરાઈ આવ્યો. તેના મુખમાંથી એક લાંબો નિસાસો નીકળી ગયો.

વિમળાએ ખૂમ પાડી કહ્યું: “બા ! મને એક ગ્લાસ પાણી તો પા ! મારી છાતીમાં કંઈક થાય છે.”

જાહવીએ સંભળાવ્યું: “રાતદહાડો આવો ને આવો બળાપો કર્યો કરે, પછી શું થાય ? આમ જ કરતી રહીશ તો ઝાઝું નહિ જીવે, હોં !”

વિમળાએ જવાબ દીધો. “હવે ક્યાં રહું છું, બા ? તને તો બસ, મારું રૂદન જ દેખાયા કરે છે !”

જાહ્નવી ફફડી: “ના ! હું નાની કીકી ખરી ને ! મને શેતું સમજાય ! રડી રડીને તો આ દશાએ પહોંચી છું ! બાકી આ રોગ કેવો ?”

જાંડો નિસાસો નાખી વિમળા બોલી: “હશે, બા ! મારે હવે વધારે જીવીને કામે શું છે ? રાત ને દહાડો મારા હૈયામાં કેવી સગડી બળી રહી છે ! મને તો ઘણી વાર એમ થઈ જાય છે કે હમણું જ મરી જાઉં !”

“દાકતરને એક વાર બોલાવી મંગાવું?”

“ના મા ! દાકતરને મારે સારુ બોલાવવાની મુદ્દલ જરૂર નથી. જેનો છોકરો છે, તે પોતે થઈને એને સંભાળી લે એટલે બસ—”

આગળ એનાથી બોલી શકાયું નહિ. તેનું કડક અભિમાન ગળી જઈને હૈયાની વરાળ રૂપે તેના કંઠમાં આવીને ભરાઈ બેઠું. તેનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. ધીરે ધીરે તે બારીની પાસે ગઈ અને ત્યાં બેસી પડી.

જાહ્નવી બોલી: “તેં એક ગ્લાસ પાણી માગ્યું, નહિ ? જોયું ને મારું મન પણ કેવું બાવરું બની ગયું છે ! વાતમાં ને વાતમાં એ વાત તો હું ભૂલી જ ગઈ ! આ હમણું જ આણી દઉં છું.”

પાણી લઈ આવવાને જાહ્નવી બહાર ગઈ, તે તકનો લાભ લઈ વિમળાએ પોતાના પાલવ વતી આંખમાંનાં ઝળઝળિયાં લૂછી કાઢ્યાં. ને મનમાં ને મનમાં તે પ્રભુને વિનવવા લાગી: “હે ભગવાન ! મેં તારો કશો જ અપરાધ કર્યો નથી. મારા આવા ભલા સ્વામીને, હે માફ કરુગી ! એક વાર તું મારી આગળ આણી દે ! મારાથી જાતે જઈ શકાયું તેમ નથી. શું એ નથી જાણતાં ?”

ફરી પાછાં તેની બન્ને આંખોમાંથી દડદડ આંસુ સરવા લાગ્યાં. મદદ તે જોઈ ન જાય એટલા માટે ફરી વાર પાલવથી આંખો લૂછતી હતી

એ જ ઘડીએ પાણીનો ગ્લાસ લઇને જાહવી ઓરડામાં પાછી ફરી.

પાણી પીને ગ્લાસ ભોંયે મૂકતી મૂકતી વિમળાએ મા આગળ આજીજી કરવા માંડી: “આપાજીની વાત તું હવે ન સાંભળ, મા! આપણી વહુને તું છાનીમાની તેડાવી લે! મોટાભાઈની તો સોજેસોળ આના એ બાબતમાં સંમતિ છે; પણ આપાજીને ધ્રાકે તે કશું કરી શકતા નથી.”

જાહવીએ પૂછ્યું: “આજે એકાએક વહુની વાત તને ક્યાંથી સાંભરી આવી, કહે જેઠું?”

વિમળાએ ખુલાસો કર્યો: “વહુ આવે તો ઘરના કામકાજનો ધણો ભાર તારે માથેથી ઊતરી જાય. નહિ તો પેટી બાજુ બાપાજી પથારીવશ, અને આ બાજુ હું—અમારી આળપપાળ કરતાં કરતાં તું કેવી લેવાઈ ગઈ છું, બા!”

વિમળાની સામે નજર માંડીને જાહવી કંઈક બોલવા તો ગઈ, પણ તેની આંખો ભરાઈ આવવાથી તેના બંને હોઠ થરથર કંપવા લાગ્યા. તેનાથી એકે અક્ષર બોલી શકાયો નહિ.

પેલી બાજુ ચોધરીની હવેલીમાં તે વખતે ભારે મોટો કોલાહલ મચી રહ્યો!

નવમીતું પૂજન સમાપ્ત થતાં બધાં અંદરના ઘરમાં ચાલ્યાં ગયાં છે. દેવઘરમાં એકલો વનમાળી બેઠો છે. તેની સાથે તડાકા મારતા ગામના કેટલાક ઘરડા પણ બેઠા છે. એવે વખતે બહારથી આવતો અવાજ સાંભળીને સૌને લાગ્યું કે ક્યાંકથી ઘોડાગાડી આવીને આંગણુમાં ઊભી રહી. વનમાળીનો ચાકર પાસે જ ઊભો ઊભો હુક્કો પેટાવતો હતો. વનમાળીએ તેને ફરમાવ્યું: “કોણ આવ્યું છે? કલકતાથી કોઈ આવ્યું હોય તો જોઈને આઈ—”

વનમાળીતું સૂચન પૂરું થાય તે પહેલાં જ હુક્કા પર ચલમ ચઢાવી

દઈને ચાકર દોડતો દોડતો બહાર પહોંચ્યો અને વળતે પગલે જ પાછો આવીને ધીમેથી બોલ્યો: “મામા” !

એટલું જ કહીને તેણે દેવધરના બારણા તરફ મોઢું ફેરવી લીધું. તે ત્યાં જ આવતો હતો.

વિસ્મયથી સૌ કોઈએ બારણા તરફ નજર કરી તો પાંચપોતાવાળો રાધારમણ મામે પોતે જ !

અતુલનું બધું ખેદાનમેદાન કરી નાંખીને આ મામે સમૂળો અદસ્ય બની ગયો હતો. માત્ર એક જ વાર—અતુલના લગ્નની રાત્રિએ વીજળીની પેઠે ઝબકી ગયો હતો. તે પછી તો અતુલને માથે દુઃખનાં ઝાડવાં ઊગી નીકળ્યાં; છતાં કાગળની એક કરચ મારફત પણ એણે બેનભાણેજની ભાળ લીધી નહોતી. તે હવે અતુલ ફરી પાછો ગામભંગો થયો છે, ખૂબ કમાણી કરીને જમીનદારી પણ પાછી ઘેર કરી લીધી છે અને ધામધૂમથી દુર્ગોત્સવ પણ ઊજવે છે—એવું સાંભળીને ફરી વાર ઝબકી પડ્યો છે !

વનમાળી આ વખત તો તેને ખરેખરો ઝાટકી કાઢવા તૈયાર થઈ એકો. આ માણસ પર એને ઘણા દહાડાની રીસ હતી. એણે એટલું બધું બગાડ્યું હતું—એટએટલો અન્યાય કર્યો હતો—છતાં અત્યાર લગી એને કંઈ પણ કહેવાનો લાગ એને મળ્યો નહોતો. ભગવાને એ તક આજે કેટલા ય દહાડા પછી એને મેળવી આપી છે તો પછી વનમાળી તેને ઝડપી લીધા વગર શેનો રહે ?

રાધારમણ હવે પહેલાંના જેવો મુશ્કેલ નહોતો રહ્યો. હવે તો તે બહુ મોટો માણસ બની ગયો હતો. કસબી કિનારનું ‘ઘોતિયું’, પંખળી ફેશનનો રેશમી ડગલો, રેશમી ખેસ, પ્રગમાં કાળા રંગનાં ચકચકતાં પંપશ, હાથમાં ચાંદીની મૂઠની મોટી લાકડી—એવો એનો પહેરવેશ હતો. ખિસ્સામાંથી ઘડિયાળની સોનેરી ચેઈન ઝૂલતી હતી અને ચેઈનને છેડે એક કીમતી હીરો લટકી રહ્યો હતો !

રાધારમણુ ઠમકતી ચાલે ડાલતો ડાલતો આગળ આવ્યો. અને પગમાંના ખૂટ કાઢીને દેવમૂર્તિ આગળ ઝૂકીને પ્રણામ કર્યાં. તે પછી વનમાળી સમિપ આવીને હસતો હસતો બોલવા લાગ્યો: “વાહ, વાહ! ધરડપણુમાં તો તમને એળખવા ય ભારે થઈ પડે છે ને? ભલે, ભલે! તમે ખબર આપો કે ન આપો પણ મને તો તે ક્યારની ય પડી ગઈ હતી. તે પછી અશ્વિનરાયની બધી મિલકત તમે લીલામમાં રાખી લીધી તેની પણ ખબર મળી ગઈ. સરસ કયું, બહુ જ હાપણુનું કામ કયું! વળી અતુલને મોટે ઘેર બીજી વારનો પરણાવીને તો તમે કમાલ કરી દીધી! એમાં તો તમને કોઈથી જ દોષ દેવાય એમ નથી. અશ્વિનરાયને મેં કેવી રીતે જોર કર્યો તે તો સાંભળ્યું જ હશે ને? આ ઘોષાલ દેના મામલામાંસતો! બેટમજી મને ચાલુકથી ફટકારવાની ડંકાસ મારતો હતો; પણ એને જ કેવો સપૂર્યો ધૂળભેગો કરી દીધો!”

વનમાળીએ ગંભીરભાવે હાંકારો પૂરી જણાવ્યું: “એ જશરેખા તો તમારા હાથમાં કંઈ આજકાલની નથી. સગીર ભાણેજને જેણે એ પંથે ચઢાવી દીધો, તે અશ્વિનરાયને ધૂળચાટતો કરી દે તેમાં શી નવાઈ! પરંતુ અશ્વિનરાયે તો તમને ચાલુકે ફટકારવાનો મનસૂબો જણાવ્યો હતો, અતુલે તો એવું કંઈ જ કહ્યું નહોતું!”

સત્યાનાશ! વનમાળીની વાતચીત એને અસમ્યક લાગી. આજ આટલે દહાડે તે એ જરીપુરાણી વાતો ઉકેલવા બેસશે એવો ખ્યાલ સુદ્ધાં એને નહોતો. રાધારમણુના ડીલે જાણે ભાલા ભોકાવા લાગ્યા. છતાં પણ કૃત્રિમ હાસ્ય લાવી તે બોલ્યો: “અમારો વનમાળી તો બધી જ બાબતમાં રસિકતો રસિક રહ્યો! એ રસિકતાને કારણે જ તો તમને હજી લગી છુટાપો સ્પર્શી શક્યો નથી! નીકર તમારી ઉંમર તો કંઈ ઓછી નથી. કેટલાં થયાં? બરાબર ગણીને કહો, જેઉં?”

વનમાળીએ રોકડું પરખાવી દીધું: “વાતને કેમ પલટાવી નાખવી એ તો મને પણ આવડે છે, હો રાધારમણુ! ઉંમર મારી ગમે તેટલી

થઈ હશે, પણ હવે હું તમને છોડવાનો નથી. આ દુર્ગોત્સવની ધમાલમાંથી પરવારી લઈ એટલી જ વાર; પછી તમારી સામે વિશ્વાસઘાતનો એક દાવો માંડી દેવાનો છું અને તે પછી જ મરવાનો છું. કાગળપત્તર તો મેં તૈયાર કરી રાખ્યા છે. ભવાની ચોધરીનું લૂણ મેં બહુ ખાધું છે. તેને હવે હલાલ કરી દેખાડીશ. તમારી જેમ ભાણેજની ખાનાખરાખી તો કોઈ જ ન કરે. આટલા દિવસ હું કંઈ જ ન કરી શક્યો, તેનું કારણ એ કે મા મને એ પગલાં ભરતાં અટકાવતાં હતાં. પરંતુ હવે હું નથી રોકાવાનો. હસો નહિ, રાધારમણ ! હું જે કહું છું તે સાચું જ કહું છું. મરતાં પહેલાં હું જોતો જઈશ કે પાંચપોતાનો રાધારમણ પહેલાંના જેવો રસ્તાનો ભિખારી બની ગયો છે કે નહિ.”

જે થોડાક ઘરડેરા ત્યાં આગળ બેઠા હતા તેઓ બધા જ રાધારમણની કાર્તિકથાથી વાકેફગાર હતા, કોઈ જ અબ્બણ્યું નહોતું. છતાં બધાંના દેખતાં વનમાળીએ આમ એને ઉતારી પાડ્યો એ તેને રૂચ્યું નહિ. બેઠેલા ઘરડેરાઓમાં જનાર્દન અધિકારી સ્પષ્ટવક્તા તરીકે પ્રખ્યાત હતો. તેનાથી ચૂપ બેસી રહેવાયું નહિ. તેણે સુણાવી દીધું: “અરે રાધારમણ ! તમે ભલા થઈને આવ્યા છો તેમ સિધાવી જાઓ ! અતુલ આજે માજની કૃપાથી મોટે ઘેર ફરી વાર પરણીને કે પછી બીજે કોઈ રસ્તે પોતાનો પુરાણો વૈભવ પાછો ઘેર કરી લાવ્યો છે, પરંતુ તમે તો તેના સગા મામા થઈને પણ એને ગરદન જ માર્યો હતો એ વાત શું કોઈથી ભૂલી શકાય એમ છે ? એવું ધારતા હો તો તે ભૂલ છે, સમજ્યા ?”

વનમાળીએ બધાંની ભૂલ ભાંગતાં જણાવ્યું: “તમે બધા જ ભીંત ભૂલો છો, અધિકારી ! અતુલનાં આ બીજાં લગન તો છેક ગરીબ ઘેર થયાં છે. પૈસો એની પાસે કોઈનો જ દીધો આવ્યો નથી. એણે પોતે જ પેદા કરેલો છે. પેલાં માતાજીએ એને આપ્યો છે.”

એમ કહી પ્રતિમાને ઉદ્દેશી બેઠેલા કપાળે ટેકવી વનમાળી ફરી બોલ્યો: “શું બોલ્યા, અધિકારી ? ભૂલી શકાય, એમ ? અતુલ ભલે ભૂલી

જઈ શકે, એમનો એ સગો મામે છે. મા પણ ભલે જૂલી જઈ શકે, એમનો એ ભાઈ છે. પરંતુ આ વનમાળી સરકારના તો તમે કાંઈ જ સગા નથી થતા, રાધારમણ ! તેથી આ વનમાળીથી તો તમારાં અપકૃત્ય જૂલી જઈ શકાય એમ છે જ નહિ. જુઓ, જે પાપ તમે કર્યાં છે તેના બદલામાં તમને પેલા હેડને લાકડે બાંધીને વધેરી દેવામાં આવે તો પણ કશે અપરાધ થાય નહિ. ઘરની અંદર તમે તમારા પગ લઈ જશો નહિ, સમજ્યા ? આ કાળું મોઢું હવે કાઢીને પણ દેખાડશો નહિ. આવ્યા છો તે જ રસ્તે ધીરે ધીરે પલાયન કરી જાઓ ! તે પછી નવરાત્રિની રજાઓ બાદ કોરટકચેરીઓ ખૂલી જશે એટલે આપણો ભેટો ત્યાં જ થતો રહેશે.”

રાધારમણનો ગુસ્સો અંદર અંદર ધુંધવાઈ તો રહ્યો જ હતો, તેમાં વળી વનમાળીનાં મહેણાંટોણાંરૂપી ઘી હોમાતાં તે એકદમ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો. તે બોલ્યો : “હવે ખીજી કંઈ કહેવાનું છે, વનમાળી ? ઘરડે ઘડપણ તારું જીવન અહીં આ ઠેકાણે જ મારે હાથે ખતમ થશે. માંછલી વાત કંઈ જાણેજી નહિ અને આટઆટલા લોકો વચ્ચે આમ ફાવેતેમ બોલે તે મેં જાણ્યું કે સહેજ મજાક કરે છે. એમ માનીને અત્યાર લગી હું સાંખી રહ્યો; પરંતુ તારા જેવા એક સામાન્ય ચાકરની મારી સાથે આવી ઠઠામજાક કરવાની શી મજાલ ?”

આ વેણે તે ખૂબ મોટે ધાંટે બોલ્યો.

વનમાળી પણ એ જ રીતે કંઈક જવાબ દેવા જતો હતો, પરંતુ રાધારમણનો કંઠસ્વર અંદરના ઘરમાં પહોંચી ચૂક્યો હતો; એટલે દેવઘરમાંથી અંદરના ઘરમાં જવાનું જે બારણું હતું તેમાંથી એક નોકરડી આવી પહોંચી અને બોલી : “સરકાર મહાશય, આપને તેમજ મામાને મા અંદર બોલાવે છે, પધારો !”

વનમાળી તડૂક્યો : “લે સાંભળ ! ચાલ, જે કંઈ કહેવું કરવું હોય તે ત્યાં આગળ જાહેર કરી દેજે !”

રાધારમણે સામો કુંક્રાડો કર્યો: “તેનો વિચાર તારે કરવાનો નથી. મારી બેન છે, મારો ભાણેજ છે, અમે અમારે સમજી લઈશું. તારે તેની શી પંચાત ?”

એમ બોલતો બોલતો તે દેવધરને મેડેથી નીચે ઊતરી આવીને ખૂટ ઘડેરી અંદરના ઘર ભણી ચાલવા લાગ્યો. વનમાળી પણ ધીરે ધીરે ઊઠીને ઊભો થયો અને બેઠેલા લોકોને કહ્યું: “આપને બેસવું હોય તો બેસજો. હું આવું છું.”

અધિકારીએ કહ્યું: “ઝટપટ આવી જજો, દાદા ! અમારે સારુ તંબાકુપાતરાં મોકલાવતા જજો !”

તંબાકુપાતરાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી વનમાળી પણ અંદરના ઘરમાં દાખલ થયો.

ખીજ માળના છત્તમાં ઊભેલી મહામાયાએ પૂછ્યું: “કાની સાથે ધાંધલ થઈ તારે, ત્યાં આગળ ?”

મને કહે કે “જા !” એમ કહેતો રાધારમણ દાદરો ચઢી ઉપર આવવા લાગ્યો.

મહામાયાએ ખૂસ મારી: “અતુલ, અતુલ, તારા મામા આવ્યા છે, ભાઈ !”

“એ આવ્યો, બા !” કહેતો અતુલ બહાર આવ્યો. શતદલ તથા પરિમલે મામાને કદી જોયેલ નહિ એટલે તે બંને જણીઓ પણ ધૂમટામાં મોઢાં છુપાવીને બહાર નીકળી બારણાના પડદા ઓથે ઊભી રહી.

દાદરો ચઢતો ચઢતો વનમાળી બોલ્યો: “હું પણ આવ્યો છું, મા ! મારા આવ્યા વગર વાતની શરૂઆત ન થાય, હોં કે !”

બધાં જ એક ઠેકાણે આવીને ઊભાં રહ્યાં. એ જ ઘડીએ એક નાનકડો બાળક ઠમુક ઠમુક કરતો દાદરો ઝાલ્લીને ઉપર ચઢી આવ્યો અને બધાંની પાસે જઈ ઊભો રહ્યો. પોશાકની ચીજો લઈને ચઢતાં ચઢતાં બિચારાને ખૂબ તકલીફ થઈ હોય એમ લાગ્યું. પોશાકની ચીજો બેઉ હાથે છાતીસરસી ચાંપી રાખવા

છતાં તે બધીને તે સમાવી શકતો નહોતો.

બાળકને જોઈને બધાં જ અવાક બની ગયાં અને તેના મોઢા સામું ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં. આખરે મહામાયાએ બોલવાની પહેલ કરી પૂછ્યું: “આ છોકરો કોણ ? કોનો છોકરો ?”

પરંતુ છોકરો કોઈની જ પાસે ન જતાં સીધો અતુલની પાસે પહોંચી ગયો અને પોશાકનો ઢગલો તેના પગ આગળ રાખી દબને બોલ્યો: “આ બધું હું નહિ લઉં !”

એટલું જ ફક્ત બોલીને તે ખંચાઈ ગયો અને ચૂપ થઈ જઈ ચાલી જવા લાગ્યો. અતુલથી હવે રહેવાયું નહિ. મહામાયા સામે આવીને તે બોલી બેઠો: “બા, આ જ વિજય, તારો પૌત્ર.”

આમ અચાનક આવે ભાવે પૌત્રનો ભેટો થશે એવી કલ્પના સરખા મહામાયાને કદાપિ આવી નહોતી. તરત તે આગળ ધસી ગઈ અને એક હાથે તેને ઊંચકી લઈને છાતીસરસો ચાંપી દીધો.

રાધારમણની વાત તત્કાળપૂરતી દબાઈ ગઈ. રાધારમણે છૂટકારાને દમ ખેંચ્યો.

વિજયને બાથમાં જ લઈને મહામાયા ઓરડામાં પેઠી.

પરિમલે પૂછ્યું: “ક્યાં મળી ગયો, મા ?”

શતદલ પણ પાસે જઈને બેઠો.

વિજયને હેઠો મૂકી એ ત્રણે જણીઓ તેને વિંટળાઈ વળી અને સવાલ પર સવાલ પૂછવા મંડી.

પરિમલે પૂછ્યું: “આ પોશાક તું પાછો આપી દેવા આવ્યો છે ?”

વિજયે સહજ માથું હલાવી કહ્યું: “હૂં !”

તારી માએ તને તેમ કરવાનું કહ્યું છે, નહિ વારુ ?”

“હૂં” કહેવાઈ ગયા પછી તેને લાગ્યું કે ખોટું થયું છે; એટલે

પાછું તેણે ફેરવી તોળ્યું: “ના.”

પરિમલે તેને હો હો કરી હસતાંહસતાં પોતાની સોડમાં તાણી લીધો, એને પૂછ્યું: “અમે તારાં શું થઈએ તે જાણે છે?”

વિજય ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. આવી રીતે એને અહીં આગળ કેદમાં પુરાવું પડશે એવી એને કલ્પના સરખી નહોતી. એક વાર આનું તો ખીજી વાર તેનું મુખ ફાટેલે ડોળે એ જોઈ રહ્યો.

પરિમલે ફરી સવાલ કર્યો: “આ ડગલો, ટોપી—એ બધું તારા બાપાએ તને ક્યારે અપાવ્યું?”

વિજયે જવાબ દીધો: “કોઈ એક માણસે દુકાનેથી અપાવ્યું હતું.”

પરિમલ બોલી: “એમ ! મને લાગેલું કે દરજી બાપ અમોને કોઈને પણ ખચર પડવા દીધા વગર કલકત્તેથી જ છાનામાના લઈ આવેલા !”

એટલું બોલીને તે હસતીહસતી એક વાર શતદલનું મોં તાકી રહી અમે ખીજી વાર બહાર છળમાં નજર કરીને જેવા લાગી કે અતુલ હજી પણ ત્યાં જ બિભો છે કે નહિ ? છળમાં તો કોઈ જ નહોતું જણાતું. રાધારમણ, વનમાળી અને અતુલ ત્રણે જણા નીચે ઊતરી ગયા હતા.

મહામાયાએ વિજયને પૂછ્યું: “બાપાને તે શી રીતે ઓળખી કાઢ્યા, ભાઈ?”

જવાબમાં વિજયે કહ્યું: “તેડૂએ મને કહેલું કે આ તારા બાપા !”

પરિમલ વિજયને ખૂબ જ ચાહવા લાગી ગઈ. તેનો આ જવાબ સાંભળીને તે ફરી હસી પડી અને હસતાંહસતાં જ બોલી: “સાંભળ્યું ને, મા, કેવું સાચું કહી દે છે !”

એમ કહીને ફરીથી તેણે વિજયને પોતાની બાથમાં બીડી લીધો અને પૂછ્યું: “અમે હવે તને જવા ન દઈએ, તો તું શું કરે?”

વિજયે ચટ દઈ જવાબ આપ્યો: “દોડીને ચાલ્યો જઈ !”

પરિમલે કહ્યું: “બહારને દરવાજો પહોંચીને બેઠેલો છે, તે હજી

કરીને ઝાલી લે તો ?”

વિજયને હવે સાચેસાચ ખીક લાગવા માંડી. તે વિચારવા લાગ્યો: “ત્યારે શું આ લોકો મને મારી બાની પાસે પાછો જવા જ નહિ દે ?”

વિજયનું મોઢું એ વિચારથી કરમાઈ ગયું. કેવળ નિરાધારની માફક આમતેમ કેટલીય વાર નજર ફેરવતો ફેરવતો પરિમલની બાથમાંથી છૂટવાનો એ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

પરિમલ હસીને બોલી: “ના રે, ગાંડા ના ! અમે તને નહિ રોકી રાખીએ. અમે પણ તારી સાથે આવીશું.”

એમ કહીને મહામાયાના મુખ સામે નજર માંડી પરિમલ બોલી: “હેં મા ! ચાલો ને આપણે ત્યાં એક વાર જઈ આવીએ.”

મહામાયાએ જણાવ્યું: “એવું તે શી રીતે બને, બેટા ? છતાં અતુલને એક વાર પૂછી જો !”

ઉત્સાહની બાબતમાં પરિમલ સહુને ટપી જતી. અતુલને પૂછી આવવા માટે તે તત્કાળ ઊભી થઈ ગઈ.

અતુલને બોલાવવા નોકરડી મોકલી. તે એકલો ન આવ્યો. સાથે વનમાળી પણ આવ્યો.

રાધારમણને ન દેખતાં મહામાયાએ પૂછ્યું: “તારો મામો ક્યાં ગયો ?”

અતુલ હસી પડ્યો. હસતાંહસતાં જ એણે ઉત્તર વાળ્યો: “આ સરકાર મહાશયે તેને હાંકી મેલ્યો.”

“શું કહેવાય ? હાંકી કાઢ્યો ?”

વનમાળી આગળ આવ્યો ને બોલ્યો: “હા, મા, હાંકી મેલ્યો ! એથી મારો કંઈ અપરાધ થયો હોય તો તે બદલ આપને ગમે તે સજા મને કરો !”

અતુલ પોતાનું હસવું કાંઈપણ ઢિપાયે ખાળી શક્યો નહિ. પરિમલ તેને હાથની ધશારતે પાસેના ખંડમાં લઈ ગઈ અને પૂછવા લાગી:

“આટલું બધું હસવું ! દીકરાને જોઈને કંઈ ખૂબ જ ગેદમાં આવી ગયા લાગે છે ! છોકરાની માને મળ્યા ?”

અતુલે હજી પણ તેવી જ રીતે હસતાંહસતાં જવાબ દીધો : “ના. મામા જે પ્રકારે ગુસ્સો ચઢાવીને ગાડીમાં ચઢી બેઠા, એ દેખાવ તે પછી જોયો હોત તો તું પણ આમ હસ્યા સિવાય રહેત નહિ. હા હા હા !”

.પરિમલે જણાવ્યું : “પણ હું તો તમારી કને એક પ્રાર્થના કરવા આવી છું.”

“શી પ્રાર્થના છે, તે જાણું તો ખરો !”

પરિમલે હોઠમાંથી સરી જતા હાસ્યને પરાણે દાખી રાખી, બેઉ હાથ જોડીને વિનંતિ કરી : “આપની ગાડી અમોને એક વાર આપવી પડશે. અમે તે ગાડીમાં બેસી વિજયને લઈને આપનાં મોટાં વહુજીને મળવા માગીએ છીએ.”

અતુલે પણ એવા જ ભાવે કહ્યું : “તથાસ્તુ ! પ્રાર્થના તમારી મંજૂર ! મા પણ આવશે જ ને ? અને તમારી મોટી બેન ?”

પરિમલે કહ્યું : “હાજી, બધાં જ જઈશું. આપ પણ જો અમારી સાથે ચાલો, તો તો બહુ જ સુંદર !”

અતુલે માથું હલાવી કહી દીધું : “નાજી, આપની એ પ્રાર્થના હાલ પૂરતી તો નામંજૂર !”

એટલું બોલીને અતુલ ચાલ્યો જતો હતો. એ જ ઘડીએ વિજયને ઊંચકીને શતદલ એ ખંડમાં પ્રવેશી. અતુલના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા : “વાહ રે ! આ તો કંઈ ચમત્કાર બની ગયો દેખું ને !”

શતદલ તેના મુખ સામે જોતી મંદ મંદ હસી રહી.

અતુલની મોટી મોટર ચાલજીની હવેલીને ઝાંપે જઈને ઉભી રહી.

ભારે સાંજ પડી ગંધ હતી. ઝાંપાને દરવાજે દીવો સરખો નહોતો. કૂાધવરના હાથમાં એક ટોચ હતી. ગામડા ગામમાં સાપનો ભો એટલે કલકતેથી આવતી વખતે એક ટોચ ખરીદીને તે સાથે લેતો આવ્યો હતો.

ટોચ સળગાવી પરિમલના હાથમાં આપતાં એણે કહ્યું: “આને સાથે રાખીને અંદર જાઓ, બેન ! નહિ તો કાંક ઠોકરાઈ પડારો.”

ટોચ હાથમાં રાખીને પરિમલ આગળઆગળ ચાલવા લાગી. વિજય તેની આંગળી પકડીને રસ્તો દેખાડતો દેખાડતો તેની પડખેપડખે ચાલતો હતો. ઘર જેવું વિશાળ હતું તેવા તેના ચોક પણ વિશાળ હતા. આકાશમાં ચાંદો ઊગ્યો હતો, પરંતુ વાદળની એથે ચંદ્રનું બિંબ ઢંકાઇ ગયું હતું.

આવડું મોટું ઘર, છતાં બિલકુલ સૂમસામ. જાણે કે ઘરમાં કોઇ રહેતું જ ન હોય ! બહારના ભાગનો ચોક વટાવી જતાં અંદરના ઘરનો દાદરો આવ્યો. દાદરો ચઢી ગયા પછી પણ અંદરના ઓરડામાં જતાં પહેલાં પરસાળ વટાવવી પડતી હતી.

ટોચના ઉજાસમાં જોઇ શકાયું કે પરસાળને એક છેડે જાળવી ઊભી છે. શતદલ, પરિમલ, મહામાયા અને વિજય-કોઇના પણ પગમાં જોડા હતા નહિ, એટલે એ લોકોના આવવાનો અણસારો સરખો જાળવીને કાને આવ્યો નહોતો. ટોચનો ઊંચ પ્રકાશ જ્યારે તેના અંગ પર આવીને પડ્યો ત્યારે તેણે મોઢું ફેરવીને એ દિશામાં જોયું અને પૂછ્યું: “કોણ એ ?”

વિજય દોડતોક ને તેની પાસે પહોંચી ગયો અને બોલ્યો: “જુઓ તો ખરાં મોટી બા, આ કોણ આવે છે !”

મહામાયા તરત જ આગળ વધી આવી અને જાળવીને એક હાથ પકડી લઇને બોલી: “હવે તો મારાથી આવ્યા વગર રહી શકાયું નહિ. બેન ! મને ઓળખી કે નહિ ? હું અતુલની મા !”

જાળવીએ પણ તેનો હાથ દાખીને પકડી રાખ્યો. થર થર કંપતી તે કંઈક બોલવા ગઇ પણ શું બોલવું તેની એને સમજ પડી નહિ.

આનંદ તેમ જ દુઃખ બંનેનો ડૂમો એની છાતીમાં ભરાઈ આવ્યો. એની બન્ને આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ડૂમો જેમ તેમ દયાવીને ગદગદ કંઠે તે બોલી: “અંદર પધારો.”

ઘરમાં દીવો બળતો હતો. એક મોટી ઉઘાડી બારી પાસે વિમળા બિભી હતી. વિજય તેની પાસે દોડી ગયો હતો અને કહેતો હતો: “તું ચાલ, જેવાને ચાલ, મળવાને ચાલ !”

પરંતુ શું જોવાનું, કોને મળવાનું તે એ સમજી શકતો નહોતો.

મહામાયાએ ઓરડામાં પગ મૂકતાં જ હાંક મારી: “વહુબેટા !”

એ પરિચિત કંઠસ્વર ઘણેઘણે દહાડે તેને કાને પડ્યો.

વિમળા ધીરે ડગલે આગળ આવી અને નીચી નમીને બોંયે માથું ટેકવી સાસુજીને પગે લાગી.

મહામાયાએ તેને ફરી બહુવા જ ન દીધી. તે પંડે બોંયે બેસી પડી અને વિમળાને પણ બેસાડી રાખી. જાહ્નવી એ જોઈ બોલી બિહી: “અરે ! આમ બોંયે કાં બેસી પડ્યાં બેન ? આ શેતરંજી પાથરવા—”

જીર્ણુશીર્ણુ સીમેન્ટનું બોંયતળિયું હતું; છતાં મહામાયાએ જણાવ્યું: “કંઈ જરૂર નથી, બેન !”

શતદલ તથા પરિમલ બણી જોઈને કહ્યું: “તમે પણ બેસો, બેટા ! મારી આ વહુ જોડે ઘણે દહાડે હું બેચાર વાતો કરી લઉં !”

જાહ્નવીએ કહ્યું: “આપને મેં ઓળખ્યાં નહિ, બેન !”

શતદલ અને પરિમલ બન્ને જણીએ જાહ્નવીને પ્રણામ કરીને હજી બિભી જ રહી હતી. તેઓ હવે તેમનું પોતાનું ઓળખાણ અપાવાની રાહ જોયા વગર જ વિમળાની પાસે પહોંચી ગઈ; અને એક પછી એક એમ બેઠે જણીએ વિમળાના પગે હાથ અડકાડીને પ્રણામ કર્યાં.

વિમળા બેઠેતાં મુખ સામું ટગરટગર જોઈ રહી. મહામાયાએ બન્નેનું ઓળખાણ કરાવવા માંડ્યું. શતદલનો હાથ પકડીને વિમળાની

પાસે તેને બેસાડતાંબેસાડતાં કહ્યું: “આ તારી નાની બેન !”

પરિમલને પણ તેવી જ રીતે બેસાડતાં કહ્યું: “આ તારી નાની બેન શતદલની નાની બેન. આપણે ત્યાંનો દુર્ગોત્સવ જોવાને એની મોટી બેન સાથે કલકત્તેથી આવી છે.”

સ્નેહનિતરતી આંખે વિમળાના ચહેરા સામે મીટ માંડી તેને બરડે વહાલભર્યો હાથ પંપાળતીપંપાળતી મહામાયા બોલી: “તારું શરીર તો બેટા છેક જ લેવાઈ ગયું છે ને? આ શા તારા હાલ ! શું થયું છે બેટા ?”

વિમળાએ જવાબ આપ્યો તેની આંખોનાં આંસુઓથી. એક હરફ સરખો તે બોલી શકી નહિ. તેની આંખોમાં ઝળઝળિયાં તો ક્યારનાં ય ભરાઈ આવ્યાં હતાં; પણ હવે તો ટપટપ કરતાં બે મોટાં અશ્રુબિંદુઓ ભોંય પર ટપકી પડ્યાં.

બહુવિ પાસે જ બેઠી હતી. તે પુત્રીની સ્થિતિ પામી ગઈ અને બોલી: “હવે એ ઝાઝું જીવવાની નથી, બેન ! અચાનક એક દહાડો તમે સાંભળશો કે વિમળા મરી ગઈ છે. અપરાધ ક્યો અમે અને તેની સગ્ન ભોગવી રહી છે આ મારી દીકરી !”

એટલું કહીને તે પણ ત્યાં જ બેસી ગઈ. મહામાયાનો એક હાથ પકડીને તે આગળ બોલી: “જે થવાનું હતું તે તો થઈ ગયું બેન ! બધાં જ જાણે છે અને બધાં જ સૂણે છે કે મનુષ્યનો અહંકાર ચિરકાળ કદી ટકી શકતો નથી. એના આપ પાસે હવે કશું રહ્યું નથી. બધું જ એ ગુમાવી બેઠા છે. પોતાને દોષે બધી બાબતોથી ભરવાઈ પડ્યા છે. વાંધી રહી જઈને છેક પાંગળા બની ગયા છે. એ પડ્યા પણ પેલા ઓરડામાં ! વધુ હું હવે કંઈ જ કહેવા માગતી નથી, બેન ! હવે તો તમે અમને ક્ષમા કરો ત્યારે !”

મહામાયાએ તેને સધિયારો આપતાં જણાવ્યું: “હું પોતે ચાલી-ચલાવીને અહીં આવું છું એટલે એ બધું જ ભૂલી ગઈ છું, એમ સમજી-

હોને એન ! હવે એ પાછલા પોપડા ઉમેડવામાં લાભે શા ?”

ગઢવી પોતાની આંખોનાં આંસુ લૂછતી બોલી: “પરંતુ અતુલ શું એકે વાર હવે અહીં નહિ આવે ? જો એ ન જ આવવાના હોય તો તો એન, તમે લઈ જાઓ આ તમારાં વહુને અને પૌત્રને તમારી સાથે જ. અત્યારે જ હું તેમને તમારી સાથે રવાના કરી દઉં છું.”

મહામાયાએ ઉદાસીનતાભર્યું મોઢું સહેજ મલકાવ્યું અને કહ્યું: “વેવાઈ જો—”

“રહેવા દો, એન ! હવે એમની વાત તો મોઢે લાવશો જ ના. હજી પણ તેઓ પોતાનો વાંક જો ન સમજી શકે તો—શું કહું એન ? અત્યાર લગી જીવતી તમે મને જોઈ જ ન શક્યાં હોત, પણ શું કરું, આ છોકરીની ખાતર એનું મોઢું જોઈને મહાપરાણે જીવી છું.”

આરણ્ય પાસે કોઈના પગનો અણસારો સંભળાતાં શતદલે તેના માથાનો ઘૂમટો તાણ્યો. ગઢવીએ પૂછ્યું: “કાણ છે એ ?”

“એ તો હું સુધીર, આ !”

ગઢવીએ કહ્યું: “વિનયને ખોળવા ગયો હતો ને ? વિનય આવી ગયો છે. તું તારા બાપાજીની પાસે જઈને ખેસ તો જરા વાર !—આવો એન ! તમારી સાથે તો હજી મારે બહુ બહુ વાતો કરવી છે. ચાલો, પેલા ઓરડામાં આપણે જઈએ. આ લોકો ત્યાં લગી—”

એમ કહીને ગઢવી મહામાયાને બીજા ઓરડામાં લઈ ગઈ.

વિનયે ટોચનું અજવાળું કદી જોયલું નહિ. એટલે તે આટલી વાર ટોચને લઈને પોતાને મનગમતી રીતે, એક બાજુએ બેઠો બેઠો રમતો હતો. ગઢવી અને મહામાયા ત્યાંથી ઊડી જતાં જ વિમળાએ આંખો લૂછી કાઢી ને ખૂમ મારી: “વિનય !”

વિનય તેની પાસે આવી ખેસતાં જ વિમળાએ તેનો એક હાથ પકડી શતદલના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું: “આ સંભાળી લ્યો એન,

તમારો છોકરો ! સાચું જ કહું છું એન, કે હવે હું ઝાઝું નહિ જીવી શકું.”

પરિમલ બોલી ઊઠી: “કેમ નહિ જીવો એન, હજી તો બહુ જીવશો.”

વિમળા ભારે હૈયે થોડુંક હસી અને બોલી: “હજી થોડાક દહાડા કંઈક વહેલાં આવ્યાં હોત, તો કદાચ બચી શકત. પરંતુ હવે તેવી આશા નથી. મોતથી બીવા—”

એટલું બોલતાં બોલતાંમાં તેનું હૈયું પાછું ભરાઈ આવ્યું અને આંખો પણ ભરાઈ આવી. તેનાથી આગળ બોલી શકાયું નહિ.

પરિમલે તેને ધીરજ આપતાં જણાવ્યું: “ના, મોટીએન અમે ન્યાં લગી તમને નજરે નિહાળ્યાં નહોતાં ત્યાં લગી તમારી બાબતમાં અમારા વિચાર ગમે તેવા હશે, પણ હવે તો તમને અમે આ ઠેકાણે રહેવા જ દેવાનાં નથી. આવતી કાલે જ હું જમાઈરાજને તમોને તેડી લાવવા મોકલી આપીશ. આપણે બધાં હળીમળીને એક સંગાથે રહીશું.”

વિમળા ક્યારની પરિમલની સેંથી ભણી એકી ટસે જોયા કરતી હતી. તે જોઈ પરિમલે હસતાંહસતાં વણપૂછ્યો ખુલાસો કર્યો: “આવી રીતે તમે શું જોઈ રહ્યાં છો તે હું સમજી ગઈ છું, એન ! પરણવામાં કંઈ એાછો બળાપો છે ? મને તો તે સારી પેઠે સમજાઈ ચૂક્યું છે. તેથી જાણીજોઈને મારી પોતાની ઇચ્છાથી હું હજી લગી કુંવારી જ રહી છું.”

એમ કહી વાતનું વહેણ બીજી દિશામાં વાળી દેવાની તરફીય તરીકે તેણે વિનયનું મોહું ઊંચું કરીને તેને પૂછ્યું: “હું તારી શું થાઉં, કહે જોઈએ ?”

કાલીકાલી વાણીમાં વિનયે જવાબ આપ્યો: “માસીબા !”

“જેયું ને એન ?” એમ કહીને તે હસવા લાગી અને એમ કરીને વિમળાનો અત્યાર લગીનો એકઠો થયેલો વેદનાભાર પલક વારમાં થોડાશો હલકો કરી દીધો.

ખીજે દિવસે વિજયાદશમી હતી. પ્રતિમાનું વિસર્જન થવાનું હતું.

“પૂજા-પૂજા ! ત્રણ દિવસમાં બસ ખલાશ ! “એમ કહી હસતી હસતી પરિમલ તેની મોટીબેનની પાસે જઈને ઊભી રહી. કાલે વિમળા કનેથી પાછા ફર્યા બાદ શતદલ જાણે બાધી બની ગઈ છે. એના મુખ પર નથી જણાતું હાસ્ય કે નથી કરી શકતી એ સારી રીતે કોઈ વાતચીત.

પરિમલે પૂછ્યું : “ચોટલો હોબ્યોગૂંથ્યો નથી, મોટીબેન ?”

શતદલે જણાવ્યું : “ના, આજ કંઈ તબિયત ઠીક લાગતી નથી.”

પરિમલને લાગ્યું કે એ જૂડું બહાનું છે. એટલે હસતાંહસતાં તેણે સૂચવ્યું : “આવો, આપણે એવી વાતો કરીએ કે જેથી તબિયત એકદમ સારી થઈ જાય.”

એમ કહીને પેલી બાળુની આસરીમાં પરિમલ શતદલને પરાણે પરાણે ઘસડી ગઈ અને કહ્યું : “એસો !”

આસરીમાં પડેલા એક કમાનવાળા સોફા ઉપર એકમેકની સોડમાં બંને જણીઓ બેસી ગઈ. સ્થાન બહુ સુંદર છે. સામે જ બગીચો આવી રહ્યો છે. બગીચાની પેલી પાર ગામનો ઘોરી રસ્તો છે. રસ્તાની પેલી પાર થોડાંક જૂંપડાં આવેલાં છે. સૂર્યાસ્ત થવાને હવે ઝાઝી વાર નથી. સામે આવેલા એક આંબાના ઝાડ પર પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં છે. ચોગરદમ રંગબેરંગી ફૂદાં ઊડાઊડ કરે છે. નજીકમાં જ ક્યાંક જૂઠ્ઠાં ફૂલ ખીલેલાં છે. તેની ઉઝ સુગંધથી વાતાવરણ મહેકી રહ્યું છે.

પરિમલે તેને ઉદ્દેશી પૂછ્યું : “જૂઠ્ઠાં ફૂલોની સુગંધ બહુ સારી, નહિ મોટીબેન ?”

શતદલ એ વખતે કશાક વિચારમાં મગ્ન હતી. એટલે માત્ર “હૂં !” એટલું જ બોલી.

“તમે અત્યારે શેના વિચાર કરી રહ્યા છો, કહો જોઈએ ?”

“કાંઈ નહિ, કશું જ ખાસ વિચારતી નથી.”

“હાં ! જાણી ગઇ શું વિચારો છો તે !—વારુ, પછી અતુલ કાલે કંઇ બોલ્યા હતા કે ?”

વાતો તો એની સાથે ઘણીઘણી થઇ હતી; પરંતુ તેમાંની કઇ વાતને ઉદ્દેશીને પરિમલે પૂછે છે તેની સમજણ ન પડી શકવાથી શતદલ બાધાની માફક તેના મોઢા સામું જોઇ રહી.

પરિમલે મમરો મૂક્યો: “તમારી શોક્યની વાત—”

“પૂછ્યું કે કેવીક લાગી ?”

“તમે શું કહ્યું ?”

“કહ્યું કે સારી.”

“આજે ત્યાં એક આંટો મારી આવવાનું કહ્યું, ખરું ને ?”

શતદલે જણાવ્યું: “એમ કરવાનું તો તે ત્યાં કહ્યું હતું. મારે એ બાબતમાં શાને માથું મારવું ?”

પરિમલે પૂછ્યું: “એક વાત સાચેસાચી મને જણાવી દેશો, બેન ?”

“શી ?”

“એ અહીં આવે તો તમને બહુ દુઃખ થાય, નહિ ?”

શતદલે મંદમંદ હાસ્ય સાથે પૂછ્યું: “આવી આવી જ વાતો કરવાને તું મને અહીં ધસડી લાવી છે ?”

પરિમલે કહ્યું: “હા મોટીબેન, તમારા મનની વાત સમજી શકું છું.”

“મૂછ તું ! એને અહીં આવતાં હું ક્યાં અટકાવું છું ને ?”

પરિમલે સ્પષ્ટતા કરી: “તમે અટકાવતાં તો નથી, પણ આવે તો તમે રાજી તો નહિ જ ને ?”

શતદલે હવે પોતાના પેટની વાત ખુલ્લી કરી નાખી: “શોક્યનું સાલ તે વળી કાને ગમે ?”

પરિમલે તેને પિગળાવવા પૂછ્યું: “પરંતુ મોટીબેન, કાલે એને

નજરે નિહાળ્યા પછી તમારા મનમાં એને માટે કંઈ જ લાગણી નથી થઈ? મારી આંખોમાં તો બેન, સાચે જ કહું છું કે પાણી ભરાઈ આવ્યાં હતાં.”

શતદલ થોડી વાર ચૂપ રહી. પછી બોલી: “લાગણી તો મને પણ થઈ હતી, પરંતુ હજુ પણ મારા મનમાં એમ રહે છે કે એ પોતાના છોકરાને લઈને અહીં આવશે કે તરત જ મને કંઈક થઈ જશે. એના કરતાં જો, એમ કર, તું તારા બનેલીને સમજાવીને એવી ગોઠવણ કરી દે કે હું કલકતા ચાલી જઈ અને એ અહીં રહી પડે !”

પરિમલે તેને સમજાવવા માંડ્યું: “પણ જુઓ મોટીબેન ! એ હવે ઝાઝું જીવવાની નથી; એ તો હું તમને આજથી જ કહી મૂકું છું.”

જવાબમાં શતદલ હોઠની ફાડમાંથી સહેજ અમસ્થું હસી.

“હસ્યાં કેમ, બેન ?”

શતદલે કહ્યું: “છિ : ! મનુષ્યનું મરવાનું શું કહેવાય ?”

પરિમલ હજી કંઈ વિશેષ કહેવા જતી હતી; પણ એવામાં પાછળથી મહામાયા આવી ચઢી અને બોલી: “પ્રતિમા વિસર્જન કરવાનો સમય થયો છે. તમારે એક વાર આવવું પડશે, ચાલો બેટા !”

શતદલ અને પરિમલ બેઉ જણી બેલી થઈ ગઈ. પરિમલના મનમાં વિમળાને અહીં તેડાવી લેવા બાબતમાં શી વ્યવસ્થા થઈ તે પૂછી જોવાનો વિચાર સ્ફૂર્યો; પરંતુ તે પોતે એમ કરે તે પહેલાં મહામાયાએ પોતે જ જણાવી દીધું: “અતુલને મેં આજે એક આંટો ત્યાં મારી આવવાનું સૂચવતાં કહ્યું કે ‘આજે વિજયાદશમીનું પર્વ છે, એટલે વડીલોને પ્રણામ કરવા જોઈએ; તેથી આજે એક વાર તે તરફ જઈને સાસુસસરાને પ્રણામ કરી આવ !’ પરંતુ અતુલ કેમે કરતાં પીગળ્યો નહિ. હવે તો તું એક વાર કહી જુએ ત્યારે ! રીસ અને અભિમાન હવે વધુ વાર રાખવામાં માલ નહિ.”

શતદલ મૂગી જ રહી. પરિમલે જવાબ દીધો: “કહી જોઈશ. પરંતુ

આપની વાત એમણે જ્યારે—”

એનું બોલવાનું એ પૂરું કરી રહે તે પહેલાં જ મહામાયા બોલી પડી: “તમેને કંઈ વાંધો નથી એમ સમજશે તો કદાચ જવાને કબૂલશે.”

ચાંદીના એક વાડકામાં થોડુંક દૂધ અને થોડાંક આલતાનાં પાન લઈને સુમતિ દાસી આવી પહોંચી અને પૂછ્યું: “ચાદૂધ તો જોઈશો ને, મા ?”

પ્રતિભાવિસર્જનની ક્રિયા માટે પ્રતિભાને ઉડાવતાં પહેલાં દૂધ અને આલતાનાં પાંદડાં વતી લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને દુર્ગામાતાના ચરણ ઘાવા પડે.

મહામાયાએ જવાબ દીધો: “હા, જોઈશોસ્તો ! છળમાંથી જો જોઈએ કે પ્રતિભાને બહાર કાઢી છે કે નહિ ?”

દાસી પ્રતિભાને જોવા ગઈ. એ તકનો લાભ લઈ મહામાયાએ પરિમલને શરીરે હાથ ટેકવી છાતું માનું કહી દીધું: “જોજો કહેવાનું ભૂલીશ નહિ, હોં ! વેવાણું રૂદન જોઈને મારું દિલ તો પીગળીને મીણ બની ગયું છે. વાત કરીને તું આવી પહોંચ !”

એટલું કહીને મહામાયા શતદલના મોં સામે જોઈ રહી અને પછી બોલી: “તું તારે જરાયે દુઃખી થઈશ નહિ. એ બિચારી પર બહુ અન્યાય ગુજર્યો છે. એ હવે ઝાઝું જીવવાની તો નથી જ.”

વિમળાના દેદાર જોઈને શતદલના મનમાં પણ એવો ખ્યાલ આવ્યો નહોતો, એમ તો નહિ. એને પણ લાગ્યું જ હતું કે વિમળા બહુ દહાડા કાઢવાની નથી, પરંતુ બધાં જ જ્યારે એ એકની એક વાત એને ફરી ફરીને કહેવા લાગ્યાં—પરિમલે કહ્યું, સાસુજીએ પણ કહ્યું—ત્યારે એનો પોતાનો એ બાબતનો વિશ્વાસ કંઈક ડગમગી ગયો.

જીવે કે ન જીવે એમાં એને શું ? તે પોતે આ ઠેકાણે નહિ રહે, કલકત્તા ચાલી જશે.

સાંજે વિસર્જનના વરધોડાનાં વાજાનગારાં પૂરવેગે વાગ્યે જાય છે. ચોધરીની પ્રતિમા જ આખા ગામમાં મોટામાં મોટી હતી. ગામની અંદર નાનીનાની પ્રતિમાઓની પૂજા તો ખીજે ઘણે ઠેકાણે થઈ હતી. તેમનાં વિસર્જનનાં સરઘસો ખીજે રસ્તેથી પસાર થઈ ગયાં છે. ચોધરીની હવેલી સામે લોકમાણ્યસનો મહાસાગર ઊછળી રહ્યો છે. ચારે કોર મશાલો પ્રકાશી રહી છે. પ્રતિમાને ઊંચકી લઈ જવાવાળાઓએ પ્રતિમાને ઝાપાં બહાર કાઢી છે. પ્રતિમાને રાયજીની હવેલી સામેથી લઈ જવાની ગોડવણુ છે.

પ્રતિમાની સાથેસાથે ધરના એક કર્તાકારવતાએ જવાનો ધારો હતો.

વનમાળીએ કહ્યું: “ ના જવું હોય તો હું જ—”

એમ કહીને તે લાડી લાથમાં પકડીને ઊભો થઈ ગયો. પણ અતુલે કહ્યું: “હવે આપને જવાનું ન હોય. હું જઈ છું.”

પ્રતિમાના વરધોડાની પાછળ પાછળ અતુલ પડે ચાલવા લાગ્યો.

કલકત્તેથી દારૂખાનું મંગાવવામાં આવ્યું હતું. રસ્તાની બન્ને બાજુએ વિવિધ જાતનું દારૂખાનું અગાઉથી રોપી દેવામાં આવ્યું હતું અને તેને ફેડવા સારુ માણસોને પણ ગોડવી દેવામાં આવી હતી. વરધોડો જેમજેમ આગળ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ જાતજાતનું દારૂખાનું ફૂટવા માંડ્યું.

આનંદજનિત કોલાહલ, ચારેકોર પ્રકાશનાં કિરણો ફેંકતી મશાલો અને તે બધાંની વચ્ચે દસ પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી સજ્જ દસ ભૂખળી મહિષાસુર-મર્દિની શ્રી દુર્ગામાતાની માટીની પ્રતિમા! મૂર્તિને અડખેપડખે મોટી મોટી બે ગ્યાસની બત્તીઓ પ્રકાશી રહી છે. તેવા ઉજાસે કરીને બહુ છેટેથી પણ સુસજ્જિત પ્રતિમાનાં દર્શન થઈ શકે છે. ગ્રામનારીઓ ઘર બહાર નીકળીનીકળીને પ્રતિમાને પ્રણામ કરવાને રસ્તાની ધારો પર ગોડવાંધ ગઈ છે.

આજ કેટલેય દહાડે અતુલ ગામના રસ્તા પર આમ પગે હીંડતો જાય છે. રાયને ઝાંપે રહીને જવાનું હતું. એક વાર તો એના મનમાં એમ થઈ આવ્યું કે મારે આ રસ્તે જવાની જરૂર નથી. ખીજે રસ્તે ફરીને જઈ તો પણ ચાલે. પરંતુ પ્રાચીન રીતરિવાજ પ્રત્યે એક જાતનો મોહ માણસને રહે છે. તેને વશ બનીને અતુલ તેની મરજી નહિ છતાં ધીરે ધીરે વરઘોડાની પાછળ ઘસડાવા લાગ્યો.

પરંતુ ચિંતાની જાળમાંથી માણસ શી રીતે છટકી શકે? પૂર્વ જીવનમાં વિમળાના સહવાસમાં જે મીઠામધુરા દિને ગુજ્યા હતા તેની સ્મૃતિ તેના દિલમાં જાગી ઊઠી. વિચારમાં ને વિચારમાં એની ગતિ ક્યારે મંદ પડી ગઈ અને પોતાને પાછળ રાખીને પ્રતિમા સાથે લોકો ક્યારે આગળ નીકળી ગયા તેની એને કંઈ જ સમજણ પડી નહિ.

રસ્તાની બાજુમાં જ રાયજીની સાદી સફેદ રંગની મોટી હવેલી આવી રહી છે. ચાંદનીના પ્રકાશમાં હવેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ જ રસ્તે રહીને પ્રતિમાવિસર્જનનો વરઘોડો હજી હમણાં જ પસાર થઈ ગયો છે. રસ્તાની બાજુમાં ફૂટેલી કોડીઓ અને ખીજાં દારૂખાનાં ઠીંકાં પડેલાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક તો હજી પૂરાં હોલવાયાં પણ નથી. ઝપાટાખંધ ચાલી નાખીને આ જગાએથી અતુલ પસાર ગઈ જવાનું કરતો હતો; તેવામાં જ કોક દોડતું દોડતું તેની સામે આવીને ઊભું રહ્યું.

આ અચાનક બનાવથી અતુલ ખરેખર ચમકી ગયો અને આગંતુક ભણી ધારીને એણે બેયું તો તેનો પોતાનો જ પુત્ર વિજય તેનો રસ્તો આંતરીને ઊભો રહ્યો છે !

શું બોલવું અને શું કરવું એની કશી સૂઝ નહિ પડવાથી અતુલે પોતાનો હાથ લાંબાવી વિજયનો હાથ પકડી લીધો અને ત્યાં જ ઊભો રહી ગયો.

વિજયે કહ્યું : “ચાલો !”

એમ કહીને તે પોતાના બન્ને નાના કુમળા હાથવતી અતુલની એક

આંગળીને જોરથી પકડી રાખી ઉત્સાહભેર તેને આગળ ખેંચવા લાગ્યો.

કુમળા નાના બાળકના અંગમાં તે કેટલું જોર હોય ! છતાં અનાયાસે તે એને આગળ ને આગળ સરકાવી જવા લાગ્યો. કોઈ અજાણ્યું પ્રાણ આકર્ષણ વિનયના એ પ્રયાસમાં મદદ કરતું હતું. એને કારણે તેણે જરાય આનાકાની કરી નહિ. આમ કરતાં ધીરે ધીરે આગળ વધતો તે સદર દરવાજો વટાવીને રાયના આંગણમાં આવી પહોંચ્યો. સુરંગ જેવા અંધારા રસ્તા વચ્ચે કોક ઊભેલું લાગ્યું. ચાંદનીનું અજવાળું ભીંતની ઓથને લીધે ત્યાં લગી આવી શકતું નહોતું. સાદી સફેદ રંગની સાડી પહેરેલી જોધને અતુલ તરત જ સમજી ગયો કે ઊભેલ વ્યક્તિ વિમળા સિવાય બીજી કોઈ જ ન હોય.

નિર્વાક નિશ્ચળ પથ્થરની મૂર્તિ સમી વિમળા જેમ ઊભી રહી હતી તેમ જ ઊભી રહી.

અતુલના મુખમાંથી એકે શબ્દ નીકળ્યો નહિ, તેમ વિમળાના મુખમાંથી પણ એકે હરફ નીકળ્યો નહિ. ગાંઠ અંધકારમાં કોઈ કોઈને બરાબર દેખી પણ શકતું નથી. થોડીક સેકન્ડ આમ ને આમ મૂગે મોઢે ઊભા રહ્યા બાદ અતુલના મુખમાંથી શબ્દ ઝર્યો : “વિમળા !”

આટલી વારે લાગ્યું કે વિમળા રડી રહી છે. હાથપગ પટકી-પટકીને મોટે ઘાંટે તે રડતી નહોતી, કે અતુલના પગ પકડી ‘મને માફ કરો’ એવી ક્ષમાયાચના પણ એણે કરી નહોતી. નિશ્ચળ પૂતળીની માફક વગર બોલ્યેચાલ્યે માથું નીચું રાખીને તે ઊભી હતી. અંધકારમાં જ તેની આંખોમાંથી આંસુનાં બિંદુ ટપકતાં હતાં. છતાં કોણ જાણે કેમ કરીને પણ અતુલ સમજી શક્યો કે વિમળા રૂએ છે.

અતુલે તરત જ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. વિમળાનો સૂકોસટ હાથ પકડી લીધો અને વહાલથી કહ્યું : “છાતી રહી જા !”

વિમળાએ આટલી વારે પોતાનું મોં ઊંચું કર્યું. ગદ્ગદ કંઠે મહાપરાણે ધીરે રહીને એણે પૂછ્યું : “તે પછી ?”

અતુલે આશ્વાસન આપ્યું: “તેરશને દહાડે ગાડી મોકલીશ. વિજયને લઈને આવી જશે!”

અંધકારમાં માત્ર ગંભીર નિસાસો જ સંભળાયો !

જાહ્નવીએ જોઈ લીધું છે કે વિજયની સાથે વાતો કરતાંકરતાં તેનો સ્વામી રોગનું દુઃખ જૂલી નય છે. આખો દહાડો હાસ્યની આછી રેખા સરખી જે મોં પર નથી દેખાતી તે મુખ વિજયની વાતો સાંભળીને મલકમલક થાય છે.

એવો એ એમનો વહાલો દોહિતર હવે ચાલ્યો જશે. જૂમો પાડી બોલાવવા છતાં હવે તે એમની પાસે નહિ જઈ શકે. એના કારણ તરીકે જ્યારે એમને ખબર પડશે કે અતુલ એ લોકોને લઈ ગયો છે ત્યારે સંભવ છે કે મુખમાંથી તો એકે શબ્દ તે નહિ ઉચ્ચારે, પરંતુ એમના કલેજમાં જે દાણુવેદના થશે તેનો ચિતાર તો જાહ્નવીના મનોચક્ષુને અત્યારથી જ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો.

ખીજે દિન સવારથી જ જાહ્નવી અતુલની ગાડી આવી પહોંચવાની રાહ જોવા લાગી. કોઈ પણ ક્ષણે ગાડી આવીને ઊભી રહેશે એવી એની માન્યતા હતી; પરંતુ સવાર વીતી ગઈ, બપોર પણ વીતી ગયા અને સાંજ પણ પડી ગઈ. છતાં ગાડી દેખાઈ જ નહિ. જાહ્નવી બિચારી હતાશ બની ગઈ. વિમળાની પાસે આવીને છાનુંમાનું કહેવા લાગી કે “આજે વિજયાદશમીનો દિવસ છે; એટલે પ્રતિભાવિસર્જનની ગરબડમાં ગાડી નહિ મોકલી શકાઈ હોય. કેમ, તું શું ધારે છે?”

વિમળા બોલી: “એમ પણ હોય.”

“કાલે અગિયારશ છે, એટલે કાલે તો આવવી જોઈએ જ. તું તારાં કપડાંલતાં સવેળા ભેગાં કરી રાખજે કે જેથી જવા દાણે નાહકની ધમાલ ન થઈ પડે.”

વિમળા આછું રિમત કરી ચૂપ રહી ગઈ.

ચોધરીની પ્રતિમા તેમની હવેલીને ઝાંપે રહીને જ આગળ જવાની હતી. એટલે જાહ્નવીની ઇચ્છા એવી હતી કે વિમળાની સાથે તે ઝાંપે જર્મને ઊભી રહેશે. પરંતુ બરાબર તે જ ટાંકણે અશ્વિનના ઓરડામાંથી હાકલ પડી. એટલે જાહ્નવીએ કહ્યું: “રહે બેન, અહીંથી જ પ્રણામ કરીને સંતોષ માની લેજો. બની શકે તેમ હોય તો એક વાર શંખ વગાડજો.”

એટલું કહીને જાહ્નવી તો ચાલી ગઈ.

શંખ વગાડવાની શક્તિ તો વિમળામાં હતી જ નહિ. કેટલી ય વાર ફૂંક મારવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં શંખ વાગ્યો જ નહિ; એટલે હસતાં હસતાં તેણે શંખને નીચે મૂકી દીધો અને વિજયને પાસે બોલાવીને તેના કાનમાં કહ્યું: “ચાલ બેટા મારી સાથે !”

વિજયે પૂછ્યું: “ક્યાં જઈશું આ ?”

“ચૂપ !”

એમ કહીને છોકરાને ડગલો, ખૂટ પહેરાવીને દબાતે પગલે દાદરો ઊતરી તે નીચે આવી.

અગુલની સાથે જે મુલાકાત એને થઈ ગઈ તેમાં એણે તેરશને હહાડે તેડાવી લેવાનું કહ્યું હતું; પરંતુ એ વાત વિમળાએ માતાને જણાવી જ નહિ. વિજયને પણ કહી દીધું: “કોઈને પણ આ વાત જો તેં કરી છે, તો મારીમારીને તારો અડદાળો કાઢી નાખીશ.”

મારની બીકે વિજયે ઘરમાં કોઈની આગળ કશી જ વાત એ આપતમાં કરી નહિ.

જાહ્નવી બિચારી ખૂબ જ અકળાવા લાગી. એકાદશીનો આખો હહાડો એણે કેવી મુસ્કેલીએ કાઢ્યો એ તો માત્ર એનો અંતર્યામી જ

જાણે. અતુલ તો આવ્યો જ નહિ, પણ કોઇની સાથે સમાચાર સરખા મોકલ્યા નહિ !

રાત્રે વિમળાએ પૂછ્યું: “ભાભીને તેડાવી લેવા સંબંધમાં બાપાજીને તેં પછી પૂછી લીધું કે નહિ, બા ?”

જાહ્નવીએ જવાબ આપ્યો: “ના, બેટા ! મને બહુ બીક લાગે છે. પ્રશ્ન પૂછતાં બરાબર તે તેરીમેરી કરવા મંડી પડે અને ચીડાઇને મને મારવા પણ આવે; પણ અત્યારે મને એના વિચાર નથી આવતા, મને તો વિચાર આવે છે અત્યારે અતુલની વાતના. તારી સાસુ પોતે કહી ગયેલી છતાં આમ કેમ બની ગયું હશે, કહે જોઇએ ? એમનો વિચાર બદલાઈ તો નહિ ગયો હોય ?”

વિમળાએ જોઈ લીધું કે મા છેક જ મુંઝાઈ ગઈ છે. એટલે ધીરે રહીને બોલી: “આવશે, બા, આવશે. ઘેર ઉત્સવની ધમાલ, એ તો આપણે સમજી શકીએ છીએ ને ?”

જાહ્નવીએ તેના મતને મળતાં થઈ કહ્યું: “ખરું કહે છે, બેન ! એટલે જ મહિ આવી શકાયું હોય એમ લાગે છે.”

એમ કહીને તેણે પોતાનું મન કંઈક વાળ્યું.

વિમળાએ ફરી પાછી પોતાની વાત આગળ ચલાવી: “ભાભીને તેડાવવાની વાત તારાથી જો બાપા આગળ ન કાઢી શકાતી હોય તો હું તેમ કરી જોઉં.”

“તું તેમ કરીશ ?” થોડોક વિચાર કર્યાં પછી તેણે પાછું જામેયું: “તો તો એના જેવું રૂકું એકે નહિ. તું એ વાતને છોડીશ તો તારા બાપાજી નહિ ખીન્નય. બલે ત્યારે તું જ એમ કરી જોજે !”

અશ્વિનનો મિળજ કંઈક ઠેકાણે લાગતો હતો. વિમળાએ પ્રથમ તો વિજયને દાદાની કને મોકલી આપ્યો. તે પછી એ પોતે પણ ધીરે ધીરે બાપાના ઓરડામાં દાખલ થઈ.

દાખલ થતાં જ બોલી: “આપુ !”

અશ્વિને પૂછ્યું: “કેમ બેટા ?”

વિમળા તેને આશિકે જમને બેઠી અને પૂછ્યું: “કેમ છે તમને ?”

અશ્વિને જણાવ્યું: “શિયાળા પહેલાં ઊઠીને ઊભા થવાશે એટલું જ નહિ પણ હરતુંફરતું પણ થઈ જવાશે એમ લાગે છે.”

વિમળાએ મમરો મૂક્યો: “પણ બાને બિચારીને કેટલું બધું કष्ट પડે છે, આપુ ! એક બાળુ તમારો અને બીજી બાળુ મારો ખાટલો એને સંભાળવાનો અને તે ઉપરાંત ઘરનું કામકાજ પણ કરવાનું !”

અશ્વિને કહ્યું: “હં ! એ તો છે જ. પરંતુ શું કરીએ બેટા ? નેહું આપણું પ્રારબ્ધ !”

વિમળાએ તક સાધી સૂચવી દીધું: “આવે વખતે ભાભી જો આવી જાય તો કેવું સારું ? મોટાભાઈને એક વાર મોકલી તો જુઓ, આપુ !”

“આપણે માટે એ ઠીક ગણાશે, બેટા ?”

વિમળાએ દલીલ કરી: “કેમ નહિ ગણાય આપુ ! આપણે એને પાછી પિયેર નહિ જવા દઈએ.”

અશ્વિન સ્મિત કરતો બોલ્યો: “વારુ ત્યારે. તારી એ જ ઇચ્છા છે ને ?”

વિમળાએ જવાબ દીધો: “હા, આપુ ! ભાભીની હાજરી વગર આપણું ઘર કેવું ખાવા ધાય છે ?”

અશ્વિને જણાવ્યું: “વારુ ત્યારે, સુધીરને તેડવા જવાનું કહી દે. તોરશને દહાડે જાય અને તેડી લાવે.”

આપનો જવાબ સાંભળી વિમળા તરત જ ઊઠીને ઊભી થઈ ગઈ.

તોરશને દહાડે સવારના પહોરમાં સુધીર તેની વડુને તેડવાને સાસરે

ઊપડી ગયો. તેમ કરવાને તે તૈયાર જ હોય એમ દેખાઈ આવ્યું.

સુધીરના ઊપડી ગયા પછી તરત જ અનુલની ગાડી પણ રાયને આંગણે આવીને ઊભી રહી. ગાડીમાં ડ્રાઇવરની સાથે સુમતિદાસી પણ આવી હતી. તેણે ઘરમાં જઈને કહ્યું: “ચાલો, વહુજી, માએ ગાડી મોકલાવી છે.”

વિમળાએ માને પૂછ્યું: “શું કરું આ ? જતી વેળા બાપુને એક-વાર મળી લઉં ને ?”

જાહનવીએ કહ્યું: “જેવી તારી મરજી.”

“ના બા, બાપુને કહ્યા વગર જઈ તો મારા મનને નહિ ગોઠે.”

એમ કહી વિજયને સાથે લઈને તે અશ્વિનના ઓરડામાં દાખલ થઈ.

જાહનવીના દિવમાં કંઈ કંઈ થઈ જતું હતું. તે પણ તેમની પાછળ જઈને છાનીમાની ઓરડા બહાર ઊભી રહી.

પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય ! અશ્વિન કહેતો સંભળાયો: “બલે, તેડવાં આવ્યા જ છે તો—”

તેનાથી આગળ બોલી શકાયું નહિ. એક લાંબો નિસાસો નાખીને તેણે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો અને વિજયને પોતાની સોડમાં ખેંચી લઈ પૂછ્યું: “ત્યાં જઈને મને ભૂલી જઈશ કે બેટા ?”

વિજયે લાગલો જવાબ દીધો: “હું તો ત્યાંથી દોડીને ચાલી આવીશ.”

“એમ ? આવીશ ? રોજ એક વાર આવીશ તો તો આપણે મળી શકીશું.”

વિજયે કહ્યું: “હો, આવીશ ! જોજો તો ખરા !”

અશ્વિને સૂચવ્યું: “તો પંઝી હવે વાર શાને કરે છે બેટા ?”

વિમળાએ બાપને પગે હાથ અડકાડીને પ્રણામ કર્યાં. બાદ વિજયને લઈને તે ઓરડાની બહાર નીકળી આવી. અશ્વિન એકી ટસે તેમની બહાર જોઈ રહ્યો. ઘણે ઘણે દિવસે કાણ જાણે કેમ પણ તેની બંને

આંખો આંજો ભરાઇ આવી.

મહાવી સજ્જન નયને ઝાંપા સુધી આવીને ઊભી રહી ગઈ. વિમળા તથા વિજયને લઇને ગાડી સડસડાટ ઊપડી ગઈ.

બીજા માળની પરસાળમાં મહામાયા ઊભી હતી. વિમળાએ આવી તેના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને પછી ઊભી રહી. તેનું જોઈને વિજય પણ પ્રણામ કરવા જતો હતો; પણ તેનો હાથ ઝાલી લઇને તેને તો મહામાયાએ પોતાની સોડમાં તાણી લીધો.

મહામાયાએ તેમને ઘરમાં લઈ જઈને બેસાડ્યાં અને કહ્યું: “તમને તેડવાને સારું તો અતુલ જાતે જ આવવાનો હતો, વહુબેટા! પરંતુ દશેરાની રાત્રિથી શતદલની તળિયત એકાએક બગડી આવી અને બધાંએ કહ્યું કે એને એકદમ કલકત્તે લઈ જાઓ! અહીં ગામમાં ડાકટર નથી એટલે મને પણ બીક લાગી; એટલે કાલે જ મેં એમને કલકત્તે વિદાય કરી દીધા.”

વિમળાએ પૂછ્યું: “એ ત્રણે જણ—”

‘ મહામાયાએ કહ્યું: “હા, બેટા! એ બેઉ બેંતા અને અતુલ.”

વિમળા કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર સાસુના મુખ ભણી એકાદસે જોઈ રહી.

‘શતદલ ત્યારે શું તળિયતનું બહાનું કાઢીને કલકત્તા ચાલી જ ગઈ?’ એવા જ વિચાર રહી રહીને વિમળાના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા.

“પરંતુ કેને માટે? શા સારું? અને જો એમ જ કરવું હતું તો પછી શા માટે તેમણે જાતે થઈને અહીં આવવાનું દયાણુ કર્યું? કલકત્તાથી અહીં આવવામાં એ લોકોનો હેતુ શો હતો?”

શતદલ એને મળવા ગઈ તે દહાડે નોમ હતી. એટલામાં એક તંદુરસ્ત અને સશક્ત માણસની તળિયત એટલી બધી બગડી આવે ખરી કે? ગામના બધા જ ડાકટરવૈદ્યો એને તાબડોતોબ કલકત્તા લઈ જવાની

સલાહ આપે ?”

વિમળાને થોડી વારે વળી એમ પણ થઇ આવતું કે ‘હોય ભાઈ, માણસનો દેહ છે, એનો શો ભરોસો ! સાચું પણ હોય !’

‘પરંતુ સાચું ન હોય તો ?’ વિમળા મનમાં મનમાં ભગવાન આગળ પ્રાર્થના કરવા લાગી: “હે ભગવાન ! શતદલની માંદગી સાચી જ દરજ્જે !”

આ ઘરમાં પગ મૂકતાં જરાબર દાસદાસીઓથી માંડીને તે સાસુ સુદ્ધાં તેની સાથે સારો વર્તીવ રાખતાં જણાયાં. વિજયના લાડકોડનો તો કંઈ પાર ન રહ્યો.

વનમાળીએ ચિંતા દર્શાવી: “વહુજીના શરીરના હાલ હું જેઉં છું તેથી તો મને કંઈ કંઈ ચર્મિ જાય છે.”

મહામાયાએ જણાવ્યું: “ગાડી લઈને તમે કાલે જ શહેરમાં ઊપડી જાઓ અને વિપિન ડાકટરને તેડી લાવો !”

વનમાળીએ કહ્યું: “તેના કરતાં મને તો અત્યારે કોઈ સારા વૈદ્યરાજની દવા જ શરૂ કરવાનું વધારે ઠીક લાગે છે. વિપિન ડાકટરને લઈ આવવાને બદલે હું જાતે જઈને રામરાજ વૈદ્યને તેડી લાવું તો ?”

મહામાયાએ જણાવ્યું: “તો પણ સારું.”

ખીજે દિવસે જ વૈદ્યરાજ આવી પહોંચ્યા. રાગીને તપાસીને દવાનો બંદોબસ્ત પણ કરી ગયા.

‘પરંતુ એ બધું કોને માટે ? જેમને માટે તે અહિંયાં આવી તે પતિ જો શોક્યની સાથે કલકત્તા જ રહેવાના હોય, તો પછી એ અહીં ન જ આવી હોત તો રૂડું હતું.’ વિજયા વિચારવા લાગી.

એની સેવા સારવાર માટે જેમજેમ વધારે તકેદારી રખાતી ગઈ તેમતેમ તેના મનમાં એવો ભાવ જોર પકડવા લાગ્યો કે આ બધા લોકો મને દયાની નજરે જુએ છે ! બધાંને જ ખબર છે કે સ્વામીની એ

અળખામણી છે. સ્વામીનેા ખ્યાર એ ખોધ બેઠી છે. માત્ર કર્તવ્યની ખાતર જ તે એને અહીં રાખતો ગયો છે અને પોતે બીજી માનીતીને લઈને કલકત્તા ચાલ્યો ગયો છે. હતભાગિણીનું ભાગ્ય છેક જ ખરાબ છે. અને તેથી જ ઘરનાં બધાં હતભાગી વિમળાને કંઈક સાંત્વન આપવા ખાતર આટલી બધી ઠાકવેઠ કરે છે !

આના કરતાં વધારે અપમાન બીજું શું હોય ?

વિજય તે દહાડે સાંજે એક ચાકરને સાથે રાખીને દાદાને ઘેર ચાલ્યો ગયો હતો. વિમળાને એની કંઈ જ ખબર નહોતી. તે પાછો ફર્યો ત્યારે વિમળાએ પિયેરની ખબરઅંતર પૂછવા માંડી: “તારા દાદાજી કેમ છે ?”

વિજયે કહ્યું: “સારા છે.”

“મા કંઈ બોલ્યાં ?”

વિજય એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપી શક્યો નહિ. ગદ્દાંતદ્દાં કરવા લાગ્યો.

વિમળા ખાટલા ઉપર સૂતી હતી. વિજયને પોતાના પડખામાં તાણી લઈને એને કલાવી કલાવીને છાનીમાની પૂછવા લાગી: “તારા બાપાજીની વાત કંઈ કાઠી હતી ?”

“હૂં !” એવો હૂંકારો બણીને તેણે માથું હલાવ્યું.

“તે શું કહ્યું ?”

વિજયે હસતાંહસતાં જવાબ આપ્યો: “મેં કહ્યું કે બાપુ મને ચાહે છે.”

વિમળાએ એને ઊલટાવ્યો: “ક્યાં—તારા બાપુ તો અહીં છે નહિ !”

વિજય ઊલટું બોલ્યો: “બાપુ ક્યારે આવશે, હેં બા ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં વિમળાની બન્ને આંખો ભરાઈ આવી. બાળક બહુ જ બુદ્ધિમાન હતો. રખેને એ પૂછી બેસે કે ‘તું’ રહે છે.

કેમ બા ?” એ બીકે વિમળાએ તરત જ લૂગડાનો પાલવ આંખોએ દાબી દબને ખૂમ પાડી: “ઓહ ! આંખમાં કંઈક પડ્યું !” એમ કહીને તેણે ચાલાકીથી બંને આંખો બરાબર લૂછી કાઢી અને પછી વિજયના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો કે ‘આવશે, જલદી આવશે.’

પરંતુ તેમના આ ઘરમાં આવતાં પહેલાં જ તે શતદલ-પરિમલને લઇને કલકત્તા ઊપડી ગયા છે, એ વાત મા બાણી જાય એવી વિમળાની ઇચ્છા નહોતી. વિજય બાળક હતો. એને જૂઠું બોલતાં શિખવાડ્યું એ અન્યાય ગણાય; તેથી હવે પછી એને ત્યાં ન જવા દેવો એ જ સારું, એમ બાણીને વિમળાએ વિજયને કહ્યું: “કાલે હવે તારે ત્યાં જવાનું નથી, સમજ્યો ? ખૂબ મજા આવશે. આપણે હવે સાથે જઈશું. કેમ, ફક્કડ ને ?”

વિજય માથું હલાવીને કંઈ કહેવા જતો હતો એવામાં મહામાયા ત્યાં આવી પહોંચી.

મહામાયાએ આવતાં બરાબર પૂછ્યું: “બાની સાથે શેની મસજત કરી રહ્યો છે, બાઈ ?”

માથા પરનો છેડો સરખો કરતી વિમળા સદાશી ઊઠીને બેસવા જતી હતી. પણ મહામાયાએ તેને તેમ કરતી અટકાવીને માયાથી કહ્યું: “રહેવા દે, બેટા ! ઊઠવાની કંઈ જ જરૂર નથી. તારું રોગી શરીર—”

એમ બોલતી બોલતી તે પડે જ આવીને તેના ખાટલા પર બેસી ગઈ અને વિજયની સામું જોઈ કહેવા લાગી: “મને ખબર પડી છે કે તું હકુ ચાકરની જોડે તારા દાદાને ત્યાં ગયો હતો, કેમ ખરું ને ? ગયો તો ભલે ગયો, પણ હીંડતોહીંડતો શીદને ગયો, બેટા ? તારા બાપાજી તો તારે માટે ગાડી રાખતા ગયા છે. ગાડીમાં બેસીને જવું હતું ને ? હવે ફરીથી જાય ત્યારે ગાડીમાં જ જજે, સમજ્યો ને ?”

આના જવાબમાં વિમળા બોલી: “મારા બાપુજી અને બા એને ખૂબ ચાહે છે. એક પણ દિવસ એને ન જુએ તો તેમને ચેન પડે નહિ. તેથી અહીં આવતી વખતે બાપુજીએ એની પાસેથી રોજ ત્યાં જવાનું

વચન લઈ લીધું છે.”

મહામાયાએ વિજયને વહાલથી પોતાની સોડમાં ખેંચી લઈને કહ્યું:
“એને જોતાં જ ગમે તેને પણ પ્રેમ ઊપજી જાય એવો છે ! કાલથી તું
રોજ એક વાર ત્યાં જઈ આવતો રહેજે ! ગાડી લઈને જ, હોં કે બેટા !”

છકુ ચાકર ચોરડામાં બત્તી મૂકવા આવ્યો. મહામાયાએ તેને કહ્યું:
“બાબાને તેડતો જા, છકુ ! બેઠો બેઠો સારી સારી વાતો સંભળાવજે
એને !”

એમ કહીને છકુની સાથે એને ત્યાંથી વિદાય કરી દીધો. વિદાય
કરી દેવાનું કારણ હતું. વિમળાની પાસે એકમે વાતોનો ખુલાસો કરવાને
તે આવી હતી. વિજયની હાજરીમાં એવી વાતો થાય નહિ.

એકાએક તેના મનમાં એવો વિચાર સ્ફુરી આવ્યો કે શતદલ તથા
પરિમલને લઈને અતુલ કલકત્તે ચાલ્યો ગયો છે એ ખીનાનો વિમળા
કોણ જાણે શોયે અર્થ ઘટાવતી હશે. તેના મનમાં એમ આવ્યું હોવાનો
સંભવ છે કે શતદલની તબિયતને કશું જ નથી થયું, પણ તબિયતનું
બહાનું કાઢીને તે અહીં શોક્યની સાથે એક ઘરમાં રહેવાનો પ્રસંગ
ટાળવા ખાતર સ્વામીને લઈને કલકત્તે ચાલી ગઈ છે ! વિમળા આમ
માનતી હોય તો તેમાં અસ્વાભાવિક જેવું કશું જ નથી, અને આ
વિચારથી જ તે અત્યારે વિમળાના વિચાર જાણી લેવાને અહીં આવી
પહોંચી હતી.

વિજયને તેડીને છકુ જતો રહ્યો કે તરત જ મહામાયાએ વાત છેડી:
“અતુલ બેચાર દહાડામાં જ પાછા ફરવાનું કહેતો ગયો છે. નાની વહુની
તબિયત સુધરી જશે તો તો તેને સાથે લઈને જ આવશે. નાની
વહુનો વિચાર થોડા દહાડા કલકત્તે રહેવાનો હશે તો તે ભલે
કલકત્તે રહેતી.”

આમ બોલી ગયા પછી મહામાયાને લાગ્યું કે એનાથી જોઈએ
તેવું બરાબર કહી શકાયું નથી. તેથી ફરીથી તેણે બોલવા માંડ્યું:

“મનુષ્યનું શરીર છે. ક્યારે કેને શું થઇ જાય તેનું શું કહેવાય, બેટા ! નોમને દહાડે અમે તને મળવાને ત્યાં આવ્યાં, તેને બીજે જ દિવસે મને ખબર પડી કે રાતથી જ એનું શરીર બગડી આવ્યું છે. દશેરાની રાત્રે પ્રતિમાનું વિસર્જન કર્યા પછી અતુલ પાછો ફર્યો ત્યારે શતદલ બિછાનામાં તરફડતી જણાઇ. શરીર એનું જોયું હોય તો સગડી જેવું ધીકે, આંખો જોઇ હોય તો લાલ લાલ અંગારા જેવી ! તે જ ઘડીએ ડાકટરને બોલાવવામાં આવ્યો. ડાકટરે અતુલની સાથે અંગ્રેજીમાં કંઇક ગોટપીટ ગોટપીટ કયું. બરફ આવ્યો, દવા આવી, ઇન્જેક્શન અપાયું, પણ કશાની કારી લાગી નહિ ! આખી રાત અમે ઉઘાડે ડોળે એની પથારી પાસે બેસી રહ્યાં. તેને બીજે દહાડે ત્રણ ડાકટર આવ્યા. બધાનો એવો મત પડ્યો કે ‘કલકત્તે લઇ જાઓ.’ અહીંથી મોટરમાં લઈ જવાની વાત વિચારાઈ. પરંતુ રસ્તો સારો નહિ, હેત્રારાથી દરદીને ત્રાસ થાય, તેથી ટ્રેનમાં જ ગયા.

આટલું બોલીને મહામાયા વિમળાના મોઢા સામું એકી ટસે જોઇ રહીને કંઇક નિરીક્ષણ કરવા લાગી. પછી પાછી બોલી: “અતુલ કહેતો ગયો છે કે તબિયત કેમ છે તેનો કાગળ કલકત્તે જઈને તરત લખીશ, પરંતુ કાગળ તો આજે જ આવ્યો નહિ.”

વિમળાના મનની એટલી તો ખાતરી હતી જ કે આટલી બધી વાત બનાવી કાઢીને તો મહામાયા ન જ કરે. એ જાતની વ્યક્તિ મહામાયા નહોતી જ. ત્યારે શતદલની માંદગીની વાત શું સાચી જ ?

હોય પણ ખરી ! હે ભગવાન, એમ જ થાઓ !

એ જ વખતે ચોરડા બહાર વનમાળી આવીને બોલો અને પૂછ્યું: “હું અંદર આવું કે, મા ?”

મહામાયાએ રળ આપી: “આવો !”

વનમાળીના હાથમાં એક કાગળ હતો.

મહામાયાએ તે જોઇ પૂછ્યું: “કાગળ કેનો છે ?”

કાગળ તેના હાથમાં મૂકી દૃઢ વનમાળીએ કહ્યું: “વાંચી જુઓ, તે તરફની ખબર બહુ ખરાબ છે.”

કાગળ પરખીડિયામાં હતો. પરખીડિયું ખોલતાંખોલતાં મહામાયાના હાથ થરથર કંપવા લાગ્યા.

કાગળમાં અતુલે કલકત્તેથી લખ્યું હતું કે: “શતદલની સ્થિતિ ચિન્તાજનક છે. બચવાની આશા નથી.”

“હાય રે!” આવા સમાચાર સાંભળવા મળશે એની તો એને કલ્પના સરખી નહોતી. કાગળ વિમળાના હાથમાં આપી દૃઢ થોડી વાર ગુપચુપ કંઈક વિચાર કર્યા પછી મહામાયા ફરી પાછી બોલી: “શું થશે? તમે એક વાર કલકત્તે જઈ આવશો, વનમાળી?”

વનમાળીએ જવાબ આપ્યો: “હોવે, મા! આજે જ જવાનો વિચાર રાખું છું.”

મહામાયાએ કહ્યું: “ખુશીથી જાઓ, જઈને તરત જ તાર કરી દેજો!”

વનમાળી ચાલ્યો ગયો.

વિમળાનો રહ્યોસહ્યો શક પણ ઊડી ગયો. કાગળને હાથમાં ઝાલી રાખી તે પણ ગુપચુપ બેસી રહી.

કોઈના પણ મુખમાંથી કશી વાત બહાર આવી નહિ.

તેને બીજે જ દિવસે પુરન્દરપુરમાં અકસ્માત એક તાર આવી પહોંચ્યો. મહામાયાએ ધાયું કે તાર વનમાળીનો હશે, કારણ કે તે કલકત્તેથી આવ્યો હતો.

તાર હતો મહામાયાના નામનો. છકુ તાર બોલીને ઉપર લઈ આવ્યો. અંગ્રેજીમાં વાંચતાં તેને આવડતું નહોતું. તાર વાંચે કોણ?

વિમળા પાસે જ ઊભી હતી. હાથ લંબાવીને તેણે કહ્યું: “લાવો, મારી કને. મને થોડુંક અંગ્રેજી આવડે છે. તાર તો કદાચ ઉકેલી શકાશે.”

પરંતુ તારનું કાગળિયું આંખો સામે લાઇ જતાં જ તે લાગલી સ્તબ્ધ બની ગઇ. કલકત્તે પડોંચીને વનમાળીએ તાર કર્યો હતો એ સાચું હતું. પરંતુ એમાં એના સુખરૂપ પડોંચ્યાના સમાચાર નહોતા. જે સમાચાર હતા તે જોટલા મર્મવેધક હતા તેટલા જ કઠોર હતા.

માત્ર એ જ વાત-ચાર જ શબ્દો: Shatdal di'd last night. ગઇ રાતે-શતદલનું અવસાન.

ખમર સાંભળવા માટે મહામાયા વિમળાના મુખ ભણી આતુર નવને જોઈ રહી હતી. જોયું તો તેની બન્ને આંખો આંસુથી છલછલ થતી દેખાઇ અને એના હોઠ થર થર કંપના જણાયા.

મહામાયાએ અધીરાઈથી પૂછ્યું: “ત્યારે શું—”

ડોકું હલાવી વિમળાએ કહ્યું: “હા, મા, શંતદલ ગુજરી ગઇ છે—કાલે રાત્રે.”

મહામાયા ધ્રુજતીધ્રુજતી ભોંયે ઘેરી પડી.

માણસને ક્યારે શું થઈ જાય એનું કંઈ જ કહેવાય નહિ. માનવી ધારે એક અને થાય કંઈ બીજું જ. પૃથ્વીની સારી ઘટનાઓ કેટલીક વાર તો મનુષ્યની કલ્પના પણ વટાવી જાય છે. આ બનાવમાં પણ એવું જ કંઈક અણધાર્યું બની ગયું.

બધાંયની ધારણા એવી હતી કે વિમળા મરી જશે અને તે પછી અતુલની સાથે મનગમતો સંસાર શતદલ ભોગવશે.

પરંતુ ડોકને કલ્પના હતી કે તંદુરસ્ત અને સશક્ત શતદલ જ આમ એકાએક ઊપડી જશે ?

બધું જ ભગવાનને હાથ છે. બધું જ નશીઆધીન છે.

‘માનવી મનસ્સુ’ના ઘડે, હર કરે સો હોય’ એ કંઈ ખોટું નથી.

આ માઠા સમાચારને આખા ગામમાં ફેલાઇ જતાં વાર લાગી નહિ. પુરન્દરપુરના આખાલટ્ટવનિતા બધાંએ જ સાંભળ્યું કે વિમળાને ઘેર

લઇ આવતાં જ અતુલની નવી વહુ મરી ગઇ છે.

એ ખરે વિસ્મયજનક હતા એ તો જાણે નિઃસંદેહ; પરંતુ એક મોઢેથી ખીજે મોઢે પસાર થતાંથતાં આખરે એણે જે રૂપ પકડ્યું તે તો ખરેખર વિસ્મયકર હતું.

ગામમાં જ્યાં ત્યાં ઘૂસપૂસ વાતો ચાલવા લાગી. કોઇ કહેતું: “આને અહીં લઇ આવવામાં અતુલે ડહાપણ વાપર્યું નહિ.”

કોઇ વળી કહેતું: “શોક્ય તો ભાઈ, વિચિત્ર વસ્તુ છે!”

ત્યારે વળી ખીજું કોઈ બોલી ઊઠ્યું: “શતદલને વિમળાએ મૂઠ મારેલી.”

પરંતુ ગામની વયોવૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, જેમને સંસારના વિવિધ અનુભવો થઈ ચૂકેલા, તેઓ એ વાત માનવા ઘસીને ના પાડતી. તેઓ તો ઓખેઓખે “વાટે ને ઘાટે જણાવી દેતી: “ના રે ના! અમે સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે વિમળા તો હજી બાળક છે. એ ખિચારીને એવું કરવાની ગતાગમ નહિ. એ કયું જ હોય તો એની માએ!”

વળી એમાંની એએક જણી તો એમ પણ કહેવા લાગી કે રાયજીની દેવડી પર એક જટાધારી સંન્યાસીની સાથે વાતો કરતી જાણવીને તેમણે નજરોનજર જોઇ છે.

વિમળાએ મૂઠ મારી કે એની માએ મારી એ તો કોણ જાણે; પરંતુ ભગવાને ચોટ મારી એમાં તો લવલેશ સંદેહ નહિ.

ખિચારી શતદલ !

ગરીબને ઘેર જન્મ થયો છતાં એ હીણભાગીને આવો રૂડો સ્વામી મળી ગયો, આવી અઠંગક સમૃદ્ધિ પણ મળી ગઇ. પણ તે કેટલા દહાડા મોટે? ક્યાં રહ્યું એનું એ અવર્ણનીય રૂપ અને ક્યાં ગયા નવવિકસિત

જેખનના એ વિવિધ અભિલાષ ! જે શોક્યનો ડર એને લાગતો હતો તે જ શોક્યના હાથમાં સ્વામીને સમર્પણ કરી દઇને એને આમ અચાનક રીતે ચિરવિદાય લેવી પડશે એની ખબર એ હતભાગિનીને આખરની ઘડી લગી પડી શકી નહિ.

શતદલનો આપ રડવા લાગ્યો, મા વિલાપ કરવા લાગી. પરિમલની તો વાત જ ન પૂછવી ! એ બે બેનોની જોડી હતી બે ભાઈના જેવી. આલપણથી જ બન્ને જણીઓ એક સાથે હસતીખેલતી, ખાતીપીતી, સૂતીખેસતી, નિશાળે જતી, ફરવા જતી. એક દિવસ શું પણ એકે ઘડી એકમેકથી છૂટી રહી શકતી નહિ. આ જ એની શતદલ ક્યાં જતી રહી ? પરિમલના મનમાં તરંગ ઊઠ્યો કે પોતે જ એના મોતનું કારણ છે ! અતુલની સાથે એણે જ એને પરણાવી દીધી. ખેંચીખેંચીને એને પુરન્દરપુર લઇ ગઇ અને અધૂરામાં પૂરું કરવા શોક્યની પાસે પણ ઘસડી ગઇ !

અતુલના મોં સામે આજકાલ પરિમલથી મીટ સરખી માંડી શકાતી નહિ. ઘેલાની માફક તે આમતેમ રાતદહાડો દોડાદોડી ક્યાં કરતો. ક્યાં જાયઆવે છે તે શું કરે છે તે તો રામ જાણે ! કામકાજમાં ડૂબ્યો રહીને અંતરનો બળાપો બૂલી જવાની કાશિષ એ રીતે કરતો હોય એ બનવાજોગ છે.

શતદલની ઉત્તરક્રિયા પતાવીને એક દહાડો અતુલ પરિમલ પાસે આવ્યો અને બોલ્યો : “આજ હું એક વાર પુરન્દરપુર જઇ આવું છું.”

પુરન્દરપુર ! પરિમલના મનમાં થઈ આવ્યું કે ત્યાં તો વિમળા છે, વિમળાનો છોકરો છે. તે લોકો એની આ માનસિક અશાન્તિના વખતમાં આશ્વાસનદાતા થઈ પડશે. શતદલના મૃત્યુની વેદના કાયમને માટે કદાચ એના દિલમાંથી જૂંસી નાખી શકશે.

એ વિચારની સાથે પરિમલને ઘડીકે બર તો એમ થઈ આવ્યું કે ‘એને કાંઈ પણ મિથે ન જવા દઉં’ પરંતુ વળી થોડાક વિચાર બાદ તે

બોલી: “બલે, જાઓ !”

શતદલના મૃત્યુ પછી આટલો બધો વહેલો તે મામ પાછો ફરશે એવી ધારણા તો વિમળાએ રાખી જ નહોતી. વનમાળીને વખતસર પત્ર મળી જવાથી તેણે સ્ટેશન પર મોટર મોકલી આપી હતી. સંધ્યાટાણે મોટર અતુલને લઇ ચોધરીના સદર ફાટકે આવીને ઊભી રહી. મોટરમાંથી અતુલ એકલો જ ઊતર્યો. વનમાળીનું ધારવું હતું કે મનની આવી અવસ્થામાં કેાઇની સાથે તે ખાસ બોલશેચાલશે નહિ. તેથી તે દરવાજા પાસે એક ખૂણામાં ગુપચુપ લપાઇને જેમ ઊભો હતો તેમ જ ઊભો રહ્યો. અતુલને એક પણ પ્રશ્ન પૂછવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. પરંતુ મોટરમાંથી ઊતરતાં ખરાખર અતુલે તેની એ ધારણા ખોટી પાડી દીધી. સહજભાવે એણે ખરખર પૂછી: “કેમ છો, સરકાર મહાશય ? ઘરમાં સૌ કુશળ તો ખરાં ને ?”

વનમાળીએ ધોધરે અવાજે જવાબ દીધો: “હા ભાઈ, એ રીતે તો બધાં ઠીક છે; પણ ભાઈ, તમારા મનની અવસ્થા—”

અતુલે તેને આગળ બોલવા દીધો નહિ. તે પોતે જ વચ્ચે બોલી પડ્યો: “અસ કરો ! એ વાત જાણીને શો લાભ છે ? જે ગઇ તે ગઇ, આછી કંઈ બોછી ફરવાની છે ? માણસનું મોત એમ જ માથા પર ઝઝૂમી રહ્યું છે.”

એટલું બોલીને વાતને પત્રોટા આપવા ખાતર તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “હાં, ચૂંછી ત્યાંથી વિનય આવી ગયો ? વિમળા ?”

“હા, આવી ગયાં છે. એ તો મેં આ પહેલાં જ જાણી જ દીધું છે.”

એમ કહેતો વનમાળી ગુપચુપ એની પાછળ દાદરો ચઢવા લાગ્યો.

વિનયને તેડીને મદામાયા પરસાળમાં આવી ઊભી હતી. અતુલને

જોતાં બરાબર તેની આંખોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. મોઢેથી એક પછુ શબ્દ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ. માત્ર આંખોને ખૂણેથી દડદડ આંસુની ધારો વહેવા માંડી.

અતુલે ધીરજ આપવા માંડી: “રડયે હવે શું વળે એમ છે, બા? બે વહુઓ સાથે સંસાર ચલાવવાનું બહુ અઘરું થઈ પડત, એટલે જ ભગવાને દયા કરીને તેમાંની એકને પોતાને ત્યાં બોલાવી લીધી. ખીન્નું શું?”

એમ બોલીને હોઠને ખૂણેથી આછું સ્મિત વેરતાં વેરતાં તેણે વિજય તરફ હાથ લંબાવ્યા અને પૂછ્યું: “કેમ છે રે? અહીં આગળ તને ગોઠે છે તો ખડું ને? બાની સાથે તો ખૂબખૂબ હળી ગયો લાગે છે!”

આમ સહજ ભાવે અતુલ વાતચીતો કરી શકશે એમ મહામાયાએ ધાયું નહોતું. પાલવથી આંખમાંનાં આંસુ લૂછી નાંખી તેણે પછુ હવે શતદલ સંખંધી વાત છેડવાનું માંડી વાળ્યું અને વિજયને ઉદ્દેશી પૂછા-યલા પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કહ્યું: “હા રે ભાઈ, મારી સાથે તો ખૂબ જ હળી ગયો છે. ચોવીસે કલાક મારી ને મારી પાસે જ રહે છે. એની બાની કને જવાની એ વાત જ નથી કરતો.”

વિજય મોટી બાની ડૂંટેથી ઊતરી જવા માગતો હતો; તેથી મહામાયાએ તેને હેંઠે મૂકી દીધો. એટલે લાગલો તે ધીરે ડગલે બાપની પાસે પહોંચી ગયો અને તેના ડાબા હાથની આંગળીએ વળગી પડ્યો. અતુલે તરત જ તેને ઉઠાવી લીધો અને છાતી સરસો ચાંપી બોલ્યો: “ચાલ, જોઈએ, તારી બા શું કરે છે?”

મહામાયાએ પૂછ્યું: “ચા લઈશ ને?”

અતુલે જવાબ આપ્યો: “હા બા, ચા પીશ.”

એમ કહી તે પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. વનમાળી હજી પરસાળમાં જ એક બાળુએ ગુપચુપ ઊભો હતો. તેની આગળ મહામાયા બોલી: “કુઃખ તો એને ખૂબ થતું હશે. આપણને તેનો ખ્યાલ શી

રીતે આવે ?”

વનમાળાએ તેને ટેકા આપ્યો: “હા મા ! તેથીસ્તો જેનીતેની સાથે છૂટથી બોલતો રહી પોતાની જાતને ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યાં રહી નહિ સકાયું હોય તેથી અહીં ચાલ્યા આવ્યા છે.”

મહામાયાએ કહ્યું: “મને પણ એમ જ લાગે છે.”

સુમતિ દાસી પાસે જ ગિભી હતી. તેને મહામાયાએ કહ્યું: “ખાવાનું શું છે ઘરમાં, જે તો ? ચાનું પાણી સગડી પર ચઢાવી દેજે !”

એમ કહીને ચાની તૈયારી કરવા માટે પોતે પણ ચાલી ગઈ.

પતિ સાથે શું બોલવું તેની કંઈ સૂઝ વિમળાને પડી નહિ. તેની પણ બન્ને આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી.

અતુલે મળક કરી: “વાહ રે ભાઈ વાહ ! ધરનાં બધાં જ રડે અને મારી આંખમાં તો આંસુનું ટીપું સરખું ન મળે !”

વિમળાએ હવે નીચા નમી ભોંયે માથું અડકાડીને અતુલને પ્રણામ કર્યાં.

વિજયના મુખ ભણી જોઈને અતુલ બોલ્યો: “તારી માની ભક્તિ તો ખૂબ લાગે છે, નહિ ?”

એમ કહી વિમળાને નખશિખ બરાબર નિહાળી લઈ અતુલ પાછો બોલ્યો: “વિજયાદશમીને દહાડે હું તને બરાબર જોઈ શકેલો નહિ. અંધારામાં ગિભાં રહ્યાં તાં ને તેથી. મારા નસીબમાં સ્ત્રીસુખ ઝાઝું લખાયું હોય એમ નથી લાગતું. તું પણ લાંબું જીવે એમ નથી દીસતું.”

એમ કહેતોકહેતો અતુલ એક સોફા ઉપર નિરાંતે ગોઠવાઈ ગયો અને આગળ બોલ્યો: “બન્ને વહુઓ સાથે સંસાર ભોગવવાનું ભારે કંઠણુ. તેથી જ જાણે એક જણી ખસી ગઈ. બા સાથે હમણાં એ જ વાત કરીને હું ચાલ્યો આવું છું.”

વિમળાએ કહ્યું: “જવા જેવી તો હું હતી.”

અતુલે કહ્યું: “તું પણ જવાની જ; પણ એની ફિક્કર અત્યારથી શાને? તારા શરીરના હાલહવાલ જોતાં તો તું પણ ઝાઝું જીવી શકે એમ નથી લાગતું.”

વિમળા સજળ નયને ક્યારનીય અતુલના મોઢા સામું એકી ટસે જેમ જોઈ રહી હતી તેમની તેમ જ જોતી ઊભી હતી.

અતુલે કહ્યું: “આવ, અહીં બેસ ! ઊભી છે કેમ ?”

સોફા ઉપર એક જણ બેસી શકે એટલી જગા હતી. ત્યાં વિમળા આસતે રહીને ગોઠવાઈ ગઈ.

અતુલે પૂછ્યું: “આમ એકી ટસે તું શું જોયા કરે છે ?”

વિમળાએ એ પ્રશ્નનો કશો જ ઉત્તર ન દેતાં જણાવ્યું: “પણ હું હવે સાચે જ મરવાની નથી, તમે જોજો તો ખરા !”

અતુલ બોલ્યો: “તો તો તારું ભાગ્ય ઘણું સારું ગણાય.”

“હા, ઘણું જ સારું” એમ કહેતાંકહેતાંમાં તેના બન્ને હોઠ થરથર કંપવા લાગ્યા; અને તેની આંખોમાંથી અશ્રુર્ષિદ્ધ ખરવા લાગ્યાં.

મા શાથી રડે છે તેની કશી સમજણ વિજયને પડી શકી નહિ. તે બિચારો એક વાર બાપના બણી તો બીજી વાર માના બણી મૂગોમૂગો નજર ફેરવવા લાગ્યો.

એવો એક દિવસ જરૂર હતો કે જ્યારે વિમળા સાચેસાચ મૃત્યુને ચાહતી હતી. ભગવાનની આગળ ખોળા પાથરીપાથરીને તેણે અનેક વાર પ્રાર્થના ગુજારેલી કે “હે ભગવાન, મને મોત આપ ! આ નિંદગી ટકાવી રાખવામાં મને કશો જ લાભ નથી.”

પરંતુ હવે એને મરવાની ઇચ્છા નહોતી રહી.

શા માટે હવે એ એવી ઇચ્છા રાખે ?

નારીજીવનનું સર્વસ્વ-સર્વ આનંદ, સર્વ આશા, સર્વ આકાંક્ષા જે મનુષ્યને અભાવે એકદમ સમૂળગાં નષ્ટ બની ગયાં હતાં; તે મનુષ્ય આજે સ્વેચ્છાએ તેની આગળ આવીને હાજર થઈ ગયો છે. એના સુખમાં ભાગ પડાવનારી એની હરીફ એક શોક્ય હતી, તે પણ આજ હવે રહી નથી; એટલે હવે વિમળાને લાગવા માંડ્યું કે આ સંસારમાં જે કંઈ જોઈએ તે એને મળી ગયું છે. છોકરો છે, સ્વામી છે, ધનઐશ્વર્ય છે તો પછી તે જીવે શું નહિ ? આ ભયાંબાદયા નિષ્કંટક આનંદમય સંસારની એ પોતે જ એકલી માલિક છે !

એટલે જ આજે હવે તે ભગવાનની આગળ કરુણ ભાવે પ્રાર્થના યુગ્મરવા લાગી: “આટલા દહાડા જૂલથી મેં તમારી પાસે જે વરદાન મેળવવા પ્રાર્થના કર્યાં કરી છે તે મૃત્યુના વરદાનને, હે ભગવાન, હવે મારે માટે મોકૂફ રાખજો ! મોતને હવે મારાથી દૂર સુદૂર લઈ જજો ! અભાગણી ઉપર આટલી દયા કરી જ છે તો પછી હે દેવ ! મારી પહેલાંની એ તંદુરસ્તી પણ મને પાછી આપવાની દયા કરો; મારું એ ૩૫ પાછું આપો, યૌવન આપો, લાંબું આયુષ્ય આપો !”

ધરનાં કામકાજ પણ હવે તો વિમળા કરવા લાગી. બીજા દિવસથી જ સૌ કોઈ જોઈ શક્યું કે વિમળા તેના જીર્ણુશીર્ણુ દુખળા દેહને આકર્ષક રીતે શણગારવાને તનતોડ પ્રયાસ કરે છે. સ્વામીના ચરણોમાં તે સર્વસ્વ સમર્પણ કરી દહને તેને રિઝવવા અને તેના દિલનો ઘા રૂઝવવા માગે છે !

અતુલ કહેતો : “રાત ઘણી થઈ ગઈ છે વિમળા, તારું શરીર નાદુરસ્ત ને નબળું છે, હવે તો તું સૂઈ જા.”

વિમળા મંદ મંદ હસતી સુણાવી દેતી: “મારું શરીર સારું છે, આપ એની ફિકર કરશો નહિ.”

અતુલ જેમ જેમ મનાઈ કરતો જાય, તેમ તેમ વધારે ખંતથી, વધારે ઉત્સાહથી વિમળા તેની સેવા કરવાને તળેઉપર થઈ જાય.

અતુલ કહેતો: “મારી સેવાચાકરી કરવાને માણસોનો કંઈ તોટો

છે ? તું જાતે આવી તકલીફ શા સારુ ઉઠાવે છે ?”

વિમળા ફટ દેતો જવાબ આપતી: “ચાકર માણસનો ઘરમાં તોટો નથી એ હું સારી પેઠે જાણું છું. પરંતુ સ્વામીની સેવાચાકરી પોતાને હાથે કરવાની ન મળે તો તેથી સ્ત્રીને કેટલું દુઃખ થાય, તેની તમે ભાવડા માણસને શી ખબર હોય, સમજ્યા ? માટે એવી વાત ફરીથી મારા આગળ કરશો નહિ.”

અતુલ દલીલ કરતો: “પરંતુ પોતીકા શરીર ભણી તો જોવું જોઈએ ને ? તારી જ સેવાચાકરી અને સારવાર કરવાને હજી તો માણસોની જરૂર છે.”

વિમળા થોડુંક હસી લઇને અતુલને સહેજ હડસેલો મારીને નખરો કરતી: “ઓહો ! મારા શરીર બદલ આપની આવડી ચિંતા ! એનો પરિચય આટલા દહાડા તો કંઈ જ મળ્યો દેખાયો નહિ !”

આમ કહીને તે જરા થંભી જતી અને પછી અતુલના મુખ સામું તાકી રહીને ખૂબ ખૂબ મોટેથી હસી પડતી અને જણાવતી: “પરિચય જો મળ્યો હોત, તો આ સ્થિતિએ જરૂર ન પહોંચત.”

એનો સ્વામી જરા જોટલો પણ બદલાયો નહોતો. જેવો આગળ હતો તેવો જ અત્યારે પણ પ્રેમાળ છે. તેણે પોતાનો બચાવ રજુ કર્યો: “હું શું કરું, કહે ? તારું કબૂત હું જાણતો હતો; પરંતુ એ બદલ સાચી જવાબદારી કોની-મારી કે તારા આપની ?”

વિમળાની મરજી હવે એ વાતને એટલેથી જ દાખી દેવાની થઇ, એટલે એ બોલી: “રહેવા દો હવે એ વાત ! જૂના પોપડા ઉખેડવામાં ફાયદો નહિ. ખરો દોષ તો મારો જ. હું જ તમારી સાથે તે દહાડે કેમ ચાલી ન નીકળી ?”

અતુલ વગર બોલ્યે તેના ચહેરા સામું એકી નજરે જોઈ રહ્યો અને મંદ મંદ હસવા લાગ્યો.

આમ ને આમ દહાડા પર દહાડા પસાર થતા હતા.

કલકત્તાનાં કામકાજ નિર્વિધને ચાલ્યા કરે એવા ભરોસાના માણુ-
સોને અતુલ ત્યાં રાખતો આવ્યો હતો; એટલે તે તરફની ખાસ
ચિંતા નહોતી.

પરંતુ પરિમલ બિચારી ફિકર કરતી હશે ને ?

પરિમલનો વિચાર આવતાં જ અતુલ તે જ દહાડે તેને કાગળ
લખવા બેઠો. લખ્યું : “મારું શરીર તો અહીં આવ્યા પછી ઠીક
ઠીક સુધરવા આવ્યું છે. બરાબર સુધરી આવે તે ખાતર હાલ તુરત તો
કલકત્તા પાછો ફરવાનો વિચાર નથી રાખતો.”

આટલું જ લખાયું છે, ત્યાં તો વિમળા આવી પહોંચી. લખવા
માંડેલો કાગળ વિમળા જોઈ જાય એવી ધ્રુષ્ટિ અતુલની નહોતી; પરંતુ
વિમળાએ તે પરાણે ઝડપી લીધો અને વાંચી ને બોલી: “એને માટે આવી
કેફિયત તમારે ત્યાં આપવી પડે, એમ ?”

અતુલ સહેજ બોઠો પડી ગયો. બોલ્યો: “ના, ના, કેફિયત શાની ?
આને તું કેફિયત ગણે છે ?”

“નહિ ત્યારે ?” એમ કહી વિમળા હસવા લાગી. હસતી
હસતી કહેવા લાગી: “ત્યારે લખો જોઈ કે—વિમળાને મારી હાજરીથી
ઠીક લાગે છે, એટલા માટે અહીંથી હાલ તુરત નીકળી શકાય તેમ નથી !”

અતુલે જણાવ્યું: “છદ્ ! એવું તે કંઈ લખાય ?”

વિમળા હજી પણ એ જ રીતે હસતીહસતી કહેવા લાગી: “જવા
દો ત્યારે ! હવે તમને મુશ્કેલીમાં મૂકવા એ ઠીક નહિ. એના કરતાં વિનય
અત્યારે જોઈ છે એટલે ચાલો આપણે ઉપર અગાશીમાં જઈએ. કેવી
ફકકડ ચાંદની ખીલી રહી છે !”

અતુલે કહ્યું: “ધેલી થઈ છે કે શું ? આટઆટલી ઠંડી પડે છે ને
તેવે ટાણે અગાશીમાં જવું છે ? શું થાય તેની કંઈ ખબર છે ?”

“ના, બસ ચાલો જ !” એમ કહી અતુલને તે પરાણેપરાણે અગાશીમાં ઘસડી ગઇ. ચારે કોરથી ઠંડીનાં મોજાં આવીને અથડાય છે. ચાંદનીના પ્રકાશમાં ગામ પથરાયલું પડ્યું છે. થોડે છેટે રાયની હવેલી નજરે પડે છે.

વિમળાએ કહ્યું: “જુઓ ને, કેવું સુંદર દૃશ્ય છે ? એસો અહીં. બેઠાં બેઠાં કંઈ વાતો કરીએ.”

આમ્રહને વશ થઇ અતુલ બેઠો તો ખરો, પરંતુ આવી ઠંડીમાં, ખુલ્લી અગાશીમાં વિમળાને લઇને બહુ વાર સુધી બેસવાની તેની મરજી નહોતી; તેથી તેણે કહ્યું: “ચોમેરથી ઠંડી વાય છે. ચાલ, ચાલ, નીચે જતાં રહીએ.”

એક લાંબો નિસાસો નાખીને વિમળા બોલી: “તમને તકલીફ પડે એ છે, નહિ ? નીચેથી એક ગરમ ઓઢવાનું લઇ આવો ને ? નહિ તો લો, આ મારો સાડીનો છેડો તમારે શરીરે લપેટી દઉં છું.”

મેં મલકાવી અતુલે કહ્યું: “ના, રહેવા દે. હું મારે પોતાને માટે નથી કહેતો, પણ તારે માટે કહું છું.”

વિમળાએ પરાણે પરાણે સાડીનો છેડો અતુલને શરીરે લપેટી દીધો અને તેની સોડમાં લપાઇ જઇને પૂછ્યું: “અહીં આમ બેસવાની ઇચ્છા મને કેમ થઇ આવી તે તમે કહી શકશો કે ?”

અતુલે જવાબ દીધો: “નારીહૃદયની વાત આમ સહેલાઇથી સમજી જવા બેટલી ગતાગમ હજી મારામાં નથી આવી, વિમળા !”

વિમળાએ ખુલાસો કર્યો: “અહીં આમ બેસવાથી મને અગાઉના દિવસનો એક જૂનો પ્રસંગ સાંભરી આવે છે. એસ્તો—તમે અને હું એક દહાડો મારા પિયરની અગાશીમાં—કેમ સાંભરે છે ને ?”

અતુલે દલીલ કરી: “પણ ત્યારે તો ઉનાળો હતો અને અત્યારે તો કડકડતો શિયાળો !”

વિમળાએ જણાવ્યું: “પણ ઉનાળો આવવાને તો હજી ઘણી વાર છે. એટલા દહાડા હું જીવી શકીશ કે કેમ તેની કાને ખબર?”

એટલું બોલીને વિમળા અતિશય કરુણાભરી નજરે અતુલનું મુખ તાકી રહી. અતુલે મોઢું ફેરવીને જોયું તો વિમળાની આંખોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં હતાં.

આટલે દહાડે સ્વામીને પાછો મેળવી વિમળા પોતાના શરીરની દરકાર કર્યા વગર ઘરનાં કામકાજ ઉત્સાહથી કરવા લાગી એ જોઈને મહામાયા પણ એક દહાડો ફફડી ઊઠી: “સાંજની વેળાએ અત્યાર લગી ઘરમાં તું શેનો કડાકૂટો કર્યા કરે છે રે, વહુ?”

વાતને ટાળી દેવા ખાતર વિમળાએ નરમાશપૂર્વક જણાવ્યું: “ના બા, આ હાથેપગે જરાક—”

“પણ આ તારાં કપડાં તો હજી લગી ભીનાં દેખાય છે ને? ઘરમાં દાસી છે, ખીજા ચાકર માણસો છે—ના બેટા! તારા શરીર તરફ તું ન જુએ અને ઘરનો—”

સહજ મોં મલકાવીને વિમળાએ જવાબ દીધો: “કાસથી હું કપડાં નહિ ભીંજવા દઉં મા! સાચું જ કહું છું.”

એટલું કહીને હસતીહસતી તે ત્યાંથી ચાલી મઘ.

આજકાલ જ્યારે જુઓ ત્યારે વિમળાનું મોઢું હસતું ને હસતું જ દેખાય છે, હાસ્ય જાણે તેના મોઢા સાથે જડાયલું ન હોય! તેનો હસમુખો ચહેરો કેવો સુંદર લાગે છે! મહામાયા તો એના એ હસતા મુખડા સામું એકી ઠસે જોઈ જ રહેતી. એના એ હાસ્યનો શો મર્મ હશે તેની તો એને કશી ખબર નહોતી. “હશે, ખિચારી! હસવાનું ઘણું દહાડે મળ્યું છે, તો બલે હસતી રહે!” એમ કહી તે સંતોષ માની લેતી.

નવું પરણેલું જોડું જેવી રીતે પરસ્પરનો સહવાસ સાધીને પોતાનાં જીવન વીતાડે તેવી જ રીતે—આબેહૂબ તેવી જ રીતે વિમળા પણ અતુલના સહવાસમાં જ પોતાનો સારો ય દિવસ ગુમરવાની ઇચ્છા રાખતી હતી. અતુલ એક કલાક પણ ઘર બહાર જાય તો તે બારણાને મોખરે જ ગુપચુપ ઊભી રહેતી અને ક્યાંક જવા નીકળે ત્યારે તાકીદ આપતી કે “ઝટ પાછા ફરજો !”

આજ કેટલાય દહાડાથી તેણે દવા લેવાનું બંધ કરી દીધું છે. આખો દહાડો ને રાત અતુલના સહવાસમાં જ તે ગાળે છે, કે પછી એના જ વિચારમાં મગ્ન રહે છે; એટલે પછી દવા લેવાનો વખત એને ક્યાંથી મળે?

આમ ને આમ દિવસો ચાલ્યા જાય છે. થોડા દહાડા પછી વિમળાને ચકરી આવી અને માથું સખત ચઢી આવ્યું; પરંતુ એ વાત વિમળાએ કાંઈને જ કરી નહિ. માથું ચઢ્યું છે તે ઊતરી જશે. એમાં કાંઈને શું કહેવાનું?

પરંતુ એનું માથું ઊતર્યું જ નહિ. ત્રણ દિવસ લાગલાગટ માથાનો દુઃખાવો ચાલુ રહ્યો અને સાથે સાથે જીર્ણ જ્વર પણ આવવા લાગ્યો.

વિમળાને લાગ્યું કે દવા નથી લેવાતી તેથી એમ થયું છે; એટલે ગુપચુપ તે પોતાના ઓરડામાં ગઈ અને વૈદ્યરાજની દવા કાઢીને થોડાક મધ સાથે ખલમાં વાટીને ચાટી ગઈ.

જીવવાની તેને ઘણી હોંશ હતી; પરંતુ એ દવાથી એને કશો ફાયદો હવે જણાયો નહિ. એક દહાડો રાત્રે તો સાચે જ સખત તાવ ચઢી આવ્યો.

અતુલે ટાણે માર્યો: “શું થાય બીજું? જે અત્યાચાર શરીર પર

કરવા માંડ્યો હતો—”

વિમળાએ સ્મિતપૂર્વક જણાવ્યું: “કાલે ઊતરી જશે.”

મોઢે એ એવું બોલી તો ખરી, તેમજ મનને પણ એણે એવું જ આશ્વાસન આપ્યું ખરું, પરંતુ બીજે દહાડે જ્યારે તાવ ખસ્યો જ નહિ ત્યારે તેને પોતાને પણ ફિકર થવા માંડી. પથારીમાં પડી પડી વારંવાર તે ભગવાનને આતુરતાભરી પ્રાર્થના કરવા લાગી: “હે ભગવાન ! આ પાછું તે શું કયું ? મેં તારો કશો જ અપરાધ કર્યો નથી ! મને જલદીથી આરામ કરી દે !”

પરંતુ ભગવાને આ વેળા તેની વિનંતી માન્ય રાખ્યાનું જણાવ્યું નહિ. બીજે જ દહાડે તાવે ઊલટું ખૂબ જોર પકડ્યું. ડાકટર આવ્યો. દરદીને તપાસીને દવા આપી ડાકટર ચાલ્યો ગયો.

મહામાયાના મુખમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યા: “ભગવાનની મરજી મને નિરાંત જીવે બેસવા દેવાની નથી લાગતી.”

એટલું બોલી તે વિજયને એની બાની સોડમાંથી ખેંચી લઈને ત્યાંથી ખસી ગઈ.

પણ અતુલને તો વિમળાએ પોતાની કનેથી ખસવા જ ન દીધો. ઊલટાનું કહ્યું: “તમે જો મારી પાસેના પાસે નહિ રહો તો તો હું ખચીત મરી જઈશ. તમે તો અહીં જ બેસી રહો !”

એમ કહી તે અનિમેષ નયને સ્વામીનું મુખ પેટ ભરી ભરીને જોવા લાગી.

અતુલે તેને ખરડે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું: “આમ ફાટેલે ડોળે શું જોવા કરે છે ? ચાલ ઊઠી જ !”

વિમળા બોલી: “ના, મને લાગે છે કે એવું સુખ મારા કર્મમાં નથી.”

એટલું બોલતાંબોલતાંમાં તો તેની બન્ને આંખોને ખૂણેથી અશ્રુધારા વહેતી દેખાઈ.

અતુલને પણ એ વાત સમજતી નહોતી એમ તો નહિ; પરંતુ શું કહીને વિમળાના મનનું સાંત્વન કરવું એની સૂઝ એને પડી નહિ.

વિમળા જાંઘી ગઈ છે તેથી કે પછી ગાઢ તંદ્રામાં પડીને ચુપચાપ પડી રહી છે તે તો કોણ જાણે, પણ તેના શરીર પર અતુલે હાથ મૂકી જોયો તો પણ હાંકારો સરખો એણે બણ્યો નહિ; એટલે તે આસ્તે રહીને ત્યાંથી જીડી ગયો અને મહામાયાના ઓરડામાં જઈ બોલ્યો: “આ !”

વિજયને ઉંઘાડી દઈને મહામાયા તેના ઓશિકા આગળ એડી એડી કંઠક વિચારમાં ડૂબી ગઈ હતી. અતુલને આવતો જોતાં જ તે પલંગ પરથી નીચે જતરી અને લાગલો સવાલ કર્યો: “કેમ છે એને ?”

અતુલે જણાવ્યું: “જાંઘતી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ તાવનું જોર ખૂબ જ વધી ગયું છે. કલકત્તેથી ડાકટરને તેડાવીશું ?”

મહામાયાએ કહ્યું: “તેમ કરી જો, ભાઈ ! પરંતુ તું પોતે તેડવા જાય એ ન ચાલે. સરકાર મહાશયને મોકલી આપ. ”

કલકત્તે જવાની ગાડી રાત્રે દસ વાગે જપડતી હતી. એ ટ્રેનમાં વનમાળી સરકારને મોકલવાની ગોઠવણ એણે કરી દીધી. શતદલની માંદગી વખતે કલકત્તાના કેટલાયે મોટા મોટા ડાકટરો જોડે એને ઓળખાણ થયેલું. તેમાંના એક પર અતુલે ચિઠ્ઠી લખી આપી. તેની સાથે એક ચિઠ્ઠી પરિમલ ઉપર પણ લખી. તેમાં જણાવ્યું: “વિમળા આપણે ઘેર આવી ગઈ છે. એના આવવાની વ્યવસ્થા તો તમે પોતે જ કરી ગયાં હતાં. અત્યારે એની સ્થિતિ બયજનક છે. બચશે કે નહિ તેની શકા છે. કોઈ સારા ડાકટરને બોલાવવા સારું સરકાર મહાશયને કલકત્તે મોકલ્યા છે. ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.”

એક ચિઠ્ઠીએ વનમાળીના હાથમાં મૂકીને તથા જરૂરજોગી રકમ પણ આપીને તેને કલકત્તા જવાને રવાના કરી દીધો. પછી અતુલ પાછો મહામાયાની પાસે ગયો અને બોલ્યો: “રાયને ઘેર ખેંચર આવવાની જરૂર નહિ, આ ?”

મહામાયાએ જણાવ્યું: “ખબર આપવી તો જોઈએ. હું પણ એનો જ વિચાર કરતી હતી. પરંતુ તને એક વાર પૂછી જોયા વગર ત્યાં ખબર મોકલાવવાનું મને ઠીક ન લાગ્યું. બાકી આવો સખત તાવ તો એને ભાગ્યે જ આવે.”

અતુલે સંમતિ આપી દીધી: “ત્યારે કાલે સવારે જ એક દાસી દ્વારા કે ચાકર દ્વારા ખબર મોકલાવી આપજો, બા !”

મા-દીકરો ઊભાંઊભાં આમ વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં એ જ વખતે અચાનક એમને લાગ્યું કે ક્યાંકથી એક વિકરાળ ચીસ આવી.

મહામાયા અને અતુલ બેઉ જણાં ઝપાટાખંધ ઓરડા બહાર નીકળી આવ્યાં અને જોયું તો ચીસ સાંભળીને દાસદાસીઓ પણ પરસાળમાં આવી ઊભાં રહ્યાં છે.

પરસાળ વટાવીને વિમળાના ઓરડામાં જઈ પહોંચતાં જ જણાવ્યું કે વિમળા એ જ ઠેકાણે પડીપડી ગેંગાર્યા કરે છે. એક દાસીના હાથમાં ક્ષાનસ હતું. એ ક્ષાનસને અજવાળે અતુલે દીઠું કે વિમળાનાં વસ્ત્રોનું ઠેકાણું નથી. માથાનો ચોટલો પણ છૂટી ગયો છે ! મહામાયા તરત દોડીને તેના પર ઝૂકી પડી અને ઢંઢોળીઢંઢોળીને “વહુ બેટા ! વહુ બેટા !” કરી કેટલી ય વાર બોલાવી જોઈ; પણ વહુ બેભાન હતી.

બધાંએ મળી તેને ઊંચકીને ફરી ઓરડામાં આણી અને ખાટલામાં સુવાડી દીધી. આંખો અને મોં પર પાણી છાંટ્યું અને ધીરેધીરે પંખો કચો એટલે થોડી વારે વિમળાએ આંખો ખોલી. આંખો ઊઘડતાં જ તે ગણગણી: “ક્યાં ગયા તમે?”

અતુલ તે વખતે ઓરડામાંથી બહાર જતો રહ્યો હતો; એટલે જાનમાં આવેલી વિમળાને તે ન દેખાતાં એ બોલી ઊઠી: “ચાલ્યા જ ગયા ને આખરે કલકતા?”

મહામાયાએ તેને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું: “ના મહામાયો નથી

ગયો, અહીં જ છે. જો બોલાવું છું. અતુલ ! એ અતુલ !”

છજનો કઠેરા ઝાડીને અતુલ ચાંદનીના તેજે ચળકતા ગામ પર દષ્ટિ ફેરવતો ગુપચુપ ઊભોઊભો કશુંક વિચારી રહ્યો હતો. માની ખૂબ સાંભળી તે તરત ઓરડામાં પહોંચી ગયો ને પૂછ્યું: “તે બોલાવ્યો, બા ?”

મહામાયાએ કહ્યું: “હા ભાઈ, વહુ તને સંભારે છે.”

વિમળા એ વખતે તેની કરમાઈ ગયેલી આંખો ફાડીને એકાગ્ર દષ્ટિએ અતુલનું મોઢું જોયા કરતી હતી.

અતુલે પૂછ્યું: “આ રહ્યો હું, બોલ, શું કહે છે ?”

જવાબમાં અસ્પષ્ટ અવાજે વિમળા ગણગણી: “કંઈ નહિ.”

એટલું બોલતાંબોલતાંમાં તો તેની બન્ને આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી.

અતુલે પૂછ્યું: “અહીંથી ઊડીને ક્યાં ગઈ હતી ?

વિમળાએ જણાવ્યું: “તમને જોળવા !”

અતુલે કહ્યું: “છિ: ! માંદે શરીરે તે આમ ઉઠાતું હશે ખરું ?

વિમળાએ કંઈ જ જવાબ આપ્યો નહિ. માત્ર પહેલાની માફક એનું મુખડું એકી ટસે જોઈ રહી.

અતુલે ફરી પૂછ્યું: “ચીસ પાડીને શું કરવા ઊડી ? પડી જવાયું ને ?”

વિમળાએ માથું હલાવી ‘ના’ પાડી અને કહ્યું: “મને શતદલ દેખાઈ—પણે—પણે ઊભી હતી !”

મહામાયાએ તેને ધીરજ દેવા માંડી: “દીડી ? બીક લાગી ? પણ એમ બી જવું એ સારું નહિ.”

વિમળાએ જવાબ દીધો: “પહેલાં તો હું ન બીચી, બા ! મારા મનમાં એમ જ હતું કે એ તો મરી ગઈ છે, એટલે ક્યાંથી અહીં આવે ? પણ પછી તો હસતી હસતી તે કહેવા લાગી: ‘એટીએત !’ આજે

આપણે અહીંથી ચાલ્યાં જઈએ.’ મેં પૂછ્યું: ‘ક્યાં?’ તેનો કંઈ જ જવાબ ન હતાં તે મારા પર ધસી આવી, મને જોરથી પકડી લીધી અને બોલી: “તને હું અહીં કેમે કરતાં નહિ રહેવા દઉં, મોટીબેન! મારી સાથે તમારે આવવું જ પડશે. એ વેળા પણ મારા મનમાં એકાએક થઈ આવ્યું કે ‘શતદલ તો જીવતી નથી, એ તો મરી ગઈ છે.’ એટલે પછી જૂતના ડરથી મને ખરેખરી ખીક લાગી અને મારા મોઢામાંથી ચીસ નીકળી પડી. તે પછી શું થયું તેની મને સુદલ ખબર નથી.”

હાંફતાં હાંફતાં મહા પરાણે આટલી વાત કરી વિમળાએ પાછી આંખો મીંચી દીધી અને બોલવાનું બંધ કરી દીધું. આંખોમાંથી પાણી વહેતાં હતાં તે મહામાયાએ પોતાના પાંચવ વતી હળવે હાથે લૂછી નાખ્યા. લૂછ્યા પછી અતુલના બણી નજર ફેરવીને જોયું તો જણાયું કે તે તેના બણી કંઈક વિચક્ષણ ભાવે જોઈ રહ્યો છે.

માંદગીને વખતે આવી જતનો બધ પામવો એ સારું ન કહેવાય. બધાં જ એમ કહેવા લાગ્યાં. મહામાયા અતુલને બાજુએ લઈ ગઈ અને બોલી: “આમ ન થાય, બેટા! શોકયને આવી રીતે જ અનેક બાયડીઓ જીએ છે. આ ચિત્ત મને તો ભાઈ, કંઈ સારાં દિસતાં નથી.”

અતુલે જણાવ્યું: “તે દહાડાનો તાવ પણ કેડો મૂકતો નથી ડોક્ટર કહે છે કે ‘મેલેરિયા’ છે.”

મહામાયાએ કહ્યું: “એ ગમે તે હોય, બેટા! કલકત્તેથી ડોક્ટર બલે આવે. મેં તો મારે એની માને ખબર કહાવી મોકલી છે કે તમારી ટીકરીનું મોઢું એક વાર જોઈ જાઓ.”

છોકરો વારંવાર પોતાની બા કને જવાની મરજી દેખાડવા માંડ્યો એટલે મહામાયાએ એને ટાઠો પાડતાં કહ્યું: “જો, લઈ જાઉં છું.”

પણ અત્યારે તારી બાને બહુ બોલાવતો નહિ, હોં બાઈ ! તારી બા બહુ માંદી પડી ગઈ છે ને તેથી ડોક્ટરે એને બહુ બોલાવવાની મના કરી છે; શું સમજ્યો ?”

વિજયને આવેલો જોઈ વિમળા આંખો ફાડી ફાડીને એના મુખ બાણી એકીટસે જોઈ રહી. કંઈક બોલવા ગઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. એટલે ફરી પાછી આંખો મીંચી દઈને ચુપચાપ પડી રહી.

ખખર મળતાં જ બીજો દહાડો સવારના પડોરમાં રાયને ઘેરથી વિમળાની મા જાણી, એનો બાઈ સુધીર અને સુધીરની વહુ આવી પડેઆં. આટલે લાંબે સુધી લાકડીને ટેકે હિંડતાં હિંમત ન ચાલવાથી એક માત્ર તેનો બાપ અશ્વિનરાય ન આવી શક્યો.

મહામાયાને એ વાતની ખખર પડતાં એણે લાગણું સૂચવ્યું કે “આવવાની એમની મરજી જ હોય તો તો ગાડી મોકલી આપું.”

વિમળાની સ્થિતિ જોઈને જાણીની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ વહેવાં લાગ્યાં. મહામાયાના મુખ સામું જોઈને એણે પોતાના પેટનો બળાપો કાઢ્યો: “આવીને હવે શું કરશે ? અહીં તો બધો મામલો ખલાસ થવા આવ્યો છે. એ જોઈને હવે શું કરશે ?”

જાણીએ કેટલીયે વાર “વિમળા ! વિમળા !” કરી બૂમ મારી જોઈ.

પણ વિમળા તો માત્ર ફાટેલે ડોળે જમ જોતી હતી તેમ જ માના મુખ સામે જોઈ રહી. એકે અક્ષર તેનાથી બોલી શકાયો નહિ.

જાણીના હોઠ થરથર કંપવા લાગ્યા. તેણે સ્વવાક કર્યો: “હું ડાણુ તે ઓળખી શકે છે, વિમળા ?”

બહુ જ દયાયલે અવાજે વિમળા બોલી: “બા.”

જવાબ મળ્યો જોઈ જાણીના મનમાં કંઈક આશા બંધાઈ; એટલે તે બોલી બીડી: “ઓળખી તો શકે છે.”

મહામાયાએ ખુલાસો કર્યો: “કદીકદી ઓળખે છે અને કદીકદી..

નથી પણ ઓળખતી.”

‘જાહ્નવીએ પૂછ્યું: “વિજયને જોવા નથી તવસતી ?”

છોકરાનું નામ કાને પડતાં જ વિમળા ઉત્સુક બાવે આમતેમ ડોળા ફેરવવા મંડી. વિજય મહામાયાના ખોળામાં બેઠો હતો. વિજયના પર નજર દરતાં જ વિમળા ક્યાંય સુધી તેને એકાદસે જોઈ રહી. તે પછી તેની આંખોને ખૂણેથી થોડીક અશ્રુધારા વહેતી દેખાઈ.

જાહ્નવીએ પોતાના પાલવ વતી તેની આંખો લૂછી નાખી. પછી મહામાયા તરફ જોઈ તે બોલી: “ભાન તો હજી બેન, અધું જ લાગે છે.”

આખો યદ્દહાડો જાહ્નવી ત્યાં જ બેસી રહી. રાત્રે પણ એની જવાની મરજી નહોતી. તેથી સંધ્યાટાણે સુધીર અને તેની વહુને એકાંતમાં બોલાવી એણે કહ્યું: “તમે ઘેર જાઓ અને કદાચ એ પૂછે તો જણાવજો કે વિમળા હવે બચે એમ નથી. એક વાર એનું મોં જોઈ લેવાની એમની ઇચ્છા હોય તો—”

આગળ એનાથી બોલી શકાયું નહિ. શોકભારથી એનો કંઠ ઠંધાઈ ગયો.

સુધીરે માને સધિયારો આપ્યો: “કલે સવારે હું બાપાને તેડતો આવીશ.”

જાહ્નવીએ સૂચવ્યું: “ત્યારે અતુલપ્રસાદને કહેતો જાજો કે કાલે સવારે ગાડી મોકલી આપે.”

વિમળાને સાચવતાંસાચવતાં એ લોકોએ રાત કેમ ગુજરી એ તો એક અંતર્યામી જ જાણે ! વિજય એકલો જ બેઠતો હતો. બાકીનાં બધાં કોઈને જ બેઠાં આવી નહિ.

મળરકે કલકરતેથી આવતી ટ્રેનમાં ડોક્ટરને લઈને વનમાળી

આવી પહોંચ્યો. તેમની સાથે પરિમલ પણ આવી પહોંચી.

પરિમલને જોઈ અતુલે પૂછ્યું: “તું વળી શું કરવા આવી?”

પરિમલ ફક્ત એટલું જ બોલી: “એવી મરજી થઈ ગઈ.”

વિશેષ કશું ન બોલતાં તે વિમળાની પથારી પાસે પહોંચી ગઈ.

દરદીના બિછાના પાસેથી સર્વેને ખસેડી દઈ અતુલ ડોક્ટરને લઈ ગયો.

ડોક્ટરે બહુ બારીકાઈથી દરદીને તપાસી લીધી.

અતુલ આતુર નયને ડોક્ટરનું મોં જોઈ રહ્યો. ડોક્ટરે કહ્યું: “એક ઇન્જેક્શન આપી જોઈએ.”

“આપી જુઓ !”

ઇન્જેક્શન આપ્યા પછી વિમળા કંઈક ભાનમાં આવી લાગી. પરંતુ હવે ભાન કેટલી વાર સુધી ટકવાનું ?

સસરાને લઈ આવવાને અતુલે ગાડી મોકલી આપી હતી. એ ગાડીમાં એસીને અશ્વિન આવી પણ પહોંચ્યો. લાકડીને ટેકે ટેકે મહાપરાણે તે દાદરો ચઢી ઉપર આવ્યો. અશ્વિનરાયે કદાચ આ પહેલી જ વાર ચોધરીના ઘરમાં પગ મૂક્યો !

વિમળા પણ જાણે બાપને જોવા ખાતર એટલી વાર જીતી રહી.

વિમળાની પથારી પાસે જઈ ગળગળે સાદે અશ્વિનરાયે એને બોલાવી: “વિમળા ! બેટા !”

વિમળાએ ફરી એક વાર આંખો ખોલી જોઈ લીધું. જોઈ લીધો બાપને, જોઈ લીધાં માને અને બાઈને, જોઈ લીધો અતુલને અને જોઈ લીધો તેના પ્રિયતમ પુત્ર વિજયને !

એની આંખમાંથી દડ દડ આંસુની ધાર વહેવા માંડી. એ આંસુ ઝૂલવાનો વખત હવે કોઈને જ નહોતો રહ્યો. બધાંયની આંખોમાંથી

આવણુભાદરવો વરસી રહ્યો હતો.

યદ્ય રહ્યું. બધો જ ખેલ ખલાસ ! મરવાની ઈચ્છા તો વિમળાને નહોતી રહી છતાં પણ તેને મરવું જ પડ્યું.

[૨૭]

વિમળાની ચિતાના અંગારાએ રાય અને ચોધરી વંશો વચ્ચે ચાલતાં આવેલાં વેરઝેર અને ઝગડા પર કાયમ માટે પડેલા નાખી પ્રેમનો સેતુબંધ બાંધ્યો.

અગ્નિસંસ્કારનું કામ પતાવી દઈને અતુલ ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે સ્વર્ણસ્તની વેળા થવા આવી હતી.

મહામાયાથી હવે અતુલની સામે ઊભું રહી શકાયું નહિ. એટલે રડતી રડતી, આંખોએ લૂગડાનો છંડો દાખી દઈને તે ત્યાંથી આઘી ખસી ગઈ.

જે ઓરડામાં વિમળાનો પ્રાણુપંખી ઊડી ગયો તે ઓરડામાં એક વાર આંટો મારી આવી અતુલ પાછો ફર્યો. પછી હાથેલે મસ્તકે શુપયુષ તે પોતાના ઓરડામાં ગયો તો ત્યાં પરિમલ વિનયને ખોળામાં બેસાડી વાતો કરતી દેખાઈ.

અતુલે પૂછ્યું : “પેલા લોકો બધાં ચાલ્યાં ગયાં ?”

પરિમલે કહ્યું : “હા.”

“ડોક્ટર ?”

“એ પણ ગયા.”

ટેબલ ઉપર કાચના એક ગ્લાસમાં શરબત ઢાંકી રાખ્યું હતું. એ ગ્લાસ કોચકીને પરિમલે અતુલના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું : “બેસો, તમે બહુ જ થાકી ગયા લાગે છે.”

અતુલ બેઠો. એટલે લાગલો જ વિનય તેની પાસે જઈ બેઠો રહ્યો.

અને કાલીઘેલી બોલીમાં કહેવા લાગ્યો: “બાપુ, મારીબા કહે કે તારીબા મલી ગઇ, હવે તો હું જ તારીબા થઇછ.”

પરિમલ તેને વારે તે પહેલાં તો એણે બધું જ કહી નાખ્યું.

અતુલે પરિમલના ચકેરા પર નજર માંડી. એ નજર તે ત્યાંથી પાછી ફેરવી જ શક્યો નહિ ઝળઝળિયાં ભરેલાં તેના વિશાળ નયનોમાં કોણુ બાણે શા યે અનિર્વચનીય ભાવો તેને દેખાયા!

કલકત્તે જતાં બરાબર આ છોકરીનો એને પ્રથમ સાક્ષાત્કાર થયેલો. છોકરીએ જ એની જીવનધારાને પલટાવી દીધી છે. પરંતુ આટઆટલે દહાડે હજી શું તે એ જ વાત કહેવા માગે છે?

અતુલે જણાવ્યું: “પરંતુ મારા ભાગ્યમાં સ્ત્રીસુખ બહુ અલ્પ લખાયું છે, પરિમલ! બે તો ચાલી ગઇ!”

અજઠો ગ્લાસ પાછો ટેબલ પર મૂકી દેતી પરિમલ ટહુકી: “તો ત્રીજી યે ભલે જાય. કંકુ ઉછાળતાં ચાલ્યા જવાનું ભાગ્ય છે ક્યાં?”

આ ચોપડી તમને ગમી? ગમી હોય તો
એને વિષે તમારા મિત્રોને વાત કરજો.

શ્રી સુ. વ. શાહની રમ્ય, રસાળ
સુગંધસુરભિભરી
નવલિકાઓ

રૂપાનો ઘંટ

(અને ખીજી વાર્તાઓ)

સર અવસરે પ્રિય-
જનોને ભેટ આપવા
લાયક કૃતિ. દરેક
ઘરમાં હોવી ઘટે

પાકું પૂઠું; સુંદર ઉપરજી સમેત

કિંમત ૨-૮-૦. ટ. ખ. જુદું

ગાંડીવ

● ગુજરાતના તાજા ઇતિહાસનું
અને ગરવા શૂરાતનનું
એક ભવ્ય પાત્રું

જોતીઓ સરદાર

●
પંચમહાલની ભીલ પ્રજાનું
પરાક્રમ પ્રકાશતી નવલકથા

પાકું પૂકું. કિં ૨-૮-૦

— ગાં ડી વ —

